Лілея долини

Оноре де Бальзак

Переклав Анатоль Перепадя в 1991 р.

Передмова до першого видання

У багатьох сценах свого роману автор створював героя, від чийого ймення він провадив оповідь. Прагнучи правдоподібності, письменники вдаються до літературних прийомів, які дозволяють їм надати більшого життя їхнім образам. Так бажання оживити свої творіння приводило найславетніших людей минулого віку до багатослів'я роману в листах — єдиної форми, здатної надавати правдоподібності вигаданій історії. Вживання прийому "Я" дає змогу проникнути в людське серце так само глибоко, як за епістолярного стилю, але не спричиняє такої надмірної довготи. Кожному творові — відповідна форма. Мистецтво романіста в тім і полягає, щоб добре втілити свої ідеї. Клариса Гарлоу1 потребувала докладного листування. Жіль Блаз зажадав "Я"2. Одначе це "Я" не зовсім безпечне для автора. Хоча кількість читачів набагато зросла, розумовий рівень суспільства не піднявся в тій самій пропорції. А тому в питанні, здавалося б, давно розв'язаному, багато хто і зараз виставляє себе на посміховисько, приписуючи авторові ті почуття, якими він наділив своїх героїв; якщо ж ужито прийому "Я",— майже всі несамохіть плутають письменника з оповідачем. "Лілея долини" — найчільніший з тих творів, де автор обрав "Я", аби йти за покрученою течією більш чи менш правдивої історії. Тим-то автор вважає за потрібне заявити, що тут він аж ніяк не виводив самого себе. У нього склалася сувора думка й тверді засади щодо змішування особистих почуттів і почуттів вигаданих. На його думку, ганебний промисел проституції в тисячу разів менш ганебний, ніж продаж за оголошенням деяких почуттів, які ніколи не належать нам цілком. Почуття — добрі чи лихі,— такі бентежні для душі, обарвлюють її своїм кольором, надають свого аромату її думам; звісно,

стиль людини, стражденної або поваленої на землю, не схожий на стиль тих, чиє життя минало без пригод. Але між цією оболонкою твору — похмурою чи зворушливою, світською чи благочестивою, веселою чи поважною — і проституюванням найкоштовніших скарбів серця зяє провалля, і переступають його лише нечисті уми. Коли якийсь поет і замахнеться на таке подвійне життя3, хай буде це випадково, а не зумисне, як у Жана Жака Руссо. Автор захоплюється в "Сповіді" письменником, проте людина його жахає. Як насмів Жан Жак, що так пишався своїми почуттями, написати присуд пані де Верен, уміючи так добре боронити самого себе? Накладіть усі корони світу йому на голову, — ангели навік прокленуть цього красномовця, здатного заколоти на вбогому вівтарі Поговору жінку, в котрій поєдналися для нього серце матері і душа коханки — благодіяння, огорнуте звабою першого кохання.

Липень 1835 року

Лілея долини

Панові Ж. Б. Накарові,

членові Королівської академії медичних наук

Любий лікарю, ось один з найретельніше тесаних каменів підмурка, на якому повільно й старанно вимуровується літературна будівля; мені хочеться викарбувати на ньому Ваше ймення: по-перше, щоб подякувати вченому, моєму рятівникові, а по-друге, щоб ушанувати давнього приятеля.

Де Бальзак

==========

Пані графині Наталі де Манервіль

Скоряюся твоєму бажанню. Жінка, яку ми кохаємо більше, ніж вона кохає нас, має неабияку перевагу: задля неї ми забуваємо про здоровий розум. Ми долаємо неймовірні відстані, проливаємо кров, занапащаємо своє майбутнє, аби тільки не бачити, як супиться її чоло, аби стерти невдоволену гримаску, яка з'являється на її устах при найменшому спротиві. Сьогодні ти поцікавилася моїм минулим. Ось тобі ціла повість про нього. Тільки зваж, Наталі: послухавшись тебе, я вперше порушую свій давній зарік. Але скажи мені: чому ти так насторожуєшся, коли я іноді в найщасливіші хвилини раптом задумаюся? Чому ти так чарівно гніваєшся через, мою мимовільну мовчанку? Чому ти не могла погодитися з дивацтвами моєї вдачі, не докопуючись до їхніх причин? Може, твоє серце обтяжує таємниця і для свого виправдання тобі треба осягти таємницю мого життя? Ну що ж, Наталі, ти розгадала її, і, мабуть, буде ліпше, якщо ти знатимеш геть усе. Атож, над моїм життям витає привид; досить згадали про щось пережите, як він уже оживає, а іноді й сам приходить до мене. Невідступні спомини поховані насподі моєї душі, вони як ті водорості, що за тихої години видніються на дні морському, але в бурю хвилі вергають їх, шматуючи, на пісок. Хоча праця, необхідна, щоб убрати думки в слова, й гамувала ці давні почуття, такі для мене, тільки-но торкнутися, болісні, боюсь, як би моя сповідь не образила тебе. Тоді згадай, як я, під загрозою розриву, послухався тебе, і не карай мене за цей послух. Я хотів би, щоб ці звіряння подвоїли твою ніжність. До вечора.

Фелікс

1. Два дитинства

Чиєму журливому талантові випаде творити найзворушливішу елегію, живу картину муки, судженої юним душам, які в сім'ї натикаються на самі колючки, чиї ніжні пагінці обривають грубі руки, чиї квіти побиває недосвіт якраз тоді, як вони розпускаються? Який поет зобразить страждання дитини, згодованої гірким молоком зненависти, чия усмішка в'яне на устах під вогнем суворого погляду? Вигадана повість про безталанних діточок, яких топчуть ті, кому самою природою призначено розвивати їхні чуйні серденята, стала б правдивою історією мого

підлітства. Кого я міг дошкулити, чий гонор вразити при народженні? Якою тілесною чи духовною вадою накликав я неласку матері? Чому я завдячую свій прихід на світ? Почуттю батьківського обов'язку чи випадкові, а може, саме життя моє було для отця-неньки докором? Питання, питання. Годувати мене віддали мамці на село: родина не згадувала про моє існування цілі три роки; повернувшись до отчого дому, я ріс таким занедбаним, що навіть чужі жаліли мене. І хоч би тобі якесь співчуття чи допомога, щоб підтримати мене після тих перших поневірянь: у дитинстві щастя мені було невідоме, в юності — недоступне. Замість підсобити мені в недолі, брат і обидві сестри розважалися, мордуючи мене. Того неписаного у дітей закону, щоб приховувати від дорослих свої пустощі і, вигороджуючи одне одного, пізнавати почуття честі, для мене не існувало; навпаки, я часто бачив, як мене карають за витівки мого братика, хоча й не смів нарікати на несправедливість. Може, винна тут догідливість, властива навіть дітям, та тільки брат і сестри теж кривдили мене: ще б пак, наша неласкава мати за це їх тільки похвалить. А може, на капості їх поривав нахил до наслідування? Чи бажання похизуватися своєю силою? Або ж брак жалю? Хтозна. Мабуть, через усе це, взяте разом, я не міг звідати утіхи товаришування. Змалку позбавлений любові, я так нікого й не полюбив, хоча природа й дала мені любляче серце! Чи ж чують ангели, як зітхає ніжна душа, коли її брутально топчуть дорослі? Відкинуті почуття в декого вироджуються в ненависть, а в мене вони нагромаджувалися, міцнішали і, вирвавшись на волю, затопили потім усе моє життя. У деяких людей постійні образи вражають нервові волокна, знесмілюючи їх, а несміливість незмінно веде до поступливості, до слабкості. Тимчасом слабкість принижує людину, прищеплює їй щось рабське. Зате в мені постійні знегоди зміцнили волю, загартували її в горні випробувань: хай душа воює з недолею. Як мученики очікують нових тортур, так я завжди очікував нових прикрощів, усім своїм виглядом я показував страдницьку покору, а дитячу жвавість і безпосередність старанно ховав. Тим-то мене вважали за пришелепувату дитину: моя мати, мовляв, у своїх похмурих пророцтвах не помилилася. Усвідомлення людської несправедливості передчасно збудило в мені гордощі — плід роздумів — і не дозволило розвинутися лихим нахилам, яким могло лише сприяти таке виховання.

Хоча мати мене й занедбала, я іноді викликав у неї докори сумління; тоді вона говорила про мою освіту і зголошувалася сама вчити мене. Та я думав, як би я натерпівся, спілкуючись з нею щодня, і мене обсипало морозом. Я благословляв свою занедбаність і радів, що можу сидіти сам у садку, пересипатися камінцями, спостерігати за комашками й милуватися небесною блакиттю. Самота розвиває в людині мрійливість, а от свою любов до споглядання я завдячую одній пригоді. Ця пригода покаже вам, які були мої дитячі жалі. Мною опікувалися так мало, що гувернантка часто забувала вкласти мене спати. Якось увечері, любісінько примостившись під фіговим деревом, я дивився з дитинною цікавістю на зірку і, охоплений журними думками, звертався до неї, як до живої істоти. Сестри гуляли й гомоніли оподаль; їхній галас долинав до мене, не порушуючи моїх роздумів. Та ось усе стихло, зайшла ніч. Мати випадково помітила, що мене нема. Щоб уникнути нагінки, грізна панна Кароліна, наша гувернантка, підтвердила материні побоювання: мовляв, я відбився від дому і без її нагляду давно б уже втік, хлопець я не дурний, а потайний і хитрий, серед усіх її вихованців ще не було такого неслуха, як я. Гувернантка вдала, ніби шукає мене, погукала, я озвався; вона підійшла до фігового дерева, бо знала, що я там.

— Ти що тут робиш? — спитала вона.

— Дивлюся на зірку.

— Брешеш, на зірку ти не дивився,— озвалася мати, почувши нашу розмову з балкона,— хіба в твоїх літах цікавляться астрономією?

— Ох пані,— гукнула панна Кароліна,— він покинув відкритим кран від фонтана: вода залила весь сад.

Зчинилася страшенна веремія. Мої сестри любили відкривати й закривати кран, щоб подивитися, як тече вода. Але коли їх раптом окропило снопом бризок, вони розгубилися і втекли, так і не закрутивши крана. В шкоді звинуватили мене, а коли я став запевняти, що я ні при

чому, завдали мені брехню й суворо покарали. Але це ще не все: на додаток до лиха взяли на глузи мою любов до зірок, і мати заборонила мені сидіти допізна в саду. Тиранічні заборони дужче загострюють бажання у дітей, ніж у дорослих; дітям тільки те й кортить, чого не вільно, а заказана грушка — солодка. Отож мене часто карали різками за мою зірку. Пожалітися мені не було кому, і я й далі жалівся зірці тією чарівною і наївною мовою, якою дитина висловлює свої перші думки, як колись вона белькотіла перші слова. В дванадцять років у колежі я все ще споглядав її, відчуваючи невимовну розкіш,— такі глибокі сліди залишають враження, здобуті на світанку життя.

Шарль, старший за мене на п'ять років, був такий самий гарнесенький хлопчик, як нині красень чоловік; він був батьків мазунчик, мамин синок, надія родини, а отже, хатній деспот. Цьому здорованеві й кремезу найняли домашнього учителя. Зате мене, миршавого й хворобливого, віддали з п'яти років до пансіону. Щоранку батьків камердинер одводив мене туди, а ввечері забирав назад. Я брав із собою кошичка з убогим харчем, тимчасом як мої товариші приносили всілякі ласощі. Цей контраст між моєю бідністю та їхнім багатством завдавав мені незмірної муки. Знаменита турська смажена свинина й золотаві вишкварки правили для школярів за підживу між сніданком та обідом — обідали ми уже вдома. Ці наїдки, в такій ціні у гурманів, рідко з'являються в Турі на столі аристократів; до школи я знав про них із чуток, удома мені зроду не накладали на хліб золотавих вишкварок; навіть якби ними не так смакували школярі, у мене все одно котилася б слинка; я бажав би їх скуштувати не менше, ніж та найясніша паризька герцогиня, якій закортіло спожити рагу, зготоване в швейцарській. А втім, як жінка щира, вона свого домоглася. Діти вгадують у погляді голод, як ви читаєте в ньому кохання; тим-то я став для всіх за посміховисько. Мої товариші, здебільшого діти дрібної буржуазії, показували мені смажені кришеники свинини й питали: чи відомо мені, як її смажать, де вона продається і чому в мене нема з собою чогось смачненького? Вони облизувалися, вихваляючи на всі заставки свинячі грінки, подібні до хрумких трюфелів; вони нишпорили в моєму кошичку і, натрапивши тільки на сир з Оліве або на сушеницю, знай допитувалися мене: "Ти що,

такий бідний?", з чого я зрозумів, яке провалля лежить між мною і братом. Контраст між моєю занедбаністю і щастям інших потьмарив світло мого дитинства і зв'ялив мою квітучу юність. Уперше, коли, повіривши щедрості товариша, я потягся, щоб узяти облудно запропоновану тартинку, мій мучитель швидко сховав руку з ласощами під регіт однокласників, утаємничених у витівку. Але якщо навіть найшляхетніші душі улягають марнославству, то чи ж дивина, коли дитина плаче, бачачи, як її зневажають, висміюють. Скільки дітей на моєму місці поставали б ласунами, жебраками, страхополохами! Щоб уникнути цькування, я почав битися. Одвага розпачу додавала мені духу; тепер мене боялися й ненавиділи, одначе проти підлоти я залишився безпорадний. Одного вечора, вертаючись з пансіону, я відчув удар у спину: хтось жбурнув у мене каменюччям, замотаним у носовичок. Коли камердинер, а він помстився люто за мене, оповів про цю халепу матері, вона гукнула:

— Клятий хлопчак, завжди завдає нам мороки!

Я остаточно втратив віру в себе. Я переконався, що викликаю в пансіоні таку саму відразу, як і вдома. Отож я замкнувся в собі. Так удруге для мене вдарив мороз, щоб не дати врунитися тому, що було посіяно в моїй душі. Я бачив, що мамині синки — звичайнісінькі лобурі, це спостереження зміцнило мене в гордості ще більше, і я став цуратися всіх. Бачачи мене завжди журливим, замкнутим, самотнім, учитель підтвердив упереджену думку батька й матері про мої нібито лихі нахили. Тільки-но я навчився читати й писати, мати послала мене до Пон-ле-Вуа, в ораторіанський колеж; там мене взяли до класу, званого "Початкова латина", де вчилися також другорічники, нездатні засвоїти навіть азів. В ораторіанців я провів вісім років, не бачачи нікого з рідних і живучи парією. І ось чому. Я одержував лише три франки на місяць кишенькових, а цих грошей ледве вистачало на пера, складаний ножик, лінійку, чорнило і папір, які школярі мусили придбати самі. Я не міг купити ні цибів, ні скакалок, ні жодної з речей, необхідних для розваг, і мене відлучили від усіх шкільних ігор. Щоб мати доступ до них, мені довелося б запобігати перед синками багатих батьків або підлабузнюватися до

здорованів однокласників. На саму думку про це приниження мені вернуло душу, хоча інші діти не зупиняються перед такою дрібничкою. Дозвілля я провадив під деревом, поринувши в невеселі думки, або читав книжки, які раз на місяць ми позичали в бібліотекаря. Як же важко було терпіти цю неприродну самоту! Якої муки завдавала мені моя занедбаність! Уявіть, що відчувала моя ніжна душа при розподілі нагород, тим паче, що я здобув дві перші нагороди: за переклад з рідної на латину і з латини на рідну! Коли під оплески та оркестровий туш я піднявся на сцену, щоб одержати відзнаки, ні батько, ні мати не привітали мене, вони просто не приїхали, а проте в залі зібралися рідні геть усіх учнів. Замість поцілувати, як заведено, учителя, що роздає нагороди, я припав до його грудей і залився слізьми. Увечері я спалив одержані вінки у грубці. Перед роздачею нагород батьки учнів звичайно лишалися в місті цілий тиждень, отож мої товариші щоранку покидали заклад дуже радісно. А я, хоч мої батьки жили за кілька миль од міста, мусив пропадати в пансіоні з "заморськими" — так ми називали тих, чиї родини були на островах або на чужині. На вечірній молитві ці іроди страшенно хвалилися, якими ласощами частували їх батьки. І так зі мною траплялося завжди: що далі я виходив у світ, то більше зростали мої знегоди. Скільки зусиль я витрачав, щоб змінити присуд старших: жити так, як равлик у мушлі. Скільки надій, так старанно виплеканих у моїй душі, розвіяно за один день! Марно я благав батьків приїхати до мене в пансіон, марно писав їм листи, ніжні й віддані, хоч трохи й пишномовні. Мати лише докоряла мені за ці листи, висміюючи їхній кучерявий стиль. Проте я не поступався, обіцяючи вволити будь-яке бажання батьків, аби тільки вони одвідали мене. Я благав, щоб замовили за мене слівце сестри, яким акуратно надсилав вітання до дня ангела і до дня народження. Гай-гай, усі старання бідолашного, занедбаного хлопчака лишилися даремні! З наближенням дня роздачі нагород я став ще красномовніший, заговорив про тріумф, який, мабуть, випаде на мою долю. Ошуканий мовчанкою батьків, я чекав їх нетерпляче і навіть розповів про їхній приїзд однокласникам. Моє серце так і тенькало, коли після прибуття гостей на подвір'ї чулася хода старого воротаря, але він так і не вигукнув мого імені.

Якось на сповіді я покаявся, що припустився неабиякого гріха: проклинав свою долю. Мій сповідник показав мені на небеса і нагадав про те, яку нагороду обіцяв Спаситель: "Блаженні плачущі!" Готуючись до першого причастя, я всією душею віддався глибокій таїні молитви, захоплений біблійними істинами: духовна поезія така приваблива для юних умів! Сповнений палкої віри, я благав Господа Бога знову звершити для мене одне з тих чудес, про які я читав у житіях страдників. У п'ять років я поривався у високості до своєї зірки, в дванадцять стукав біля воріт вівтаря. Я марив у містичному екстазі, і ці марення загострили мою уяву, збагатили почуття й розвинули розум. Я часто думав, що ці видіння насилають мені ангели, яким доручено ушляхетнити мою душу для майбутнього високого покликання. Це вони дали мені вміння бачити суть речей і підготували серце до чудової і скорботної долі поета, наділеного фатальним хистом зіставляти те, що він відчуває, з тим, що є, зважувати свої великі задуми з мізерними наслідками. Це вони написали для мене книгу, в якій я подумки міг прочитати те, що мав висловити. Це вони торкнулися жариною до моїх уст, і я заговорив як пророк.

Батько, розчарований ораторіанською наукою, забрав мене з Пон-ле-Вуа, щоб віддати вчитися в Париж, до пансіону в кварталі Маре. Мені минуло тоді п'ятнадцять. Після вступних іспитів учня класу риторики школи Пон-ле-Вуа прийнято до третього класу пансіону Лепітра. Муки, спізнані мною у сім'ї, в школі та пансіоні, набули в цьому закладі нової форми. Батько не давав мені ні шеляга. Отець-ненька знали, що я нагодований, одягнений, нашпигований латиною і грекою, а решта їх не обходила. За всі роки свого навчання я знав близько тисячі товаришів, але до жодного з них батьки не ставилися так байдуже, як мої до мене. Пан Лепітр, затятий прихильник Бурбонів, дружив із моїм батьком ще тоді, коли вірні роялісти намагалися викрасти з в'язниці королеву Марію Антуанетту4. Тепер вони поновили знайомство, і пан Лепітр вважав за свій обов'язок надолужити забудькуватість мого батька. Але він видавав мені щомісяця дуже скромну суму, оскільки нічого не знав про наміри моїх батьків. Пансіон містився в старовинному палаці Жуаєз і, як кожна давня магнатська оселя, мав швейцарську. Перш ніж вирушити до ліцею Карла Великого, куди нас щодня водив доглядач, мої заможні колеги

підснідували в нашого швейцара Дуазі, справжнього контрабандиста, перед яким запобігали всі школярі; той нишком від пана Лепітра потурав нашим вибрикам, покривав нас, коли ми пізно верталися до школи, і був за посередника між нами і тими, хто читав заборонені книжки. Випити чашку кави з молоком було ознакою аристократичного смаку, адже за Наполеона колоніальні товари незмірно подорожчали. Якщо вживання цукру й кави наші батьки вважали розкішшю, то тут воно викликало почуття марнославної вищості, цілком достатнє, щоб приохотитися до цього напою, окрім інших причин, як-от мавпування, ласунство і мода. Дуазі відпускав харчі на віру, гадаючи, що в кожного з нас знайдуться сестри чи тітки, ладні захистити честь учнів і оплатити без зволікання їхні борги. Тенетам буфету Дуазі я опирався довго. Якби мої судді знали, яка сильна спокуса, як геройськи я прагнув до стоїцизму, як боровся зі спалахами люті під час змагання з собою, вони втерли б мої сльози замість карати мене. Хіба може дитина, така, як я тоді, мати той гарт душі, який дає змогу знехтувати погорду інших? Окрім того, мою хіть ще дужче розпалював вплив соціальних вад. Наприкінці другого року навчання до Парижа приїхали батько з матір'ю. Брат повідомив мене про день їхнього прибуття: брат мешкав у Парижі, але ні разу так і не завітав до мене. В подорож вирушили також і сестри, і ми мали оглянути Париж усією родиною. Першого дня збиралися пообідати в Пале-Роялі, а потім піти до Французького театру. Програма цих несподіваних розваг захопила мене, але мою радість розвіяла та буря, яку незмінно накликають на свою голову невдахи. Мені довелося признатися, що я заборгував сто франків панові Дуазі, який погрожував стягти гроші з моїх батьків. Тоді я надумав звернутися до брата: хай він перебалакає з Дуазі, хай виступить моїм посередником і заступником перед батьками. Батько, той іще був схильний до поблажливості. Зате матінка була невблаганна. Грізний погляд її темно-синіх очей прошивав мене наскрізь, вона вирікала моторошні пророцтва: хіба виросте з мене щось путяще, якщо в сімнадцять літ я здатний на таке безглуздя? Я виродок якийсь, я не її син! Та я всю родину зруйную! Хіба, крім мене, у неї нема дітей? Хіба кар'єра мого брата Шарля не вимагає грошей? Але він цих витрат заслужив, він гордість родини, а я заплямую її ганьбою! Через мене сестри позбудуться посагу та так і посивіють у дівках! Невже я не знаю

ціни грошам і не розумію, в яку суму обходиться моя наука! І яка залежність між наукою і кавою з цукром? Так може поводитися тільки мерзотник! Проти мене Марат5 янгол з крильцями!

Після того, як на мене звалився цей потік докорів і проклять, таких моторошних для мене, брат знову одвів мене до пансіону. Я й не повечеряв в ресторані "Брати Провансальці" і не побачив великого Тальма у "Британику"6. Он яка була моя зустріч з матір'ю по дванадцятирічній розлуці.

Коли я завершив класичну середню школу, батько лишив мене під опікою пана Лепітра: я мав пройти курс вищої математики і взятися вивчати право. Я оселився в окремій кімнаті і лекцій уже не одвідував; здавалося, лихо дасть мені перепочити. Мені минуло вже дев'ятнадцять, і, може, саме тому, батько й далі дотримувався системи, що позбавила мене харчів у школі, розваг у колежі і зробила боржником Дуазі. Грошей у мене майже не водилося. А як жити безгрошевому в Парижі? До того ж мою вольницю зуміли спритно обмежити. За розпорядженням пана Лепітра до мене було приставлено пестуна, він одводив мене до юридичної школи і здавав на руки викладачеві, а ввечері приводив назад. Молоде дівча і те оберігали б не так пильно. Та що вдієш, ці пересторо ги були підказані матері побоюванням за мою особу і бажанням уберегти мене від спокус. Париж страхав моїх батьків недаремно. Адже хлопці крадькома цікавилися тим самим, що й панночки в пансіонах! Хай би що ви робили, ті говоритимуть про жінок, а ті про кавалерів. У ту добу в учнів тільки й був на устах казково-прекрасний світ Пале-Рояля7. В наших очах Пале-Рояль був Ельдорадо любові, вечорами золото лилося тут за поріг. Там можна було розвіяти непорочні уявлення, задовольнити нездорову цікавість! Проте Пале-Рояль і я — це все одно що два полюси: ми ніяк не могли зустрітися. Ось як поглузувала доля з усіх моїх спроб. Батько познайомив мене з тіткою, яка мешкала на острові Святого Людовіка; в четвер і в неділю я ходив туди обідати в супроводі пана Лепітра або його дружини, які в ті дні робили візити і по дорозі з гостини забирали мене додому. Чудна то була розвага! Маркіза де Лістомер, велична пишна дама, ні разу так і не здогадалася подарувати мені дуката. Стара, як

собор, наквацяна, як мініатюра, завжди вичепурена, як на весілля, вона жила в своєму палаці, нібито ще за Людовіка XV8, і приймала лише сивих матрон і вельмож, страшних, немов вихідці з того світу, серед яких я почував себе як на цвинтарі. До мене не озивався ніхто, говорити ж першим я не зважувався. Під ворожими або холодними поглядами аристократів я соромився своєї молодості, здавалося, обтяжливої всім. На їхню байдужість я й розраховував для успіху своєї затії: непомітно зникнути якось після завершення обіду, щоб кулею полетіти в Дерев'яні галереї. Досить старій було сісти за віст, як вона переставала бачити мене, а її камердинерові Жанові чхати було і на мене, і на пана Лепітра. На превеликий жаль, з вини буззубих ротів та благеньких вставних щелеп злощасні обіди незмінно затягувалися. Аж це якось увечері, між восьмою і дев'ятою, я гайнув на сходи, тремтячи, наче та Б'янка Капелло в день своєї втечі9. Та не встиг швейцар розчинити переді мною двері, як я побачив на вулиці фіакр, а в ньому пана Лепітра: мій опікун ядушливим голосом уже просив викликати мене. Фатум тричі вставав між пеклом Пале-Рояля і раєм моєї молодості. Того дня, соромлячись свого невідання в двадцять років, я поклав собі знехтувати будь-яку небезпеку, аби лише покінчити з ним. Отож, коли я вже налаштувався втекти від пана Лепітра (той насилу сідав у карету, бо накульгував і був огрядний, як Людовік XVIII10), над'їхала, як на зло, моя мати в поштовому ридвані! Її погляд прикував мене до місця, і я завмер, неначе кролик перед удавом. Яким дивом вона тут з'явилася? Все пояснювалося просто. Дні Наполеона на престолі були лічені. Батько, передбачаючи повернення Бурбонів, хотів дати добру пораду моєму братові, ще зайнятому на дипломатичній службі в імператора. До Парижа він приїхав разом із матір'ю, яка надумала забрати мене додому: адже столиці, на думку тих розумних людей, які стежили за подіями, загрожувала небезпека. Отож, не оговтавшись ще як слід, я опинився поза Парижем саме тоді, коли залишатися там стало для мене небезпечно.

Ще в школі моя буйна уява, бажання, які доводилося весь час стримувати, клопоти життя, потьмареного хронічними нестатками, змусили мене віддатися науці,— так люди, розчаровані життям, ішли колись у монастир. Навчання зробилося моєю пристрастю, яка могла

занапастити мене, прирікши на відлюддя якраз тоді, коли молоді треба слухатися чарівного поклику пробудженої в ній весни.

Цей побіжний шкіц моєї молодості, в якій можна вловити, як ви самі здогадуєтеся, тисячі невисловлених елегій, просто необхідний, щоб збагнути, як вплинула вона на моє майбутнє. Прибитий своєю жорстокою недолею, я і в двадцять років був дрібного зросту, худий і блідий. Моя душа, сповнена снаги, змагалася з миршавим на око тілом, але в цьому тілі, як висловився один літній турський лікар, викувався залізний характер. Юний тілом і старий душею, я стільки читав і розмірковував, що устиг подумки занестися на верховини життя, коли вперше помітив, які покручені його ущелини і які курні шляхи його рівнин. Затриманий у своєму розвитку збігом неймовірних обставин, я все ще перебував у тій чарівній порі, коли душа охоплена першими бентегами, коли вона пробуджується для насолод, коли все для неї нове й свіже. Хлоп'ячий вік мій затягнувся, а посилені заняття затримали прихід зрілості, яка розквітла й забуяла в моїй душі з запізненням. Ні один молодик не був краще за мене підготовлений до пристрасті й кохання. Щоб вам легше читалася ця повість, перенесіться у ті чудові літа, коли уста ще не знають брехні, коли погляд щирий, хоч очі й затінені віями від несміливості, викликаної боротьбою з пробудженою жагою, коли дух виступає проти лицемірства світу, коли в почуттях не менше сум'яття, ніж шляхетності в душевних пориваннях.

Я не стану вам розповідати про мандрівку, яку відбув із матір'ю з Парижа до Тура. Холодність її притлумила всі прояви моїх почуттів. На кожній поштовій станції я обіцяв собі поговорити з нею. Але досить було її погляду чи слова, як розвіювалися всі мої ретельно заготовлені фрази. В Орлеані, перед тим як лягти спати, мати дорікнула мені за мовчанку. Я упав до її ніг, поцілував коліна, заливаючись ревними сльозами, я відкрив їй своє переповнене ніжністю серце, спробував розчулити її красномовством, підказаним прагненням любові, причому моя щирість могла б зворушити навіть мачуху. Але мати мені відповіла, що я граю комедію. Я нарікав на її неувагу до мене, вона назвала мене негідним сином. Я зазнав такого душевного болю, що в Блуа побіг на міст, аби

кинутися в Луару. Тільки високий парапет завадив мені вкоротити собі віку.

Вдома дві молодші сестри, які мене зовсім не знали, були скорше здивовані, ніж урадувані. Але згодом — проти матері — вони здалися мені навіть ласкавими. Мені було одведено кімнату на четвертому поверсі. Ви зрозумієте безмір моєї муки, дізнавшись, що мати не дала мені, двадцятилітньому молодикові, іншої білизни, окрім тієї, що я носив у школі, і не поновила мого паризького вбрання. Якщо ввечері у вітальні я кидався мерщій, щоб підняти з підлоги її носовичка, вона дякувала мені через губу, як дякують лакеєві. Я почав спостерігати за нею, бажаючи з'ясувати, чи є в її серці куточок, відведений для ніжності, щоб достукатися туди,— я побачив перед собою високу, сухорляву жінку, завзяту картярку, гострuху, егоїстку, як і всі жінки з роду Лістомерів, у яких пиха передається з посагом. У житті вона не бачила нічого, окрім обов'язку,— всі холодні жінки, які мені траплялися в житті, робили з обов'язку культ,— і приймала наші вияви уваги з байдужістю священика, який вдихає під час відправи пахощі ладану. Очевидно, вся скупа материнська любов, на яку вона була здатна, пішла на мого старшого брата. Вона безнастанно допікала нас ядучим сарказмом — цією зброєю черствих людей,— користуючись нею проти власних дітей, які огризатися не могли. Незважаючи на ці остюки й колючки, вроджені почуття кореняться так глибоко, побожний страх, навіюваний матір'ю, в якій нам важко розчаруватися, так міцно зв'язує нас, що шляхетна облуда нашої любові триває до тої пізнішої доби життя, коли мати постане нарешті перед нашим нещадним судом. І тоді починається помста дітей. Їхня байдужість, викликана колишніми розчаруваннями, обтяжена картинами минулого, що спливають у нашій пам'яті, кидає тінь навіть на материнську могилу. Жорстокий хатній деспотизм розвіяв солодкі мрії, які я нерозважно збирався здійснити в Турі. З розпачу я зачинився в батьковій книгозбірні і заходився читати поспіль усі невідомі мені книжки. Це довге висиджування в бібліотеці позбавило мене материного товариства, але погіршило мій душевний стан. Іноді моя старша сестра — та, котра одружилася з нашим кузеном, маркізом де Лістомером,—

намагалася розрадити мене, але не могла втишити мого гніву, який кипів у мені. Мені хотілося померти.

Тим часом готувалися великі події, які мене анітрохи не обходили. Герцог Ангулемський, виїхавши з Бордо, подався до Парижа до Людовіка Вісімнадцятого, і в кожному місті по дорозі його зустрічали оплесками: стара Франція захоплено вітала повернення законної династії Бурбонів11. Турень, охоплена радісним хвилюванням; наше місто, розбурхане, як вулик: вікна, оздоблені прапорами; вичепурені жителі; якісь п'янкі веселощі, розлиті в повітрі, — все це поривало мене піти на бал, влаштований на честь принца. Коли я наважився заявити про своє бажання матері, яка занедужала і не могла піти на урочистість, вона розгнівалася на мене не в жарт. Звідки я взявся, чи не з Конго приїхав, абощо? Невже я й справді подумав, що нашої родини не буде представлено на цьому балу? Коли батька й брата немає, кому ж іти на бал, як не мені? Хіба я сирітка без матері? Невже вона не подбає про щастя своїх діточок? І як оком змигнути зацураний син зробився мало не великим цабе. Я був геть приголомшений і власною вагою, і потоком ущипливих слів, якими мати зустріла моє скромне прохання. Я заходився розпитувати сестер і дізнався, що мати, любителька театральних ефектів, нишком узялася за моє вбрання. Турські кравці, вражені її примхами, відмовилися справляти мені гардероб. Тоді мати покликала кравчиню поденницю, майстриню, як це й водиться у провінції, на всі руки. Абияк вона пошила для мене пару волошкової барви; шовкові панчохи й нові черевики добути було легко. Камізельки тоді носили вельми куценькі, і батькова камізелька прийшлася мені до міри — я як улип туди. Вперше в житті я надів сорочку з жабо, плоєні згортки якого стовбурчилися на грудях і спадали на краватку, вив'язану бантом. Вичепурившись отак, я настільки змінився, що сестри розхвалили мене до небес, і я, підбадьорившись, одважно став перед турським товариством. Випробування нелегке! Тут було багато покликаних і дуже мало обраних. Завдяки своєму малому зросту я пробрався до намету, поставленого в саду сім'ї Папійон, й опинився поруч з фотелем, в якому засідав герцог. Я мало не зомлів від задухи, мене засліпили вогні, пурпур оксамиту, позолота, туалети і діаманти дам на цій першій урочистості, де

я брав участь. Мене тиснули звідусіль чоловіки й жінки, які штовхались, мало не падали в курищі. Гучні "ура" і вигуки: "Хай живе герцог Ангулемський! Хай живе король! Хай живе дім Бурбонів!" — заглушували дзвін литавр і звуки бурбонського маршу. То був спалах вірнопідданчих почуттів, кожний з шкури пнувся, аби показати себе в цьому нестримному пориванні назустріч сонячному сходу Бурбонів. Побачивши такий вияв користолюбства підданців, я охолонув, змалів і замкнувся в собі.

Втягнутий, як соломинка, до цього виру, я відчув дивну охоту стати герцогом Ангулемським, пролізти до цих княжат, які хизувалися перед приголомшеною публікою. Ця нерозумна примха провінціала пробудила в мені честолюбство, яке згодом ушляхетнилося, пройшовши крізь горнило випробувань. Кому не траплялося заздрити схилянню черні? Це дуже показне видовисько я побачив через кілька місяців, коли цілий Париж вітав Імператора, який повернувся з Ельби. Влада Наполеона над масами, це злиття почуттів і життя людського в одну-єдину душу, раптово показала мені, в чому моє покликання, і я поклав собі присвятити себе славі — ця жриця вчиняє серед французів у наші дні таку саму різанину, як колись друїдеса під час жертвоприносин галлів. Тут же, на балу, я несподівано зустрів жінку, яка заохочувала мої честолюбні мрії і допомогла здійснити їх, бо вона наблизила мене до короля й кинула в гущу подій. Надто несміливий, я боявся запросити на танці даму та й потерпав, як би не сплутати фігури. Ось чому я ходив чорний, як хмара, і не знав, куди подіти себе. Поки я задихався в тісноті, тупцяючи серед гостей, якийсь офіцер віддавив мені ноги, набряклі від спеки в тісних черевиках. Ця остання халепа отруїла остаточно мені все свято. Проте піти було годі; я примостився в кутку зали на покинутій канапці і завмер нерухомо, журно втупившись перед собою. Якась жінка, введена в оману моєю вутлою постаттю, прийняла мене за дитину, заснулу в чеканні на матір, і опустилася на сидіння біля мене, як пташка сідає в кубельце. Я одразу ж відчув її пахощі, і вони злилися в моїй уяві з усім, що є найпрекрасніше в східній поезії. Я глянув на свою сусідку і отерп, вона затьмарила для мене пишне свято і стала віднині в моїх очах уособленням свята життя. Якщо ви стежили за перипетіями моєї юності,

ви легко зрозумієте, які почуття забуяли в моєму серці. Мене раптово зачарували її білі, немов виточені, плечі, до яких так кортіло припасти: ці трохи порожевілі плечі, здавалося, червоніли з сорому, що люди бачать їх оголеними, непорочні плечі, атласна шкіра яких матово блищала у світлі люстр, як єдваб. Ці плечі були поділені жолобком, уздовж якого нишком ковзав мій погляд, сміливіший, ніж рука. Я підвівся, тремтячи від хвилювання, щоб побачити корсаж тієї жінки, і був вражений її грудьми, сором'язливо окритими ясно-синім серпанком, крізь газ усе-таки прозирали дві півкулі досконалої форми, спочиваючи серед спіненого мережива. Найдрібніші риси її подоби брали на себе очі, викликаючи в мене безмірну жагу; я замилувався на полиск її кіс, гладенько зачесаних над оксамитною, як у дівчинки, шиєю, на білі смужки, прокреслені гребінцем, по яких моя уява поривалася, ніби по свіжих стежках лісових, і геть згубив тяму. Переконавшись, що ніхто не дивиться, я припав до її оголеної спини, як дитина, яка кидається на материні груди, і обцілував її плечі, пригортаючись до них чолом, щоками, головою. Незнайомка пронизливо скрикнула, але музика заглушила її крик; вона обернулася, побачила мене і сказала:

— Пане!..

Якби вона сказала: "Ви збожеволіли, капосний хлопчисько!" — я, може, убив би її. Але при слові "пане" палкі сльози ринули у мене з очей. Я заціпенів під її поглядом, сповненим святого гніву, побачивши її неземне личко з діадемою попелястого волосся, такого гармонійного з цими плечима, ніби створеними для поцілунків. Рум'янець ображеної сором'язливості заливав її личко, вираз якого одразу ж злагіднів, бо жінка розуміє і виправдує навіженство, якщо сама є його причина, і вгадує безмежну любов, приховану в сльозах каяття. Вона відійшла ходою цариці. Аж тоді я відчув усю сміховинність свого становища; нарешті я збагнув, що я одягнений, як мавпа на катеринці савойця. Мені стало соромно за себе. Я сидів ошелешений, смакуючи солодкість щойно вкраденого плоду, відчуваючи на губах теплоту її тіла, і проводжав поглядом цю богиню, яка спустилася з неба. Охоплений першим чуттєвим нападом великої лихоманки серцевої, я проблукав цілий вечір

по залі, такій для мене вже порожній, але так і не знайшов своєї незнайомки. Додому я повернувся іншою людиною.

Нова душа, душа з райдужними крильцями, пробудилася в мені, розбивши свій кокон. Моя далека зірка спустилася з блакитних просторів, де я милувався нею, і прибрала подоби жінки, зберігши свою чистоту, свій блиск і свою свіжість. Я раптом покохав, нічого не відаючи про кохання. Яка це дивна річ — перше пробудження цього найдужчого в людині почуття. Я бачив у вітальні маркізи де Лістомер кілька гожих жінок, але жодна з них не справила на мене ні найменшого враження. Можливо, повинна була вибити година, статися сходження світил, незвичайний збіг обставин і зустрітися єдина жінка в світі, щоб викликати нездоланну жагу о тій життєвій порі, коли пристрасть може порвати за собою людину! Від самої думки, що моя обраниця живе в Турені, я з насолодою вдихав повітря, і мені здавалося, що таку блакить, як тут, навряд чи побачиш деінде. Якщо я й радів у душі, то зовні виглядав хворим, і мати стурбувалася за мене, трохи мордуючись докорами сумління. Мов ті звірі, які відчувають близькість хвороби, я зашивався в куточок саду, щоб марити про вкрадений поцілунок.

По тому пам'ятному балі минуло кілька днів. Мою позірну похмурість, мою млявість, мою байдужість до материних суворих поглядів і кпинів ненька приписала перехідному вікові. За найдійовіші ліки проти моєї апатії було визнано перебування в селі — вічний засіб від тих хвороб, які медицина лікувати безсила. Отож мати постановила послати мене на кілька днів до замку Фрапель над річкою Ендр, між Монбазоном та Азе-ле-Рідо; хазяїнові замку, її приятелеві, вона, мабуть, дала таємні вказівки. Того дня, коли я вирвався на волю, я так марив і химерив, що переплив неоглядний океан кохання з краю в край. Імені своєї незнайомки я не знав. Як про неї спитати? Де шукати? До того ж говорити про неї мені не було з ким. Моя сором'язливість лише посилювала невиразні побоювання, властиві юним серцям на початку кохання, і моє почуття зароджувалося серед тихої журби, що завжди йде у парі з безнадійною жагою. Я ладен був ходити, шукати, блукати полями й лісами. З дитинною звагою, далекою від усяких сумнівів, я збирався обійти пішки,

як мандрований лицар, усі туренські замки й перед кожною мальовничою вежкою гукати: "Ось де вона живе!"

Отож у четвер уранці я вийшов з Тура через заставу Сент-Елуа, пройшов по мосту Сен-Совер, перетяв Понше, придивляючись до кожної оселі цього містечка, і вибрався на шінонський шлях. Уперше в житті я міг зупинитися, посидіти під деревами, піти швидше чи повільніше, коротко кажучи, робити як мені заманеться. Перший прояв вільної волі, хай навіть у чомусь дрібному, живодайно вплинув на душу бідолашного хлопця, прибитого тиранічною владою дорослих, а така влада завше тяжіє над молодим пагінням. Цей день зостався в моїй пам'яті чарівним видінням, до чого прислужилося багато причин. У дитинстві на прогулянках я не відходив далі ніж на одне льє од міста. Околиці Пон-ле-Вуа та Парижа не розбестили мене красою сільських краєвидів. Одначе з дитинства у мене збереглося почуття прекрасного: турські пейзажі, з якими я зріднився змалку, справді прехороші. Не розуміючись на поезії природи, я ставився до неї вимогливо, як ті, хто, не відаючи мистецтва, заздалегідь вимріює собі його ідеал. Якщо піший або кінний мандрівник захоче швидше дістатися до замку Фрапель, йому слід у Шампі звернути на путівець і перейти ланди Карла Великого — ці перелоги на плато правлять за водорозділ між дворіччями Шеру й Ендру. Пласкі й піщисті ланди, такі тоскні на протязі однієї милі шляху, завершуються гайком, а за ним тягнеться дорога на Саше — до округи Саше належить і Фрапель. Ця дорога, виходячи десь далеко за Балланом на шінонське шосе, біжить серед хвилястої рівнини аж до мальовничого закутка під назвою Артанна. Тут розгортається краєвид на долину, і долина та йде від Монбазона до Луари, немов здіймаючи на довколишніх пагорбах старовинні замки. Долина нагадує чудову смарагдову чашу, і на її дні в'ється гадючкою Ендр. Після безрадісних ландів, після важкого переходу я намилувався, побачивши цю місцевість.

Я подумав так: "Якщо ця жінка, справжня перлина серед таких як вона, живе десь на цій землі, то це може бути лише тут!"

На цю думку я прихилився до стовбура горіха, під яким спочиваю тепер щоразу, як повертаюся до моєї коханої долини. Під цим деревом, повірником моїх дум, я подумки перебираю зміни, що сталися в моєму житті відтоді, як я поїхав звідси. Вона жила тут, серце моє не помилилося: перший замок, який я побачив на узбіччі шпиля, належав їй. Коли я сидів у затінку мого дерева, полуденне сонце іскрилося на черепиці її даху і на шибках у її вікнах. А ген серед виноградників, під персиковим деревом, біліє якась пляма — то вона сама в перкалевому платтячку. Хоч вам ще нічого не відомо, але знайте: вона лілея цієї долини, і аромат її чеснот підноситься, як фіміам, до небес. Усе дихало тут любов'ю, яка заполонила моє серце завдяки мимолітному жіночому образу: і довга стяга річки, така блискуча на сонці між зелених берегів; і лави тополь, які заклечували мереживом свого шелесткого листя цей паділ кохання, і темна зелень дібров, навислих уздовж виноградників над ряботинням річки; і м'яка зникома лінія обрію. Якщо ви хочете уздріти природу в усій її цнотливій красі, ніби наречену в шлюбній сукні, приїздіть сюди ясного весняного дня; якщо ви хочете втишити біль рани, що кривавіє в серці, повертайтеся сюди пізньої осені; навесні кохання б'є тут крильми серед небесної блакиті; восени тут згадуєш про тих, кого вже нема з нами. Хворі вдихають тут на повні груди цілющу свіжість, око спочиває на золотавих купах дерев, які наснажують душу солодким супокоєм. Тієї хвилини шум млинів, поставлених на річкових порогах, здавався мені бринінням-голосом цієї долини, тополі весело хиталися під вітром, небо було безхмарне, птаство щебетало, коники сюрчали, все довкола зливалося в симфонію. Чому я так люблю Турень — краще мене не питайте. Люблю цей край не тією любов'ю, яку відчуваєш до місця, де ти народився, або до оази в пустелі. Моя любов — це любов художника до свого мистецтва. Я кохаю Турень не менше, ніж вас, але далеко від Турені я б, либонь, захирів. Не знаю, чому мої очі весь час пасуть білу пляму, цю жінку, таку помітну в просторому саду — здається, ніби серед зелених кущів розквітнув дзвіночок повою, такий тендітний — торкни його, він і зав'яне. Зворушений, розчулений, спустився я на дно квітучої долини, моє серце переповнювала поезія, і побачене село здалося мені самою красою. Уявіть собі три млини, поставлені серед мальовничих лісистих острівців на річковій леваді; та і як інакше назвати цю водяну

рослинність, буйна й барвиста, вона вкриває поверхню річки; йдучи за примхами течії, рослинність то підіймається, то опускається і колишеться під поривами бурі, зрушеної ударами млинового кола. То тут, то там водяні нурти розбиваються об рінь відмілин, утворюючи торочки шумовиння, такого іскристого на сонці. Амариліси, ненюфари, біле латаття, очерет і купальниці оздоблюють береги своїм барвистим килимом. Далі — хисткий струхлявілий місток, його підпори поросли квітами, а бильця узялися оксамитним мохом, місток завис над водою, але ніяк не може упасти. Старі розбиті човни, сіті рибальські, монотонний спів пастуха, качки, які плавають між острівцями або чистять пера на косі, на грубому луарському піску, мірошники у ковпаках набакир, які вантажать борошно на мулів, — кожна з цих подробиць додавала тій сцені якоїсь наївної зворушливості. Уявіть собі за містком два чи три хутори, голубник, з три десятки халуп, поділених садками чи живоплотом з ясмину, жимолості та космача; перед кожним дворищем гноярку, поросту травицею, на стежках курей і півнів... Оце і є село Пон-де-Рюан, село прехороше, а над ним бовваніє старовинна церква своєрідної архітектури, ще з часів хрестових походів, мрія художників — ось вам, малюйте. Оправте цей краєвид у раму з розлогих горіхів і молодих тополь із золотавим листям, порозкидайте серед просторих луків під високою банею паркого неба веселі хатки, і ви зрозумієте, яка природа цього чудового краю. Я рушив до Саше лівим берегом річки, милуючись узбіччям пагорбів на тому березі. Дістався нарешті до парку з віковими деревами, я здогадався, що він теж належить до замка Фрапель. От що значить прибути впору: дзвонили саме на сніданок. Коли ми підживились, господар замку, не знаючи про мою мандрівку пішки, запросив мене оглянути його володіння. Та хай би де ми пішли, я всюди бачив напрочуд розмаїту долину: тут — крізь прогалину між деревами, там — геть усю. Часто зір мій надила срібна стяга Луари, річка блищала в далині, як шабля, і ген-ген серед перекатів бігли вітрильники, виписуючи під вітром вигадливі кривульки. Видершись на шпиль пагорба, я вперше замилувався на замок Азе, цей гранчастий діамант, оправлений течією Ендру і ніби висунутий з кошичка з квітами. Потім я уздрів у лощовині романтичну велич замка Саше, замок уже своїми обрисами навіював тиху журбу, надто глибоку для людей поверхових, проте нескінчено дорогу

зболілому серцю поета. Тим-то я так полюбив тишу цієї садиби, її велетенські сиві дерева і цей пустельний яр, де все дихало таємницею! Але щоразу як я помічав мальовничий замок на схилі пагорба, побачений з самого початку, я пас його поглядом.

— Ге-ге! — озвався господар, помітивши мій захват, який ми так щиро виявляємо в молодості.— Та ви здалеку чуєте гарненьку жінку, як пес чує здобич.

Не сподобалися мені ці слова, а проте я спитав назву замку і ймення його господаря.

— Клошгурд,— пояснив він,— цей чудовий маєток належить графові де Морсофу, парості давнього туренського роду, піднесеного ще за Людовіка Одинадцятого12. Це імення нагадує пригоду, якій його носій завдячує свій герб і славу. А пішов рід від того, хто чудом уникнув шибениці. Звідси герб Морсофів: на золотому полі висить чорний хрест з поперечками на краях, посеред хреста — зрізана лілея золота. Гасло: "Боже, храни короля, нашого володаря".

Граф осів у маєтку після повернення з еміграції. А сам маєток належить його дружині, з дому де Ленонкур-Жіврі. Пані де Морсоф — дочка одиначка, отож рід цей переведеться. Подружжя, хоча й знатне, так бідує, що вони з гордості, а може, і з убозтва стали домосидами і нікого не запрошують. Досі їхнє усамітнення ще виправдувалося вірністю Бурбонам, але навряд щоб після повернення короля їхні звички змінилися. Я переїхав сюди торік і одразу ж склав їм візит. Вони теж одвідали Фрапель і запросили мене з дружиною на обід. Зима розлучила нас на кілька місяців, та й політичні події затримали мене в Парижі, адже я вернувся додому зовсім недавно. Пані де Морсоф така жінка, що могла б скрізь первувати.

— До Тура вона їздить часто?

— До Тура? Ніколи. До речі,— згадав він,— вона була там зовсім недавно, коли проїздив герцог Ангулемський. Той поставився до пана де Морсофа дуже ласкаво.

— То вона! — гукнув я.

— Хто вона?

— Жінка, в якої такі гарні плечі.

— У Турені багато жінок з гарними плечима,— сказав він, сміючись.— А втім, якщо ви не втомилися, можна перебратися в заріччя й завітати в Клошгурд, там ви навіч переконаєтесь, чи ж ті це плечі, чи не ті.

Я дав згоду, паленіючи від радощів і сорому. Близько четвертої ми дісталися до невеличкого замку, на який я вже давно милувався. Ця садиба, така пишна серед тутешнього краєвиду, зблизька виявилася скромненькою. П'ятивіконним причілком вона виходить на південь, крайні вікна виступають на два сажені вперед, завдяки цьому винаходу будівничого споруда дуже виграє: здається, ніби в неї два крила; середня пройма править за двері, і від неї сходи з двома маршами провадять у парк, а парк терасами спадає до Ендру. Хоча між вузьким зеленим берегом і останньою парковою терасою, обсадженою акаціями і сумахами, пролягає проїжджа дорога, її не помічаєш за буйною рослинністю, і можна подумати, що садиба доходить аж до води. Парк утримується взірцево, і будинок стоїть далеченько від річки, щоб її близькість, даючи саму втіху, не завдавала мороки. Нижче будинку розташовані по схилу возовні, стайні, комірчини і кухні зі склепінчастими дверима й вікнами, їхні покрівлі, гарно вигнуті по ріжках, прорізані горищними віконцями з вигадливими лиштвами і оздоблені на шпилі китицями свинцевих квітів. Дах, занедбаний з часів Революції, ніби з'їдений іржею від сухого червонястого моху на черепиці, частого гостя будинків, звернутих на південь. Над заскленими дверима ґанку збереглася вежка і на ній ліпний герб роду Бламон-Шоврі: гербовий щит

четвородольний; на червоному полі правого верху й лівого долу два чорні схрещені списи, а між ними розкриті золоті долоні; два інші поля блакитні, на них срібні шоломики. Мене дуже вразило гасло: "Дивитись дивись, а займати — зась!" Щитодержці, червлений грифон і дракон у золотих черезплічниках мали вельми вишуканий вигляд. Під час Революції було пошкоджено гербову корону і шапку герцогську у вигляді зеленої пальми з золотими плодами. Недарма до 1789 року посаду бальї13 в Саше обіймав такий собі Сенар, секретар Комітету громадського порятунку14.

Усі ці подробиці додають чару замкові, який опоряджений, як коштовна цяцька, і здається здалеку невагомим. Якщо дивитися з долини, нижнього поверху не видно, але з двору будинок стоїть упорівень з алеєю; широка, посипана пісочком, алея веде до моріжка з барвистими клумбами. Праворуч і ліворуч тягнуться виноградники, сади й грунти, засаджені горіхами. Круто спускаючись по узбіччю пагорба, дерева оточують дім своєю темною гущавиною і доходять до берегів Ендру, вкритих тут зеленими гаями,— тільки природі під силу створити таке багате розмаїття відтінків. Дорогою на Клошгурд я милувався на замковий затишок і дихав повітрям, ніби насиченим щастям. Невже внутрішній світ людини має такі самі магнетичні властивості, як і світ зоколишній, і зазнає таких самих різких перепадів температури? Моє серце кидалося все дужче в передчутті незнаних подій, які мали навіки змінити для мене цілий світ. Так напередодні погідної години бавиться й веселиться звірючка. Все поєдналося цього знаменного для мене дня, щоб зробити його якомога врочистішим. Природа вбралася в свій найкращий наряд, як жінка на побачення з коханим, і я вперше почув її голос, уперше побачив її в усьому достатку, в усій пишноті, саме такою природа й малювалася мені в юнацьких мріях, які я так незграбно намагався вам описати, щоб пояснити їхній вплив на моє життя: вони були для мене щось ніби Апокаліпсис, де кожна щаслива чи нещаслива подія була мені символічно передбачена,— адже перед моїм духовним зором витало примхливе видіння. Ми пройшли через перше подвір'я, оточене прибудовами: тут була і стодола, і винотока, і хлів, і стайня. На гавкіт цепного собацюри вийшов служник і сказав, що граф поїхав

зранку в Азе і, мабуть, скоро повернеться, а графиня вдома. Мій супутник позирнув на мене. Я потерпав, що він не захоче турбувати пані де Морсоф, поки чоловіка не було, але він звелів служнику доповісти про нас. З нетерплячістю дитини я гайнув у передпокій, який тягнеться через увесь будинок.

— Заходьте ж, панове! — пролунав сріблястий голос.

На балу пані де Морсоф промовила всього одне слово, але я одразу впізнав цей голос, який проник у мою душу й осяяв її світлом: так сонячний промінь осяює одиночний каземат і золотить його стіни. Зміркувавши, що вона може впізнати мене, я хотів утекти, але було пізно: вона стояла на порозі, і наші очі зустрілися. Не знаю, хто з нас почервонів дужче. Збентеження відібрало їй мову, і вона мовчки вернулася на своє місце до кросен. Служник підсунув нам два фотелі. Вона просилила нитку в голку, щоб чимось виправдати мовчанку, порахувала кілька стібків і, повернувши до пана де Шесселя своє гордовите і водночас лагідне личко, спитала, якому щасливому випадку завдячує цей візит. Безперечно, зацікавлена, яким дивом я тут з'явився, вона проте уникала дивитися на нас; її погляд приковувала річка. Одначе з тієї уваги, з якою вона слухала співрозмовника, можна було подумати, що, так само як і сліпці, вона вгадувала душевне хвилювання з ледь помітних інтонацій голосу. І це було справді так. Пан де Шессель назвав мене і коротко переповів мою історію. Я вернувся кілька місяців тому до Тура, куди привезли мене батьки, щоб уникнути небезпеки війни, яка загрожувала Парижеві. Сам я з цих місць, але Турені не знаю. Мене послано до Фрапеля, щоб я зміцнив своє здоров'я, підірване надмірною працею. Пан де Шессель показував мені свої землі, бо я приїхав до нього вперше, та лише під горою я признався йому, що пройшов усю дорогу з Тура пішки. Боячись надвередити моє здоров'я, він наважився завітати в Клошгур: ачей, пані де Морсоф дозволить мені перепочити в неї вдома. Пан де Шессель мовив правду, але щасливі збіги такі нечасті, що пані де Морсоф цій оповіді не вельми повірила. Вражений її холодним, суворим поглядом, я похнюпився, відчуваючи якесь приниження, а, крім того, я силкувався приховати сльози, які наринули мені на очі. Величава господиня помітила

моє чоло, зрошене потом, можливо, вгадала й готові бризнути сльози, бо офірувала мені все, чого я потребував. При цьому вона виявила стільки любої доброти, що до мене повернулася мова. Я зашарівся, як дівчина, захоплена на гарячому, і тремтячим, як у діда, голосом заходився дякувати їй.

— Одного я тільки прагну,— додав я, звівши голову, і тут погляди наші зустрілися на мить, коротку, як спалах блискавки,— щоб мене не проганяли звідси. Я так знемігся, що ноги мене вже не несуть.

— Як можна сумніватися в гостинності нашого чудового краю! — вигукнула вона.— Сподіваюся,— звернулася вона до пана де Шесселя,— ви зробите мені втіху і пообідаєте з нами?

Я кинув на свого охоронця такий благальний погляд, що він не зважився відмагатися, хоч запрошували нас лише з самої ввічливості. Завдяки своїй світськості пан де Шессель уловлював найменші відтінки в людських взаєминах, але ж зелений юнак так свято вірить у те, що слова й думки у гарненької жінки не розминаються між собою. Уявіть моє здивування, коли дорогою додому пан де Шессель сказав мені: "Я зостався лише тому, що вам дуже цього хотілося. Але якщо ви не залагодите справи, цей обід може посварити мене з сусідами". Слова "якщо ви не залагодите справи" навели мене на глибокі роздуми. Невже я сподобався графині? Адже тільки тоді вона не стане гніватися на того, хто привів мене. Виходить, пан де Шессель гадає, що я можу зацікавити її? Ба, може, навіть певен. Ця думка підживила мою надію саме тоді, коли я найбільше потребував підтримки.

— Навряд щоб ми могли прийняти ваше запрошення,— відповів він,— Пані де Шессель нас чекає на обід.

— Вдома ви обідаєте щодня,— відгукнулася графиня.— А зрештою, можна ж її попередити. Вона сьогодні сама?

— Та ні, у неї абат де Келюс.

— Гаразд,— сказала господиня, зводячись, щоб подзвонити.— Обідаєте у нас.

Пан де Шессель, повіривши цього разу в щирість її запросин, подивився на мене значуще. Як тільки я побачив, що перебуду весь вечір під цим дахом, переді мною ніби відкрилася вічність. Для багатьох бездольників слово "завтра" позбавлене всякого глузду, а я завжди ходив у тих людях, які не вірять у завтрашній день. Хай до моїх послуг було лише кілька годин, я бачив у них ціле життя раювання. Пані де Морсоф завела мову про жнива, про збір винограду і про місцеві справи — ці речі мене зовсім не обходили. Таке поводження господині свідчить зазвичай про невихованість або про зневагу до гостя — мовляв, слухай та мовчи, проте графиня просто намагалася приховати своє збентеження. І коли мені тоді здавалося, що вона ставиться до мене, як до хлопчака, коли я заздрив панові де Шесселю, як-не-як чоловікові тридцятилітньому, добре обізнаному з такими важливими речами, не те що я, коли я мав досаду в серці, що вся увага графині звернута на нього, то кілька місяців згодом я дізнався, яке промовисте буває мовчання жінки і скільки думок іноді ховається за порожнім базіканням. Спершу я спробував зручніше вмоститися в фотелі, потім скористався сприятливою нагодою, щоб сповна натішитися голосом господині. Її душа розкривалася у чергуванні складів так само, як звуки виливаються в переборах флейти. Голос пестив мій слух і гнав швидше кров у жилах. Вимова слів, що закінчувалися на "і", скидалася на пташиний щебет; літера "ш" лунала на її устах, як поцілунок, а "т" вона вимовляла так, що зразу відчувалось, яку деспотичну владу має над нею серце. Отож, сама того не відаючи, вона розсувала значення слів, пориваючи мою душу в неземні високості. Скільки разів я силкувався затягти суперечку, не варту й шага, скільки разів ладен був накликати на себе докори в неуважності, а тим часом я жадібно ловив музику її голосу і вдихав повітря, видихнуте з її небесних уст, аромат її душі, вдихав з таким самим палом, з яким я пригорнув би до грудей саму графиню! А її сміх розсипався, як радісне щебетання ластівки! Та коли вона мовила про

свої болещі, в її голосі так і чулося — це лебідь криком кличе свою подругу! Через неуважність графині до мене я міг вільно роздивлятися нашу прегарну співрозмовницю. Мій зір з насолодою милувався нею, обіймав її стан, цілував її ніженьки, грався кучерями. Проте мене весь час гризла тривога, цілком зрозуміла тим, хто бодай раз у житті спізнав невимовних радощів справжньої жаги. Я боявся, як би вона не помітила, що мої очі прикуті до її плечей, які я так палко обціловував на балу. Ляк ще посилював спокусу, і нарешті я не втримався: подивився на заповітний куточок, мій зір проникнув крізь тканину, я знов уздрів родимку, від якої йшов чарівний жолобок між лопатками, родимку, чорну, як родзинку, яка плаває в молоці. Адже від того пам'ятного дня ця родимка сяяла переді мною щоночі серед мороку, в якому пливе сон хлопців з палкою уявою, змушених жити чистим життям.

Я хочу накидати портрет графині, і ви побачите, чому вона скрізь звертала на себе увагу. Але передати її чари безсилі найточніші лінії, найяскравіші барви. Який художник міг би намалювати теє личко, чий пензель відтворив би відблиск внутрішнього вогню, те невловиме світло, яке не надається для науки, не годен оспівати поет, але зате бачить око закоханого? Надто густі попелясті коси завдавали графині немало страждань: кров, бачте, раптово приливала до голови. Її високе й опукле, як у Джоконди, чоло ховало безліч невисловлених думок і притлумлених почуттів, схожих на зів'ялі квіти, позбавлені життєдайних соків. Зелені, з карими цятками очі залишалися незмінно-погідні; але коли вона думала про своїх дітей, коли вона піддавалася поривам радощів чи болещів, рідкісним у жінки, що примирилася з долею, в очах спалахували блискавиці — вони загрожували все спопелити, загораючись десь у глибинах її істоти. Саме такий погляд довів мене до сліз, коли вона вбила мене своїм гнівним презирством, а його не витримували і найбільші зухвальці. Грецький ніс, ніби вирізьблений Фідієм15, сполучався двома півкружжями з гарним ротом і надавав шляхетності лицевому овалу, обличчя скидалося своєю білиною на камелію й ніжно рожевіло лише на щоках. Деяка повнота нітрохи не шкодила ні її ставності, ні зграбності: форми її були напрочуд пружні. Ви легко збагнете всю її гожість, якщо я додам: жодної зморшки не було на її сліпучих плечах, що так зачарували

мене з першого погляду. Шия графині нічим не скидалася на шию деяких жінок, суху, як стовбур дерева. М'язи ніде не випиналися, і око ковзало лише по округлих лініях і по м'яких вигинах: тут спасував би і пензель художника. Її шию й щоки, ніби затримуючи промені світла, укривав легенький пушок, і шкіра здавалася шовковистою. Свої маленькі, красивої форми вушка вона називала вухами матері й невільниці. Коли згодом я достукався до її серця, вона іноді казала мені: "Ось іде пан де Морсоф!" — і не помилялася, тоді як я, попри свій тонкий слух, ще не чув шелесту його ходи. Руки вона мала прегарні, пальці довгі, з загнутими пучками і мигдалеподібними нігтями, як в античних статуй. Я зганьбив би себе, віддавши перевагу тонкому стану перед округлим, якби ви не були винятком. Жінки з округлим станом вирізняються свавільною, владною вдачею, вони радше жагучі, ніж ніжні. Навпаки, жінки з тонким станом віддані, чуйні, схильні до журби, жіночності у них більше, ніж у перших. Тонкий стан свідчить про гнучкість і м'якість, округлий — про неприборканість і ревнивість. Ну от, яка була на вроду графиня, вам тепер відомо. Окрім того, вона мала ноги аристократки, які не люблять ходити й швидко втомлюються, а коли показуються з-під подолу сукні, то так радують око. Хоча вона була мати двох дітей, я зроду не зустрічав жінки такої юної на вигляд. Обличчя її виражало якусь покору, якусь зосередженість і задуму, і цей вираз надив вас необорно, як ті портрети, на яких маляр силою свого генія зумів віддати цілий світ почуттів. А втім, видимі принади графині можна описати лише з допомогою порівняння. Згадайте чистий аромат тієї галузки дикого вересу, яку ми з вами зірвали, повертаючись з вілли Діодаті — ви ще милувалися тоді на її чернь і рожевість,— і ви легко переконаєтеся, як могла ця жінка бути елегантною далеко від світу, природною в кожному своєму рухові, вишуканою навіть у дрібному, справді нагадуючи чорно-рожеву квітку. В тілі її відчувалася соковитість молодого листу, розум мав ясність розуму селянки. Вона була чиста, як дитина, поважна, як великомучениця, велична, як вельможна пані, і розумна, як учена жінка. Ось чому графиня подобалася без викрутів кокетства, подобалася кожним своїм порухом, тим, як вона ходила, сідала, мовчала чи підкидала якесь слівце. Звичайно вона була стримана й сторожка, як вартовий,— адже той відповідає за безпеку всіх і ще здалеку відчуває майбутнє лихо. Але іноді

на її устах з'являлася грайлива посмішка: знак природної веселості, придушеної життєвими невдачами. Її кокетство таїлося десь дуже глибоко, воно навіювало мрійливість замість принаджувати (а це головне для жінок) увагу кавалерів і дозволяло здогадуватися про її вроджену жагучість і про наївні дівочі марення: так ясніє іноді клаптик блакиті в прогалині між хмарами. І мимоволі, вловивши ці приховані пориви, задумувалися надовго ті, хто ще не всох душею на полум'ї свого жадання. Скупі жести, а надто скупі погляди пані де Морсоф (вона дивилася завжди лише на своїх діточок) надавали якоїсь великої врочистості її словам і вчинкам, і навіть у сповідальні хвилини вона зоставалася такою величною. Того дня пані де Морсоф мала на собі рожеву сукню в вузеньку смужку, комірчик з широкими вилогами, чорний пасок і чорні ж черевики. Коси були стягнуті у вузол і сколоті черепаховим гребінцем. Ось такий обіцяний мною, хоч і недосконалий, шкіц графині. Але цього замало. І душевна теплота, якою вона вщедряла ближніх, мов те сонце, що зігріває своїм живлющим промінням усе суще; і справжня вдача цієї жінки; і її мінлива доля, яка так вияскравлює характери і залежить, як і все те, що нам послало небо, від несподіваних і перебіжних подій, несхожих між собою, але об'єднаних спільним тлом,— усе це ляже в основу моєї повісті. Перед вами розгорнеться епопея родинного життя, така ж велика в очах мудреця, мов якась театральна трагедія в очах черні; зацікавить вона вас не лише тим, що я її учасник, а й завдяки подібності описаної в ній долі з долею багатьох інших жінок.

Все в Клошгурді блищало чистотою, сказати б, англійською. Стіни вітальні, де ми сиділи з графинею, були обшиті деревом і пофарбовані сірою барвою двох відтінків. На каміні стояли годинник у корпусі з червоного дерева і дві великі вази білої порцеляни з золотими прожилками, а в них букети екзотичного вересу. На консолі горіла лампа. Напроти каміна тулився столик для гри в триктрак. Перкалеві, підібрані обабіч широкими бавовняними пасами, висіли на вікнах фіранки. Сірі покрівці з зеленою торочкою затягували меблі, а гаптування на кроснах показувало, чому графиня так крилася. Простота межувала тут з величністю. Згодом я бачив чимало помешкань, але ні одне з них не справляло на мене такого великого і благотворного враження! В

атмосфері клошгурдської вітальні відчувалося щось від спокійної зосередженості життя графині, і, занурившись у цю атмосферу, можна було бачити монастирську розміреність хазяйчиних клопотів. Усі мої найзухваліші політичні та наукові ідеї зродилися тут з такою самою природністю, з якою троянди пашать своїм ароматом; тут росла чудернацька квітка, і її пилок ніби заплідднив і мою душу, тут сяяло сонце, і його благодійне світло допомогло розвиватися моїм добрим ознакам і засушувати лихі. З вікон будинку погляд охоплював усю долину від пагорба, де лежить село Пон-де-Рюан, до замку Азе, йдучи за кривулями протилежного берега, заріччя прикрашали вежі Фрапеля, церква, містечко й озія старовинного замку Саше, який бовванів над луговиною. Цей краєвид так перегукувався з тихим, замкненим життям графині і надавав її душі якоїсь безжурної ясності. Якби я вперше зустрів пані де Морсоф з чоловіком та двома діточками в Клошгурді, а не на балу в пишному вечірньому уборі, я б не зважився на шалені поцілунки, в яких уже гірко каявся: адже тепер, думав я, прощай моя любове! Ні, в тій понурій зажурі, в яку мене вкинули колишні знегоди, я вклякнув би, поцілував би її черевички, скропивши їх дрібними сльозами, а потім кинувся б в Ендр.

Але тепер, коли я вже торкнувся губами її білої, як ясмин, шкіри, і відпив кілька ковтків з чари кохання, моя душа розквітла сподіванкою на земну любов; я хотів жити і чекати години розкошів так само вперто, мов дикун, який чигає на годину помсти; я хотів, як він, караскатися на дерева, плазувати серед виноградників, чаїтися в водах Ендру; я мріяв скористатися нічною тишею, серцевою втомою, літньою спекою, щоб усолодитися чудовим плодом, який устиг скуштувати. Якби вона зажадала від мене казкової співучої квітки або скарбу, закопаного Морганом — Пострахом морів16, я добув би їх для неї, аби тільки дістати інші, такі пожадані скарби і німу квітку кохання! Сон наяву, в який я поринув, споглядаючи мою богиню, нараз перебив служник, він казав щось їй про графа де Морсофа. Аж тоді я подумав, що графиня належить своєму мужеві. Від цієї думки голова моя пішла обертом. Потім мене охопила люта й похмура цікавість: мені закортіло побачити володаря цієї перлини. В душі моїй змагалися два почуття: зненавида і страх;

зненавида, ладна без вагання долати будь-яку перешкоду, і невиразний, але сильний страх перед борнею, перед наслідком цієї борні і, головне, перед Нею. Неясні передчуття мене роздирали, я побоювався рукостискання, ганебного для людини, і вже передбачав дріб'язкові буденні завади, такі згубні для волі навіть найдужчих. Я лякався болота повсякденності, бо в наші дні воно засмоктує людей: попробуй тоді щось у житті розв'язати, як цього прагнуть палкі душі.

— Ось і пан де Морсоф! — мовила вона.

Я зірвався на рівні, як схарапуджений кінь. Хоча цей порив не пройшов повз увагу ні пана де Шесселя, ні графині, він не здивував їх, бо саме в цю мить вбігла шестилітня дівчинка і сказала:

— Тато прийшов!

— Ну що ж ти, Мадлено? — кинула мати.

Дівчинка подала рученьку панові де Шесселю і вклонилася мені, глянувши на мене пильно і здивовано:

— А здоров'я ж її як? — спитав пан де Шессель у графині.— Можна вже не боятися?

— Зараз їй краще,— відповіла графиня і погладила по голівці доньку, яка пригорнулася до неї.

Зі слів пана де Шесселя я дізнався, що Мадлені минуло дев'ять років; я здивувався, і мій подив нагнав хмарку печалі на обличчя пані де Морсоф. Пан де Шессель виразно поглянув на мене, такими поглядами світські люди доповнюють наше виховання. Мабуть, я незумисне роз'ятрив материнську рану, а почуття матері треба милувати. В місті Мадлена, звичайно, не вижила б — геть хиряве дитя, великі, як блюдця, очі зморені, шкіра прозоро-біла — як та порцелянова ваза, освітлена

зсередини. Сільське повітря, невсипущий догляд матері, яка певне, на неї хухала й дмухала, підтримували життя в цьому тілі, такому ж кволому, як квітка, розквітла в оранжереї,— всупір морозам чужого їй клімату. Вродою Мадлена пішла не в матір, зате вона нібито перебрала в неї душу, і ця душа наснажувала дитину. Ріденькі чорні коси, запалі очі й щоки, вихудлі ручки, вузькі груди — все промовляло про змагання життя зі смертю, про безнастанний герць, з якого графиня виходила досі переможницею. Дівчинка силкувалася здаватися веселою, либонь, щоб не смутити матері; але, коли вона не стежила за собою, вся її постать хилилась, як плакуча верба. Вона нагадувала захарчовану циганочку, що прийшла з рідного краю жебрати, здорожилася, виснажилася, але не здається і вичепурилась тепер, щоб виступити перед глядачами.

— Де ж ти Жака покинула? — спитала мати, цілуючи її в проділ, між двома пасмами волосся, чорного, як крила крука.

— Він зараз прийде сюди з татусем.

В цю хвилю ввійшов граф, тримаючи сина за руку. Жак скидався кап-у-кап на сестру і теж вражав своєю миршавістю. Дивлячись на цих двох дітей поряд із їхньою чудовою життєрадісною матір'ю, легко можна було вгадати, який сум гриз графиню, які гіркі думи звіряла вона Богові — їхня тінь постійно охмарювала їй чоло. Пан де Морсоф уклонився, глянувши на мене радше стурбовано, ніж проникливо: підозріливі чоловіки не вельми розуміються на людях. Графиня відрекомендувала мене панові де Морсофу, пояснила йому, чому я в Клошгурді, й рушила до дверей. Діти — а вони не одривали погляду від матері, ніби вона була для них джерелом світла — хотіли побігти за нею.

— Зостаньтеся, любі мої янголятка! — сказала вона, приклавши пальця до вуст. Вони скорилися, але їхні очка зробилися печальні. Ах, чого б я не дав за одне це слово "любий"! Коли вона пішла, мені, як і дітям, стало холодно. Почувши моє ймення, граф одразу змінився до мене. З бундючно-холодного він зробився якщо не щирим, то принаймні підкреслено ґречним, заявив мені про своє задоволення і радість вітати

мене в себе вдома. Колись мій батько служив нашим найяснішим володарям вірою і правдою і грав при них велику, але таємну роль — хай і небезпечна, а проте ця роль заповідала успіх. Коли ж після піднесення Наполеона все було втрачено, батько, як і багато інших змовників, оселився в провінції і зажив лише сімейним життям, примирившися з обвинуваченнями, жорстокими і неслушними: що ж, гравці все ставлять на карту і сходять зі сцени по тому, як власноруч запустили політичний механізм. Ні про долю, ні про минуле, ні про теперішнє моєї родини я нічого не відав, так само не знав і цієї забутої сторінки в батьковому житті, а пан де Морсоф усе пам'ятав. Гостинний прийом, такий радісний і бентежний для мене, могла пояснити давність нашого роду, неабияка вартість для людини в очах графа, однак справжню причину такої доброзичливості я узнав лише згодом. А поки що завдяки цій несподіваній ґречності я опанував себе. Ми знов розговорилися, і тут Мадлена випручалася з-під батькової руки, зиркнула на двері й гайнула туди, як та гадючка. Жак шаснув і собі. Брат і сестра поспішали до матері, незабаром там почулася їхня метушня і гомін — наче біля рідного вулика загули бджоли.

Я приглядався до пана де Морсофа, силкуючись розгадати його вдачу. Зацікавлений деякими особливостями його зовнішності, я не вдовольнявся побіжним поглядом, який звичайно кидаєш на незнайомця. Граф мав лише сорок п'ять років, а виглядав на всі шістдесят: так постарив цього чоловіка той великий крах, який стався наприкінці XVIII століття. Він уже полисів, чорне просивіле волосся збереглося лише ззаду, доходячи до вух і зливаючись з круглими бачками. Обличчя трохи скидалося на морду білого вовка, заляпану кров'ю, бо ніс його червонів, як у всіх людей, чиє життя підірване в корені, шлунок зіпсутий і всі функції організму порушені: хронічних болячок цілий букет. Засмагле чоло, заширoке при довгобразому лиці, поорали тривожні поперечні зморшки: просто його хазяїн звик жити на повітрі, а не займатися розумовою працею, і зазнавав постійних напастей, але з долею не боровся. На синясто-блідому лиці напиналися смагляві вилиці: отже, гарту в графа вистачало, щоб стати довгожителем. Жовті його очі, суворі, блискучі й холодні, ніби світло зимового дня, дивилися бездумно,

стривожено і чомусь недовірливо. В кутиках рота залягло щось пихате й свавільне, підборіддя було довге й пласке. Високий худорлявий граф тримався вельможею, свідомий своєї вищості, а втім, чисто умовної: правом він стояв вище за інших, а становищем нижче. Живучи в селі, він опростився і вбирався як дідич, в якому селяни і сусіди бачать лише землевласника. Його засмаглі жилаві руки свідчили, що він надіває рукавички, тільки коли катається верхи або йде в неділю на месу. Черевики він носив грубі. Хоча десять років еміграції і десять років сільського життя відбилися дуже на графові, в ньому ще виднілися сліди шляхетного роду. Завзятий ліберал — це слово в ті часи ще не було в такому ходу — й той визнав би його непідкупну чесність та непохитні переконання: як-не-як читач "Котідьєна"17. Він побачив би в ньому людину релігійну, палко віддану справі роялізму, щиру в своїх політичних антипатіях: такі, як він, підсобити своїй партії незугарні, зате вельми зугарні її занапастити, та ще й не мають ніяковісінького уявлення про те, що діється у Франції. Справді граф був одним із тих упертюхів, які нічим не поступаються і тільки під ногами плутаються, вони ладні померти зі зброєю в руках на чатах, але такі скупі, що швидше накладуть головою, ніж викладуть гроші. За обідом я помітив з червоних цят на його запалих щоках і з поглядів, нишком кинутих на дітей, що графа де Морсофа гризе якась нав'язлива думка. Та хто б, дивлячись на графа, не збагнув, чого він мучиться! Хто не визнав би його провини в тому, що діти успадкували хворобливу кволість і безвілля?! Але, докоряючи собі сам, він не визнавав за іншими права судити його. Він був жовчний, як владар, свідомий свого гріха, але йому бракувало великодушності, щоб віддячити близьким за страждання, які випали їм. Різкі риси графові та його неспокійні очі показували на те, що спільне життя з ним нестерпне. Ось чому, коли ввійшла його дружина з дітьми, які трималися за її спідницю, я зрозумів, що в цій родині оселилося лихо: так, проходячи над підземеллям, здогадуєшся, яке воно глибоке. Придивляючись до цієї четвірки, скидаючи їх поглядом, переводячи око з одного на іншого, вивчаючи їхні обличчя і ставлення одне до одного, я відчув, як мою душу пойняла зажура, наче сіра дощова запона: недавно зійшло пишне сонце, але гарна погода одразу ж зіпсувалася. Як тільки наша розмова пригасла, граф знову віддав мені перевагу перед паном де Шесселем,

розповівши дружині деякі подробиці з історії мого роду, невідомі навіть мені. Він спитав, скільки мені років. Почувши мою відповідь, графиня була здивована так само, як я, коли дізнався про вік її доньки. Може, їй здавалося, що мені десь років чотирнадцять. Як я потім довідався, це було новою ниткою, яка пов'язала нас. Я читав у її душі: її материнське серце затріпотіло, осяяне променем припізнілої. надії. Коли вона побачила, що в двадцять років я залишався тоненьким, вутлим, а проте був енергійний, внутрішній голос шепнув їй: "Мої діти виживуть!" Вона глянула на мене з цікавістю, і я побачив, як у цю мить між. нами крига скресла. Здавалося, вона поривалася засипати мене запитаннями, але так нічого й не спитала.

— Якщо надмірна праця підірвала ваше здоров'я,— сказала вона,— повітря нашої долини зцілить вас.

— Теперішнє виховання для дітей згубне,— підхопив граф.— Ми нашпиговуємо їх математикою, вбиваємо надмірною вченістю і тільки передчасно виснажуємо їхні сили. Відпочиньте тут,— звернувся він до мене,— вас розчавила лавина ідей, що звалилася на вас. Скільки лиха доводиться чекати від теперішньої науки, доступної всім і кожному! Щоб запобігти злу, треба справу народної освіти передати духовним конгрегаціям.

Ці слова добре пояснювали, чому граф відмовився голосувати за депутата, чиї таланти могли прислужитися справі роялістів. "Я зроду не йняв віри людям розумним",— відповів він на здивоване питання збирача голосів.

Пан де Морсоф підвівся і запросив нас прогулятися по саду.

— Ради Бога, пане, не треба...— озвалася графиня.

— В чому річ, люба? — спитав він бундючно: зразу видно, як він рвався панувати в себе вдома і як йому в тім не велося.

— Наш гість прийшов з Тура пішки, а пан де Шессель, не відаючи про те, повів його аж сюди з Фрапеля.

— Ви припустилися необачності,— сказав граф, звертаючись до мене, — хоча у вашому віці...

І він з уболіванням покивав головою.

Розмова точилася далі. Я незабаром переконався, який войовничий був графів роялізм і як треба було викручуватися, щоб уникнути сутички з ним. Служник, уже в лівреї, оголосив, що страва на столі. Пан де Шессель повів пані де Морсоф, граф весело взяв мене під руку, і ми ввійшли до їдальні — була вона на нижньому поверсі якраз напроти вітальні.

У їдальні підлога була вимощена білими плитками місцевого виробництва, а стіни, обшиті деревом до половини зросту людського, обклеєні глянсуватими шпалерами з візерунками квітів і плодів. Перкалеві фіранки, оздоблені червоним басоном, висіли на вікнах; на старосвітських буфетах знати було руку Буля18, стільці були різьблені, дубові, вкриті килимками ручної роботи. Обід був щедрий, але сервірований без надмірності: родинне збірне срібло, саксонська порцеляна, тоді ще не модна, гранчасті карафки, ножі з агатовими колодочками, лаковані китайські підставки під пляшки, квіти у фарбованих під лак цеберках з зубчастими золоченими вінцями. Вся ця старосвітщина мені подобалася, шпалери від Ревейона з крайками із пишних квітів здавалися мені пречудовими. Я не тямився з радощів і не помічав, які нездоланні перешкоди поставали між мною і графинею в цьому сільському житті, такому розміреному та замкненому. Я сидів біля неї, по праву її руку, я подавав їй пити! І несподіване щастя: я черкав пальцями її сукню, споживав її хліб! Не минуло й трьох годин, а наше життя вже переплелося між собою! Адже нас лучив ще й спогад про той фатальний поцілунок: це була ніби наша спільна таємниця, така бентежна для нас обох. Я навіть пішов на ницість: я став підлабузнюватися до графа, і той слухав мої солодкі речі прихильно, я

ладен був гладити його пса, вволяти примхи дітей, мені кортіло подавати їм серсо й агатові кульки, носити їх на горгошах, мені навіть було досадно, що вони не заволоділи мною як своєю власністю. Любов до пари талантові: їй теж притаманна інтуїція, і я невиразно відчував, що гарячкуватість, лихий настрій і відлюдкуватість занапастили б мої надії. Обід минув для мене в насолоді радощами. Сидячи в домі графині, я не помічав ні її холодності, ні графової байдужості, личкованої за ґречністю. На зорі кохання, як і на зорі життя, є такий період, коли воно вдовольняється саме собою. У своєму сум'ятті я кілька разів відповідав на питання недоречно, але ніхто не міг відгадати моєї таємниці, навіть вона, зовсім недосвідчена в коханні. Уся решта часу пролетіла як сон. Я прокинувся з цього чудового сну, коли при сяйві місяця теплого запахущого вечора йшов по мосту через Ендр; на траві, на березі і пагорбах лежали вигадливі сріблясті блищики; чувся дзвінкий, одноманітний, рівний, якийсь журливий звук: то кректала ропуха, не знаю вже, яка її наукова назва, та після цього знаменного вечора я завше слухав її з солодким хвилюванням. Я подумки озирнувся назад і трохи пізненько збагнув, що тут, як і скрізь, зустрів ту саму кам'яну байдужість, об яку досі розбивалися мої найкращі почуття; я спитав себе: невже так триватиме вічно? І мені здалося, що наді мною тяжіє закляття; на ці потаємні радощі, такі для мене бентежні, кинули тінь похмурі події минулого. Перш ніж вернутися до Фрапеля, я ще раз глянув на Клошгурд і побачив унизу човна; прив'язаний до стовбура ясеня, він тихо похитувався на воді. Човен належав панові де Морсофу, той плавав на ньому на риболовлю.

— Ну що ж,— сказав пан де Шессель, коли нас уже ніхто не міг почути.— Не треба, здається, питати, чи знайшли ви жінку з гарними плечима? Пан де Морсоф улаштував такий прийом — вітаю! Вам можна пишатися. Достолиха, ви зразу вдерлися всередину ворожої фортеці!

Ця тирада разом з наведеними вище словами вернула мені втрачену бадьорість. Відтоді, як ми покинули Клошгурд, я не пустив пари з уст, і пан де Шессель, мабуть, пояснив мою мовчанку надміром щастя.

— Звідки ви це взяли? — спитав я з ущипливістю, яку можна було приписати моєю зачаєному коханню.

— Він зроду не зустрічав так добре жодного гостя.

— Признаюся, що й сам дивуюся такому прийому,— зауважив я, відчуваючи якусь гіркоту в словах мого попутника.

Надто недосвідчений у світському житті, щоб збагнути причину досади пана де Шесселя, я все ж здивувався: звідки це ледь приховане невдоволення? Мій господар мав нещастя йменуватися Дюраном і зробив з себе посміховисько, зрікшись прізвища свого батька, відомого фабриканта, розбагатілого в Революцію. Його дружина була останньою з роду Шесселів, цей старовинний рід судовиків вів свій початок з часів Генріха IV19, як і більшість родин вищих паризьких урядовців. Отож пан де Шессель, цей завзятий честолюбець, прагнув "убити" Дюрана, щоб доскочити бажаних висот. Спершу він перехрестився в Дюрана де Шесселя, потім у Д. де Шесселя, а коли я з ним познайомився, уже був просто пан де Шессель. За Реставрації20 він удостоївся від Людовіка XVIII титула графа й дістав право закласти майорат. Отже, діти пана де Шесселя пожнуть плоди його самовідданості, так і не дізнавшись, яку жертву приніс батько. Над ним ще й досі тяжіло ущипливе слівце якогось вельможі. Якось той висловився так: "Пан де Шессель рідко з'являється в образі Дюрана". Ця епіграма кружляла по Турені довгенько. Вихватьки скидаються на мавп, чию спритність вони запозичили собі: поки вони деруться вгору, їхньою вправністю милуєшся, але варто їм добратися до верхівки, помічаєш лише їхнє озаддя. Вдача пана де Шесселя складалася зісподу з дрібних вад, роздмуханих заздрощами. Одначе до перства йому було все ще далеко. Допевнитися свого — ось у чому перевага пробивної сили, але досить зупинитися на півдорозі, як ти, попри всі свої домагання, виставляєш себе в смішному світлі перед обивателями. А проте пан де Шессель не рвався напролом, як дужа людина: його двічі було обрано депутатом і двічі ж забалотовано на виборах. Учора він обіймав високу державну посаду, а сьогодні не був навіть префектом. Чергування успіхів та поразок зіпсувало його вдачу, і

він став дратівливий, як усякий честолюбний невдаха. Цей світський муж славився своєю дотепністю і був здатний на великі справи, але, мабуть, почуття заздрості, притаманне туренцям, зіграло в його житті згубну роль: туренець увесь час ревниво стежить за успіхами своїх ближніх. Він мало добився у вищих сферах, адже там не люблять тих, хто супиться, побачивши чуже досягнення, і кривить у посмішці губи, радше створені для епіграм, ніж для компліментів. Він, певне, досяг би куди більше, якби вимагав не аж стільки, до того ж, на свою біду, він мав почуття власної гідності і зроду ні перед ким не плазував. Зараз пан де Шессель прощався уже зі своїми честолюбними задумами, дарма що роялізм сприяв йому. Либонь, він надто любив випинати те, що він з вищого світу, але зі мною він поводився бездоганно. До речі, він подобався мені з причини дуже простої: я вперше віднайшов спокій під його дахом. Він виявляв до мене якусь увагу, а мені, бідолашній, зацураній дитині, це здавалося втіленням батьківської любові. Його щира гостинність так відрізнялася від байдужості, від якої я так намучився, що я виявляв хазяїнові дитинну вдячність за таке привілля в його домі і за доброзичливе ставлення. Власники Фрапеля настільки тісно пов'язані з зорею мого щастя, що я несамохіть сполучаю їх з любими моєму серцю спогадами. Згодом, коли я був при королю, я став моєму колишньому гостителеві у пригоді. Пан де Шессель був багатий і жив на всю губу, на велику досаду деяких честолюбних сусідів; він часто міняв свої пречудові виїзди; його дружина вдягалася вельми вишукано; він робив блискучі прийоми і тримав більше челяді, ніж це заведено в нашому краю; коротше, він був пановитий, як князь. Маєтності Фрапеля величезні. Граф де Морсоф, той мусив їздити родинним кабріолетом — а в Турені це щось середнє між шарабаном та поштовою каретою — і через бідність жити на прибутки з Клошгурда, і він, як щирий туренець, заздрив своєму багатому сусідові, поки несподівана милість короля не вернула родові Морсофів його колишньої пишноти. Гостинно приймаючи молодшого сина зубожілого сімейства, герб якого належить до часів хрестових походів, граф тим самим принижував незнатного сусіда, власника просторих лісів, орних земель і левад. Пан де Шессель дуже добре розумів теє. Ось чому, попри незмінну ґречність, між сусідами так і не виникло приязні, цілком

природної між власниками Клошгурда і Фрапеля, двох замків, поділених лише Ендром: дами могли вітати одна одну з вікон.

Але заздрість не була єдиною причиною самотнього життя графа де Морсофа. Замолоду він дістав поверхову освіту, як і більшість дітей знаті, які вже потім, ведучи світське життя, знайомлячись зі звичаями двору і виконуючи обов'язки, накинені придворними чинами й посадами, доповнювали недостачу своїх знань. Проте пан де Морсоф емігрував саме тоді, коли для нього почалося це друге виховання, і через те недовчився. Він був з тих, хто вірив у швидке повернення монархії до Франції і, тішачись ілюзіями, на вигнанні гультяював та й годі. Коли було розбито військо принца Конде21, в лавах якого граф показав своє геройство і відданість, він сподівався, що незабаром повернеться під білі штандарти, і не захотів влаштовуватися, як інші емігранти. А може, в нього не стало духу зректися свого гучного імені і заробляти на хліб насущний, бо мозольну працю він зневажав. Сподіванки, покладені на завтрашній день і, мабуть, почуття гонору перешкодили йому вступити на службу в чужій країні. Страждання підірвали його мужність. Довгі переходи пішки натщесерце і ошукані сподівання розладнали здоров'я й послабили дух. Незабаром він зубожів. Якщо в багатьох людей убозтво подвоює енергію, то на інших воно діє подібно до трутизни, і граф належав саме до таких. Думаючи, як бідолашний турський дворянин мандрував пішки шляхами Угорщини і спав там просто неба, як ділив шмат баранини з пастухами князя Естергазі,— він зроду не взяв би ласкавого хліба від їхнього господаря і сотні разів відмагався від милостині, пропонованої від ворогів Франції,— я не відчував неприязні до цього емігранта, навіть коли побачив, який він смішний у своєму чванстві. Сивина пана де Морсофа розповідала мені журливу повість його життя, і я надто співчував вигнанцям, щоб гудити їх. На чужині у графа де й поділися веселощі, притаманні французам і зокрема туренцям; він став похмурий, сумний, захворів, і його з жалю лікували в якомусь німецькому шпиталі. У нього сталося запалення очерев'я, хвороба часто смертельна: вона, навіть як її вилікувати, погано впливає на вдачу і майже завжди доводить людину до іпохондрії. Любовні романи пана де Морсофа, таємницю яких я відгадав, хоча вона й була схована на дні його серця, не

лише підірвали снагу вигнанця, а й згубно позначилися на його нащадках. По дванадцяти роках поневірянь він знову побачив Францію, куди йому дозволено було вернутися декретом Наполеона. Коли, погідного вечора перейшовши міст через Рейн, бідолаха уздрів дзвіницю страсбурзького собору, він мало не зомлів.

— Франція! Франція! Ось вона, Франція! — заволав він, за його власними словами, мов дитина, яка кричить у маренні: "Мамо! Мамо!"

Родився він багатий, а тепер зубожів; готуючись до того, щоб командувати полком або стати губернатором, він утратив владу і не мав майбутнього; колись здоровий і міцний нівроку, він вернувся недужий і кволий. Опинившись без освіти у країні, де за цей час так змінилися і люди, і речі, далекий від усього нового, граф збагнув: він позбувся не лише тілесних, а й духовних сил. Навіщо йому гучне ім'я, коли маєтку нема. Непохитні переконання, геройське минуле, пов'язане з військом принца Конде, колишні знегоди, сумні спогади, підірване здоров'я — все це загострило його уразливість: а хто ж у Франції, країні дотепників, простить цю людську хибу? Ледве живий з утоми, добрався він до Мена, де випадково, як-не-як громадянська війна, революційний уряд забув продати заможну ферму Морсофів, а орендар зберіг її для законного власника, записавши на своє ім'я. Коли герцог де Ленонкур, сусід, дізнався про графове повернення, він дав йому притулок, поки той не влаштує собі оселі. Ленонкури виявили чимало шляхетності й великодушності до графа, і той трохи оговтався під час цього першого перепочинку і постарався приховати від навколишніх свої болячки. Ленонкури втратили свої колишні величезні маєтки, а знатного роду пан де Морсоф був цілком до пари їхній дочці одиначці. Молода дівчина не лише не дала одкоша цьому хоровитому й підстаркуватому графові, якому тоді минуло тридцять п'ять років, але нібито пішла за нього з радістю. Заміжжя давало їй змогу жити з тіткою, герцогинею де Верней, сестрою князя де Бламон-Шоврі, яка любила її як мати.

Пані де Верней, щира приятелька герцогині Бурбонської, належала до релігійного товариства, душею якого був туренець Сен-Мартен, на

прізвисько Філософ Недовідомий22. Учні цього філософа прагнуть здобути чесноти, розхвалювані умоглядною філософією ілюмінізму23. Це містичне вчення відкриває доступ до божественних світів, пояснює буття як низку перетворень для підготовки людини до високої долі, визволяє поняття обов'язку від принизливого підкорення законам і вчить зустрічати прикрощі життєві з квакерською24 сумирністю, викликаючи в серцях вірних якусь немов братню любов до ангела-охоронця, що витає на небесі. Це своєрідний стоїцизм, зміцнений вірою в прийдешнє. Дійова молитва і чиста любов — такі засади цієї доктрини, і вона, сягаючи за межі церкви римсько-католицької, наближається до християнської церкви перших віків. А проте панна де Ленонкур залишилася в лоні апостоличної церкви, якій зберігала вірність, попри все, і її тітка. Натерпівшись лиха в Революцію, герцогиня де Верней на схилку життя вкинулася в ревну святобливість, яка, за словами Сен-Мартена, пролила і в душу її небоги "світло небесної любові і єлей радощів духовних". По тітчиній смерті графиня кілька разів приймала в себе цього проповідника миру й чесноти в Клошгурді, де він часто бував і колись. Живучи в неї, він дбав про видання своїх нових книжок у пана Летурмі в Турі. Мудра, як і всі старі жінки, які пройшли тіснинами життя, пані де Верней ще перед весіллям своєї улюбленици подарувала їй Клошгурд: хай у графині буде своє гніздо. З добротою літніх людей, яка буває бездоганною, коли вони направду добрі, герцогиня віддала їй усе, залишивши собі тільки кімнатку над своєю колишньою спальнею, де оселилася графиня. Нагла смерть пані де Верней потьмарила медовий місяць молодят і залишила незатертий печальний слід у всьому Клошгурді і в забобонній душі графині. І все ж перші дні перебування в Турені були для пані де Морсоф єдиними днями, коли через брак щастя вона вперше тішилася супокоєм.

Після своїх митарств за кордоном пан де Морсоф з радістю побачив попереду трохи ясніше майбуття; для нього ніби настало душевне зцілення; оселившись у цій долині, він вдихав п'янкий аромат розквітлої надії. Щоб поліпшити своє господарство, він узявся обробляти землю і навіть знайшов у цьому якусь утіху. Але тут народився Жак, і лікар прирік немовля до смерті. Це горе було як удар грому серед ясного неба: воно перекреслювало теперішнє і майбутнє нещасливого батька. Граф

старанно приховував фатальний присуд від дружини. Потім сам звернувся за порадою до лікаря і дістав жахливу відповідь, яка згодом підтвердилася народженням Мадлени. Ці події і графова впевненість у слушності лікаревих слів погіршили хворобливий стан колишнього вигнанця. Отож рід Морсофів вигасне, молода, чиста, бездоганна жінка буде нещасна з його вини: діти принесуть їй не радощі материнства, а лише саме страждання. Гіркота минулого, джерело нових мук, знялася в графовій душі і геть озлобила його. Графиня вгадала чоловікове минуле, судячи про нього з теперішнього, і зуміла заглянути в майбутнє. Хоча нема нічого важчого, ніж ощасливити чоловіка, пригніченого свідомістю свого гріха, графиня взялася за цей ангельський подвиг, їй довелося навчитися стоїцизму. Зійшовши в безодню, звідки лише яснів клаптик блакиті, вона присвятила себе служінню одній людині так само, як сестра-жалібниця присвячує себе служінню всім зболілим, і, аби помирити чоловіка із самим собою, простила йому те, чого він не міг сам собі простити. Пан де Морсоф був скнара — вона пристала на будь-які нестатки; він був підозріливий, як усі, хто виніс зі світського життя лише почуття огиди,— вона стала цуратися людей, без ремства переносячи чоловікову недовіру; вона вдавалася до жіночих хитрощів, щоб напутити його на добро, і навіювала графові думки, які він вважав за свої, тішачись удома перевагами, недоступними йому в товаристві. Потім, по кількох роках заміжжя, пані де Морсоф вирішила жити безвиїзно в Клошгурді: адже істеричні спалахи графа неминуче викличуть плітки і кпини, шкідливі для виховання діток. Ніхто не міг запідозрити, наскільки пан де Морсоф нікчема: таку бо щільну запону опустила графиня над своїм безталанним життям. Граф був на вдачу капризний і скоріше дратівливий, ніж злісний, але цей себелюбець знайшов біля дружини сприятливий грунт, бо бальзам утіхи полегшив нарешті його приховані страждання.

Ось короткий переказ того, що мені повідав пан де Шессель, допечений досадою. Знаючи світ і людей, він зумів розгадати таємницю, поховану в Клошгурді. Але якщо шляхетне поводження пані де Морсоф ввело в оману світ, ніщо не могло обманути всевидющого ока любові. Я вже ліг спати в своїй кімнатці, аж це мене осяяв здогад про муки

графині; я зіскочив з ліжка, одягнувся, скрадаючись, зійшов гвинтовими сходами вежки і вийшов надвір через бічні двері: нестерпно було думати, що ось я залишаюся в Фрапелі замість того, щоб дивитися на вікна її спальні. Мене заспокоїв нічний холод. Я перейшов через Ендр містком біля Червоного Млина, знайшовши в березі човна, доплив до Клошгурда; з боку Азе в останньому віконці ще блимало світло. Тут я знову задумався, як колись, і мої думки, вже спокійніші, уривали тьохкання співця любовних ночей і дзвінке пугукання "болотного соловейка". Думки роїлися в моїй голові, виникаючи, як примари, і несучи геть із собою жалобну завісу, яка ховала досі від мене майбутнє. І душа моя, і почуття були під владою чарів. З яким запалом я линув до неї всією душею! Скільки разів я повторював собі, як шаленець: "Невже вона буде моєю?" Якщо в ці дні світ у моїх очах геть змінився, то за одну ніч у ньому з'явилося осереддя. Всі мої бажання, всі честолюбні заміри зосередилися на ній, я хотів бути всім для цієї жінки, щоб воскресити і зцілити її роздерте серце. Яка ж гарна була ця ніч, яку я провів попід її вікнами, наслухаючи плюскіт води у лотоках млина і бій дзиґарів на дзвіниці Саше! Тієї променистої ночі моя неземна лілея осяяла ціле моє життя; я віддав їй душу з беззастережною відданістю бездольного кастільського лицаря25, з якого ми сміємося, читаючи Сервантеса. Та хіба ми зазнаємо не того ж самого, коли в нас пробуджується кохання? З першими проблисками зорі, з першим пташиним криком я сховався в парку Фрапеля; жодний селянин не помітив мене, ніхто не здогадався про мій вибрик, я вернувся додому і любісінько проспав собі до тієї миті, коли бамкнув дзвін: заклик до мешканців замку снідати. Після сніданку, незважаючи на спеку, я спустився в долину, немовби намірюючись обійти береги й острови Ендру, левади і пагорби: я вдав із себе палкого шанувальника природи. Насправді ж я гайнув з прудкістю лошака, який вирвався на волю, в той самий човен і скоро доплив до Клошгурда та любого моєму серцю вербняка. Трепетна тиша, яка буває в полудень у селі, панувала довкола. На тлі небесної блакиті чітко малювалося нерухоме листя дерев; круг дерев і заростей очерету вилися зелені бабки й золотисті мухи; в затінку ліниво ремиґали корови; на осонні палала червоняста земля виноградників, і по схилах пагорба нечутно шастали вужі.

Як же змінився краєвид, ще рано-вранці такий свіжий і такий яскравий! Мені нараз примарилось, ніби я побачив графа; я мерщій вискочив з човна та й побрався вгору стежкою, яка бігла довкола Клошгурда. І справді він простував понад живоплотом, збираючись, мабуть, вийти на шлях, що зміївся понад річкою.

— Як ви себе почуваєте сьогодні, графе? — спитав я.

Пан де Морсоф аж помолодшав: певне, графом його величали не часто.

— Дякую, добре,— відповів він,— але ви, мабуть, любите село, якщо гуляєте в таку спеку?

— Як же інакше, графе? Адже задля сільського повітря мене сюди й послано!

— Хочете побачити, як жнуть жито?

— З дорогою душею. Признатися, я тут повний невіглас. Не відрізняю жита від пшениці і тополі від осики. На рільництві і на способах хазяйнування зовсім не розуміюся.

— Ну, то ходімо зі мною! — сказав він радісно.— Там, трошечки вище, хвіртка, заходьте.

І він рушив уздовж живоплоту по один бік, тоді як я пішов по другий.

— Ви у пана де Шесселя не навчитеся нічому,— вів далі граф,— це надто великий пан, щоб хазяйнувати, він тільки приймає рахунки в управителя, та й годі.

Господар повів мене по своїх подвір'ях і прибудовах, своїх садах та городах. Нарешті ми вибрались на довгу алею, обсаджену акаціями та сумахами, алея йшла над річкою, і на далекому краю її я уздрів пані де Морсоф, вона сиділа на лаві зі своїми діточками. Яка ж хороша буває жінка у затінку дрібного, ніби ажурового листя! Наївна поквапливість мого візиту, може, графиню й здивувала, але вона не дала цього навзнаки і спокійно чекала, поки ми наблизимося. Граф закликав мене помилуватися на долину, звідси вона виглядала зовсім не так, як з пагорбів по дорозі на Клошгурд. Тут вона скидалася на куточок Швейцарії. Змережена струмками, які вливаються в Ендр, долина тяглася в далечінь і зникала в синястому мареві. Скелясті, вкриті гаями, пагорби зводилися обабіч її, а в напрямку Монбазона око натикалося на широкі зелені розлоги. Ми наддали ходи, щоб привітати пані де Морсоф. Графиня раптом упустила книжку, з якої читала Мадлена, і підхопила на руки Жака, бо хлопчик надривно забухикав.

— Що таке? Що сталося? — загукав граф, пополотнівши як стіна.

— Горло в нього болить,— відповіла мати, не звертаючи на мене ніякої уваги.— Заспокойтеся, це минеться.

Вона пригортала до себе сина, підтримуючи йому голову, а очі її неначе вливали життя в це бідолашне кволе створіннячко.

— Ох, які ж ви необачні,— озвався граф шорстко.— Від річки тягне холодом, а ви ще й посадили Жака на кам'яну лаву.

— Але ж лавка від жару аж пашить, тату! — гукнула Мадлена.

— Вдома така задуха, — промовила графиня.

— Жінкам завжди хочеться, щоб їхнє було зверху! — буркнув граф, обертаючись до мене.

Не бажаючи ні підтримувати, ні ганити його поглядом, я перевів очі на Жака, який нарікав, що йому дере в горлі. Мати мусила нести його додому.

— Коли сплоджують таких кволих діток, треба ж уміти дбати про них! — гукнув чоловік навздогін.

Докір цей був геть неслушний, але самолюбивий граф хотів виправдати себе коштом дружини. Графиня так і злетіла схилом на ґанок, пропала в засклених дверях. Пан де Морсоф умостився на лаві і похнюпився, задумавшись; я стояв ні в сих ні в тих, він навіть не дивився на мене і мовчав. Отже, виходить, прощай, прогулянко, під час якої я збирався втертися в його довіру! Не пригадую, щоб мені в житті випадали такі тоскні хвилини. Піт очі мені заливав, і я нерішуче питав себе: "Що ж його діяти? Лишитися? Піти?" Як же важко, мабуть, катувався пан де Морсоф, якщо навіть не пішов узнати, як почуває себе Жак! Та ось він рвучко підхопився й підступив до мене. Ми обернулися, щоб іще раз помилуватися на мальовничу долину.

— Відкладімо нашу прогулянку на інший раз, графе, — лагідно мовив я йому.

— Ні, ходімо,— заперечив він.— На жаль, такі напади кашлю я вже звик бачити, хоча з радістю віддав би своє життя за життя бідолашного хлопця.

— Жакові ліпше, любий мій, він заснув,— залунав сріблястий голос.

Пані де Морсоф нараз показалася в кінці алеї. Вона підійшла до нас, і в ній не було ні гіркоти, ні жовчі. Ласкаво відповівши на мій уклін, вона сказала:

— Я рада, що ви так уподобали Клошгурд.

— Чи не з'їздити мені верхи по лікаря Деланда, серце? — вихопився граф, щоб затерти свою провину.

— Не переживайте даремно,— відказала вона.— Просто Жак кепсько спав уночі, та й годі. Ви знаєте, який це нервовий хлопчик: приснився йому якийсь лихий сон, і я майже до ранку розповідала йому казки, щоб приспати. Його кашель нервовий. Жак заспокоївся і задрімав, як тільки я дала йому карамельку.

— Бідолашна моя! — озвався він, стискаючи жінчину руку і окидаючи її вогким поглядом.— А я нічого не знав.

— Навіщо вас турбувати дрібницями? А тепер гайда до свого жита! А то орендарі пустять збирачів колосків перше, ніж ми звеземо всі снопи.

— Для мене це буде перший урок з агрономії, графине,— сказав я.

— Ви потрапили до хороших рук,— відповіла вона, показуючи на графа, той самозакохано усміхнувся, або, як кажуть по-простому, склав губи бантиком.

Лише через два місяці я довідався, яку жахливу ніч вона провела, потерпаючи, як би Жак не захворів на круп. А я сидів у човні, заколисуваний любовними мареннями, і уявляв, ніби вона помітить з вікна, як я пасу побожним поглядом вогник її свічки, а свічка тоді освітлювала лице матері, таке стривожене і зболене! Адже в Турі лютував круп.

Біля хвіртки граф сказав розчулено:

— Моя дружина просто ангел!

Ці слова вразили мене. Я ще мало знав подружжя, і каяття, таке природне замолоду, огорнуло мою душу. "Яким таким правом ти хочеш баламутити згоду цієї родини?" — подумав я.

Радий знайти в мені слухача молодшого за себе, готового вуха розвісити, граф заговорив зі мною про повернення Бурбонів і про майбутнє Франції. Під час нашої безладної розмови я почув од нього чимало бридні: дивно, та й годі! Він не знав найелементарніших речей, боявся освічених людей, заперечував авторитети і кпив, може, й слушно, з поступу. Зрештою я відкрив у пана де Морсофа стільки болісних струн, що всяка розмова з ним утомлювала, як головоломка: треба було дуже пильнувати, щоб, не дай Боже, не дошкулити йому. Намацавши, якщо можна так висловитися, його хиби, я пнувся з шкури не менше, ніж графиня, щоб пристосуватися до них. Якби я був старший, то, мабуть, дратував би його. Та я був несміливий, як дитина, я недовіряв ще собі; адже старшим відомо все на світі, я з дива не міг вийти і то цілком щиро: яких же успіхів зумів досягти в Клошгурді цей дбайливий господар. Захоплено вислухував я плани його перетворень. Нарешті — і це були мимовільні лестощі, завдяки яким я завоював доброзичливість підстаркуватого дворянина,— я розхвалив його прегарний маєток, цей рай земний, і поставив Клошгурд куди вище за Фрапель.

— Фрапель,— сказав я графові,— це масивне столове срібло, а Клошгурд — шкатулка з клейнодами.

Цей вислів граф часто повторював згодом, покликаючись на мене.

— Бачте, до нашого переїзду Клошгурд стояв руїною! — зауважив він.

Я нашорошив вуха, коли він мовив про свої посіви та шкілки. Необізнаний з сільським життям, я засипав його питаннями про ціни на харч, про способи хазяйнування, а він, мабуть, був радий, що може просвітити мене в таких подробицях.

— Чого тільки вас навчають у школі! — вигукував він іноді вражено.

Того дня, повернувшись додому, граф сказав дружині:

— Пан Фелікс прехороший юнак!

Ввечері я написав матері, прохаючи її надіслати мені одіж і білизну: я збираюся погостювати в Фрапелі довше. Не знаючи про те, які великі зміни відбуваються в політичному житті країни, і не передбачаючи, як вони вплинуть на мою долю, я гадав вернутися восени до Парижа, щоб завершити юридичну науку. Лекції починалися в перших числах листопада, отже, я мав два з половиною місяці цілковитої волі.

На початку свого перебування в селі я пробував заприязнитися з графом, і то була для мене пора випробувань. Я відкрив у цій людині безпідставну дратівливість і надмірну примхливість — ті риси характеру вразили мене. Але іноді в ньому несподівано оживала мужність войовника, що прославився в війську Конде, проявлялася воля, здатна в критичну хвилю порушити перебіг історії (так ніби бомба вибухала!) і перетворити дворянина, приреченого животіти в своєму маєтку, на вождя повстанців, як Ельбей, Боншан чи Шаретт26,— звісно, якщо він такий же одчаюга і завзятець. Висловлюючи якусь думку, граф робився раптом невпізнанним: він скреготів зубами, чоло його ясніло, зір метав блискавиці, та незабаром знову згасав. Іноді мене аж страх брав: ану ж як пан де Морсоф, прочитавши вираз моїх очей, уб'є мене на місці. На ту пору я був вельми вразливий. Той гарт, який так дивно перетворює людей, ще тільки кувався в мені. Надмірна сила бажань викликала у мене пориви болючої чутливості, немовби страх мене поймав. Перед борнею я не відступав, але не хотілося вмерти, не зазнавши щастя поділеного кохання. І перешкоди, і моє кохання зростали одночасно. Я був жертвою болісної непевності. Як освідчитися їй у своїх почуттях? Я чекав нагоди, пантрував, зближався з дітьми, і вони прихилилися до мене, намагався стати своєю людиною в домі. Скоро граф перестав мене соромитися. Я був свідком безнастанних змін у його гуморі, глибокої і безпричинної зажури, безрозумної гарячковості, гірких нарікань,

холодної злості, різких вихваток, дитячого белькотання, старечого буркотіння і несподіваних спалахів гніву. Натура духовна людини відрізняється од її тілесної натури тим, що в ній нема нічого абсолютного: вчинки прямо залежать від характерів або від ідей, породжених тим чи іншим явищем. Від капризної вдачі пана де Морсофа залежало і моє перебування в Клошгурді, і все моє прийдешнє. Важко розповісти, який неспокій бентежив мою душу, душа тоді так само легко розквітала від радощів, як і стискалася від горя, коли я переступав поріг цього дому, кажучи собі: "Як же прийме сьогодні мене граф?" Яка туга лягала мені на серце, коли я помічав на його блідому виду ознаки близької бурі! Я постійно мусив пильнувати. Отож я підпав під деспотичне ярмо цього чоловіка. Моє страждання допомогло мені збагнути муку пані де Морсоф. Скоро ми вже перезиралися порозуміло між собою, й іноді очі мої свербіли, тоді як вона ковтала сльози. Отож ми пізнали одне одного в горі. Скільки відкриттів я зробив за перші сорок днів знайомства, сповнених правдивої гіркоти, таємних радощів і то воскрешеної, то занапащеної надії! Якось я застав графиню в глибокій задумі, вона дивилася, як заходить сонце, як під його промінням любострасно полум'яніють шпилі пагорбів і широкі тіні лягають на м'яку, як ложе, рівнину. Такого чарівного вечора не можна було не слухати одвічної Пісні над Піснями27, якою природа схиляє людські серця до кохання. Може, колишні дівочі мрії воскресали в душі графині? Або ж вона страждала по-жіночому, порівнюючи їх з дійсністю? Мені здавалося, що її поза свідчить про знемогу, яка так сприяє освідченню, і я мовив:

— Бувають важкі хвилини в житті!

— Ви просто читаєте в моїй душі,— відгукнулася вона.— Як це вам пощастило?

— Але ж у нас з вами так багато спільного! — відказав я.— Хіба ми не належимо до жменьки обранців, які уміють страждати й радіти дужче за інших? Усі душевні струни лунають у нас в унісон, викликаючи могутній внутрішній відгук, а наша духовна природа в незмінній гармонії з джерелами всього сущого. Перенесіть таких людей, як ми, до

середовища, де все суперечливе, незграйне, і вони тяжко каратимуться, але зате зазнають великої радості, зустрівши споріднені думки і почуття або близьку духом людину. Одначе нам знайоме й інше лихо, властиве лише хворобливо чутливим людям, які, зустрівшись несамохіть, упізнають одне одного. Трапляється, що нас не зачіпає ні добре, ні лихе. Тоді наш внутрішній світ скидається на чудовий орган, але цей орган грає сам по собі, без органіста. Ми горимо безцільно, замість мелодії у нас вихоплюються прикрі звуки й зойки, хоча наші зойки і не знаходять відгуку. Моторошна суперечливість душі, збунтованої проти порожнечі небуття, важка внутрішня боротьба, під час якої марно тане наша снага — так з невидимої рани крапля по краплі витікає наша кров. Почуття марнуються даремно, викликаючи гнітючу кволість, незбагненну тугу, яку годі розвіяти навіть сповіддю. Хіба я неправильно описав наш спільний біль?

Вона здригнулася і, не відриваючись від вечорового сонця, спитала:

— Звідки все це відомо вам, такому молодому? Хіба вам доводилося зазирати в жіночу душу?

— Ох, моє дитинство — це суцільна рана,— відповів я схвильовано.

— Нібито кашляє Мадлена,— промовила вона і швидко пішла.

Графиня не докоряла мені за вчащання до її дому. Передусім вона була чиста, як дитина, і думка її не збочувала на манівці. А потім я розважав графа, правлячи за здобич для цього лева без пазурів і гриви. І нарешті я знайшов для своїх візитів переконливий привід. Я не умів грати в триктрак, і пан де Морсоф узявся мене навчати. Коли я пристав на його пропозицію, графиня глянула на мене з жалем, ніби кажучи: "Небораче, ви самі кладете голову в вовчу пащу". Цієї німої остороги я спершу не збагнув, але вже на третій день до мене дійшло, в яку халепу я вскочив. Невичерпне терпіння, плід мого важкого дитинства, загартувалося під час цих нових випроб. Досить мені було забути правила гри, уже

викладені мені, як граф починав глузувати з мене, вкладаючи в шпильки всю свою душу; якщо я замислювався, він нарікав, що йому нудно через мою млявість; якщо поспішав, він сердився, кажучи, ніби я підганяю його; якщо я грав добре, він казав, що я зловживаю його наукою, а сам запозичував у мене мої знахідки. Я став жертвою дріб'язкової тиранії, жорстокого деспотизму, про який може дати уявлення мука Епіктета28, що потрапив під кормигу лихої дитини. Коли гра пішла на гроші, граф завжди вигравав і радів цьому якоюсь нечестивою радістю. Але досить було одного слова пані де Морсоф, щоб розрадити мене, а йому нагадати про ґречність і пристойність. Незабаром нове безголов'я упало на мене. Гра забрала мої останні гроші. Хоча граф завжди стовбичив між дружиною і мною, хай би я засиджувався допізна, я не втрачав надії завоювати серце графині. Та щоб наблизити цю хвилину, очікувану з болісним терпінням мисливця, я мусив грати й далі остогидлі партії в триктрак, які так вражали моє самолюбство і спустошували гаманець. Скілька разів ми сиділи з нею поряд і мовчки дивились, як грає сонячне проміння на луках, як пливуть у небі хмари, як пагорби вгортає мла, як переливається на поверхні річки місячна стежка, і лише зрідка кидали:

— Ніч яка гарна!

— Чудова, як жінка, пані!

— Як тихо довкола!

— Атож, тут не будеш по-справжньому нещасливий.

Почувши ці слова, вона верталася до своїх кросен.

Зрештою, я навчився відгадувати, як нуртує кров графині, домагаючись, щоб вона дала волю почуттям. Без грошей прощавайте, мої вечори! Я написав матері, вона вилаяла мене у відповідь, а грошей надіслала менше, ніж на тиждень. У кого позичити? Адже йшлося про моє життя! Так у блаженстві свого першого великого щастя я знов

зазнав тих самих знегод, що в Парижі, в колежі та пансіоні; раніше я переборював їх працею і здержливістю, отож мене мучили інші; у Франелі я став мучитися сам; я ладен був піти на крадіжку, вчинити злочин, якась лють поймала мене, і я притлумлював у собі цю лють, щоб не втратити самоповаги. Спогади про ці тоскні хвилини і розпуку, спричинену материною скнарістю, сповнювали мене милосердною поблажливістю до грішків молодиків; це почуття буде зрозуміле тим, хто ще не пустився берега, хоч і докотився до краю безодні, ніби на те, щоб зміряти її глибочінь. Щоправда, моя так тяжко здобута чесність укріпилася в ті хвилини, які відкрили мені кремнисту стежку життя, але віднині я вже не міг спокійно дивитись, як грізне правосуддя людське здіймає меча над людською головою, і щоразу казав собі: "Карне право запровадили ті, хто не знав, що таке нещастя". У цій біді я розшукав у книгозбірні пана де Шесселя правила гри в триктрак і заходився вивчати їх; мій доброзичливий господар дав мені до того ж кілька уроків; він не чіплявся до мене, як пан де Морсоф, і я зумів здобути успіхів, навчився застосовувати витовчені напам'ять правила та розрахунки. Через кілька днів я вже міг здолати свого першого навчителя; але тільки-но я обіграв його, як настрій графа різко змінився: очі заблищали, як у тигра, обличчя перекосилося від злості, а брови застрибали так, як мені зроду не випадало бачити. Він став лементувати, немов розбещена дитина. Іноді він просто казився, кидав кості, тупотів ногами, гриз свій ріжок і грубіянив мені. Але я поклав край цьому навіженству. Вивчивши всі тонкощі триктраку, я провадив змагання так, як мені заманеться: я дозволяв графові вигравати на початку партії, а наприкінці поліпшував гру і зрівнював рахунок. Кінець світу і то не так уразив би графа, ніж несподівана перевага досі нездарного учня; проте він ні разу не визнав себе переможеним. Незмінний наслідок гри лише давав поживу його лихому гумору.

— Далебі,— нарікав він,— бідна моя голівонька вже притомилася. Ви завжди виграєте наприкінці партії, коли я вже перестаю метикувати.

Графиня, з грою знайома, розкусила мої хитрощі одразу й побачила в них доказ мого кохання. А втім, ці подробиці здатні поцінувати лише ті,

хто знає, який важкий триктрак. Здавалося б, дріб'язок, але як багато сказав він її серцю! Адже любов, як той Бог у проповідях Боссюе29, ставить над усі блискучі звитяги склянку води, піднесену бідарем, або ж подвиг невідомого вояка, полеглого на бойовищі. Графиня подякувала мені поглядом — з тих, що розтоплюють юне серце. Вона подивилася на мене так, як дивилася досі лише на своїх дітей! Віднині вона уже завжди дарувала мене цим поглядом, гомонячи зі мною. Не вмію розповісти, що я відчував, ідучи того благословенного вечора з Клошгурда. Моє тіло ніби розтануло, зробилося невагомим, я не йшов, а летів. Я відчував у собі цей погляд, який осяяв мені душу, а два коротких слова: "До завтра!" — лунали в моїх вухах великоднім кантом: "O filii, o filae!"*. Я воскрес для нового життя. Отож я щось для неї важив! Я задрімав, овіюваний палким подихом жаги. Омахи полум'я маяли перед моїми заплющеними очима, як ті гарні вогненні гадючки, що гоняться одна за одною в каміні, де догорають звуглілі аркуші паперові. Уві сні її голос став ніби відчутним, сповив мене осяйною атмосферою, сп'янив ароматом, обернувся в музику, таку приємну для слуху. Другого дня вона зустріла мене так, що я зрозумів, що графиня віддала мені всі свої почуття, і я віднині був утаємничений у всі відтінки її голосу. Тому дню випало стати одним із найзнаменніших у моїм житті. По обіді ми пішли гуляти і спустилися з верхів'я гори в ланди, де грунт був кам'янистий і безплідний і лежав облогом. Лише подекуди стояли самотні дуби й ріс глід, укритий уже ягодами, а замість трави стелився килимок сухого червонясто-рудого моху — він жеврів під промінням призахідного сонця. Іти було важко, я вів Мадлену за руку, а пані де Морсоф підтримувала Жака. Граф, а він вів перед, раптом ударив ціпком об кремнисту землю, обернувся до мене і сказав люто:

— Ось яке моє життя! — Відтак, обернувшись до дружини, додав нібито перепрошуючи: — Звісно, так було до знайомства з вами!

* О сини, о дочки! (Латин.)

Перепросини зроблено запізно, графиня поблідла. Яка б жінка не похитнулась, зазнавши такого удару.

— Яке тут розкішне повітря! — вигукнув я.— Яка чудова світлотінь! Я хотів би, щоб ці ланди належали мені, може, я знайшов би в їхніх надрах пребагаті скарби. Але найбільшим дарунком було б сусідство з вами. Чого б я не дав за цей краєвид, адже він аж очі вбирає, і за цю мальовничу річку, отінену купами вільхи та ясеня, тут просто відпочиваєш душею! Які різні наші уподобання! Для вас цей куточок лише перелоги, а для мене рай та й годі!

Вона подякувала мені поглядом.

— Ідилія! — зітхнув він гірко.— Тут не місце для людини з вашим іменням.— Замовк на хвилю і додав: — Що це, благовіст? Я добре чую, як бамкають дзвони в Азе.

Пані де Морсоф злякано позирнула на мене. Мадлена стисла мені руку.

— Може, вернемося додому і зіграємо партію в триктрак? — запропонував я графові.— Стук гральних костей заглушить звуки дзвонів.

Ми рушили назад, гомонячи про всяку всячину. Граф скаржився на нездужання, хоч і не казав, що йому болить. Коли ми опинилися у вітальні, запали якісь особливо тоскні хвилини. Граф сидів у глибокому фотелі, байдужий до всього, а дружина його не турбувала, вона знала симптоми хвороби і вміла запобігати її нападам. Я мовчав, як і вона. Піти графиня мене не просила, отже, вона думала, що партія в триктрак може розважити чоловіка і погамувати дратівливість хворого — істерика просто убивала її. Хоч пан де Морсоф був завзятим гравцем, але просити його зіграти партію в триктрак було не так легко. Як та світська манірниця, він хотів, щоб його благали, уламували: почувати себе вдячним партнеру він боявся, оскільки справді був йому вдячний. Якщо, захоплений цікавою розмовою, я забував про ці церемонії та антимонії, він ставав похмурий, жовчний, різкий, дратувався з будь-чого і все

заперечував. Бачивши його злий гумор, я пропонував йому зрізатися в триктрак, тоді він починав комизитися:

— Зараз уже пізно та й щось розхотілося.

Коротко кажучи, його примхи не знали міри, як у жінок, ті іноді настільки пантеличать нас, що ми вже губимося: чого ж вони хочуть? Я принижувався, благаючи дати мені змогу повправлятися в цій грі, щоб не забути її правил. Цього разу мені довелося вдавати з себе безжурного веселуна, аби він згодився зіграти зі мною бодай одну партію. Він скаржився на запаморочення, яке заважає йому мізкувати, казав, що голова в нього наче в лещатах, у вухах шумить, що він задихається, і справді він аж сапав, як міх. Нарешті він згодився сісти до грального столика. Пані де Морсоф пішла, щоб укласти дітей і прочитати разом з челяддю вечірні молитви. За її відсутності все йшло гладесенько-рівнесенько: я повів справу так, що пан де Морсоф виграв, і це зразу розвеселило його. Наглий перехід від зажури і похмурих думок про свою долю до нестримних веселощів і безпричинного сміху, схожого на сміх п'яної людини, стурбував і злякав мене. Зроду я ще не бачив у нього такого явного нападу шаленства. Наші близькі стосунки далися взнаки: він уже не стримувався при мені. Більше того, він з кожним днем намагався зміцнити своє тиранство наді мною, зробити з мене козла відпущення; справді, душевні хвороби як ті живі створіння: вони мають свої запити, свої інстинкти і прагнуть поширити своє панування, як дідич прагне розбудувати свої маєтки. Графиня повернулася до вітальні й сіла гаптувати біля грального столика (там нібито світліше було), проте цей привід зле приховував її побоювання. Хибний хід, завадити якому було годі, розлютив графа, він змінився на виду: з веселого лице стало похмурим, з рум'яного — жовтим, очі його дико забігали. Потім сталася халепа, що її я не міг ні передбачити, ні одвести. Пан де Морсоф припустився ще однієї похибки, яка довела його до поразки. Він зірвався на ноги, перекинув столика на мене, шпурнув лампу на підлогу, гупнув кулаком по консолі і почав гасати по вітальні, саме гасати. З уст його сипалося стільки лайки, проклять, похвалок і безладних слів, що його

можна було взяти за якогось середньовічного біснуватого. Уявіть тепер моє становище!

— Ідіть до саду,— сказала графиня, стискаючи мою руку.

Я вийшов, граф навіть не зауважив мого зникнення. З тераси, куди я подався повільною ходою, я чув його крики й зойки: вони долітали зі спальні, сусідньої з їдальнею. Іноді крізь цю бурю я чув ангельський голос — він лунав, як спів соловейка наприкінці горобиної ночі. Я проходжувався під акаціями найпрекраснішої ночі, які бувають наприкінці серпня, і чекав. Графиня мала з'явитися, вона обіцяла, коли потиснула руку.

Уже кілька днів відчувалося, що між нами наспіває освідчення і що при першому ж слові в наших душах закиплять почуття, які переповнюють їх. Що за дивний сором змушував нас відтягувати хвилину цілковитого порозуміння! Може, графині подобався, як і мені, цей трепет, подібний до страху, від якого так і обмираєш; подобалися ці хвилини, коли саме життя немов ладне вийти з берегів, коли хочеш і не зважуєшся відкрити найзаповітніше, скоряючись сором'язливості, що заважає дівчатам показатися вперше своєму обранцеві. Ми самі своїми нескінченними роздумами звели перепону перед цим першим звірянням, але тепер воно стало доконечним. Збігла година. Я сидів на цегляній балюстраді тераси, аж це в вечірній тиші почувся відголос її кроків і шелест розмаєної сукні. Чи ж людське серце може вмістити в себе стільки почуттів?

— Пан да Морсоф заснув,— промовила вона.— Коли йому стає погано, я даю йому випити настоянку з макових головок; напади трапляються нечасто, і цей простий засіб діє на нього безвідмовно. Пане, — провадила вона, змінюючи тон, причому голос її залунав особливо переконливо,— нещасний випадок відкрив вам таємницю, яку я досі старанно приховувала, отож прошу вас поховати в серці пам'ять про цю прикру сцену. Я не вимагаю від вас присяги, адже ви людина чесна, обіцяйте лише мені, і я буду спокійна.

— Невже мені треба обіцяти? — спитав я.— Хіба ми не навчилися розуміти одне одного?

— Не думайте зле про пана де Морсофа, все це наслідок довгих поневірянь на чужині,— провадила вона.— Завтра він не згадає жодного свого слова і знову буде з вами ласкавий і привітний.

— Не треба графа виправдувати, пані,— відповів я,— я зроблю все, що ви побажаєте. Я скочив би зараз у Ендр, якби це могло повернути панові де Морсофу здоров'я і відновити у вашій родині згоду. Ось тільки я не в змозі змінити одного: своєї думки, що так укорінилася в мені. Задля вас я ладен пожертвувати життям, проте сумлінням пожертвувати не можу. Голосу сумління можна не слухати, але як перешкодити йому говорити? Тож моя думка про пана де Морсофа...

— Розумію,— урвала вона мене з несподіваною різкістю.— Ви, звичайно, маєте слушність. Граф нервовий, як жінка, — вела вона далі, намагаючись уникнути слова "шаленство",— але такі напади трапляються з ним десь раз на рік, у найбільшу спеку. Скільки ж зла наробила еміграція! Скільки занапащено людей, прекрасних надій! Якби все склалося інакше, граф був би сьогодні, я цього певна, великим генералом, славою своєї вітчизни.

— Згоден з вами,— урвав я її і собі, даючи зрозуміти, що мене не ошукати.

Вона замовкла, притуливши руку до чола.

— Звідки ви взялися в нашому домі? Може, це Бог хоче підтримати мене, посилаючи мені підпору, живу, приятельську допомогу? — знов заговорила вона, стискаючи міцно мою руку.— Який ви добрий, великодушний!..

Вона звела очі до неба, ніби шукаючи там підтвердження своїх потаємних сподівань, і перевела їх потім на мене. Зачарований цим поглядом, відчуваючи, що наші душі зливаються водно, я допустився нетактовності з погляду світського кодексу. Але ж такі вчинки бувають іноді викликані шляхетним бажанням відвести небезпеку або запобігти ударові, страхом перед загрозою лиха, а найчастіше прагненням знайти негайний відгук в іншому серці, дізнатися, чи б'ється воно в такт з вашим. Просяяння нібито прийшло до мене, і я зрозумів, що треба змити гріх, який плямив мою щирість в ту хвилину, коли я мав бути втаємничений у кохання.

— Перш ніж провадити розмову,— сказав я зміненим голосом, бо серце так гупало в грудях, що його биття чути було в навколишній глибокій тиші,— дозвольте мені виправдатися перед вами за минуле.

— Цитьте! — притьмом сказала вона, притискаючи пальчик до моїх уст, але одразу ж відсмикнула руку. Вона гордовито глянула на мене, як жінка, поставлена на п'єдестал надто високо, щоб її могла досягти зневага, і сказала схвильовано: — Я знаю, що ви маєте на увазі. Йдеться про першу, про останню і єдину образу, завдану мені. Ніколи не згадуйте про цей бал. Якщо християнка і простила вас, то жінка в мені ще страждає.

— Не будьте ж немилосердніші, ніж сам Господь Бог! — прошепотів я, насилу стримуючи сльози, що наринули мені на очі.

— Я мушу бути суворіша, бо я слабша,— заперечила вона.

— Ні, вислухайте мене,— вів далі я з хлопчачим завзяттям,— вислухайте, навіть якщо це буде перший, останній і єдиний раз у вашому житті!

— Гаразд, говоріть! А то ви ще подумаєте, що я ваших слів боюся.

Відчуваючи, що надійшла неповторна хвилина в нашому житті, я сказав їй владним тоном, що всі жінки на балу були мені байдужі, так само як і ті, що зустрічалися мені раніше. Але, побачивши її, я був охоплений, попри мою сором'язливість і відлюдне життя, ніби якимсь шалом,— хай кинуть у мене камінь ті, хто не зазнав такої пожежі,— і моє серце заповнило почуття, побороти яке годі, бо воно може подужати геть усе, навіть смерть.

— А зневагу? — спитала вона, уриваючи мене.

— Невже ви зневажали мене?

— Годі про це.

— Ні, не годі! — заперечив я з гарячковістю, викликаною нестерпними муками.— Йдеться про моє святе святих, про сокровенний бік мого життя, про таємницю, яку ви повинні взнати, інакше я помру з розпуки! Йдеться також і про вас, хіба ви не були, самі того не відаючи, прекрасною дамою, в чиїх руках пишає вінок, призначений звитяжцеві на турнірі?

Я повідав їй про своє дитинство і юність, але не так, як оце вам, бо тепер я суджу про них на відстані, тоді ж говорив жагучими словами молодика, чиї рани ще кривавіють. Мій голос лунав, як цюкіт сокири в лісі, і від його звуку, здавалося, з грюкотом падали пережиті роки, як голі дерева, листя яких так і не розповилося, побите тривалими приморозками. Я гарячково пригадував багато моторошних подробиць, яких позбавив вас. Я відкрив перед нею скарби своїх блискучих надій, щире золото своїх прагнень, усе своє серце, чий жар не згасав під крижаним панцером вічної зими. Коли, зігнутий під тягарем своїх спогадів, розказаних з полум'яним красномовством ІсайїЗ0, я замовк, чекаючи, що скаже ця жінка, яка слухала мене, похнюплена, вона одним поглядом осяяла морок моєї душі, одним словом воскресила мої мрії, земні й небесні.

— Ми з вами мали однаково сумне дитинство! — озвалася вона, звівши чоло, і я уздрів довколо нього ореол мучеництва.

Залягла мовчанка, під час якої наші душі поєдналися, підбадьорені втішною думкою: "Ми зазнали тих самих мук!" По чому графиня розповіла мені ніжним голосом, яким озивалася лише до своїх коханих діточок, про знегоди свого дитинства: її провина була в тому, що вона народилася дівчинкою в ту пору, коли всі сини в родині перемерли. Вона пояснила мені, що доля дочки, яка живе при матері, куди важча від долі хлопця, кинутого напризволяще у галасливому світі шкільних товаришів. Моя самота була раєм проти того гніту, що гнув її доти, доки її названа мати, її добра тітка, не вирвала небоги з того пекла з його постійними муками. Її вічно діймали шпильками, такими болісними для чутливих натур — краще вже удар кинджала або смерть від дамоклова меча: то сувора нагінка за якесь великодушне поривання дитини, то холодний погляд у відповідь на поцілунок, то наказ мовчати, то докір за вимушену мовчанку, то дошкульні слова, що лягали на серце як камінь, бо виплакати горе годі, і, нарешті, коли мати одвідувала її в монастирському пансіоні, вічні причіпки — так ось, усе це не що інше, як висока материнська любов. Мати хвалилася дочкою перед чужими, адже та лестила її марнославству, але наступного дня бідолашне дитя дорого розплачувалося за ці похвали, необхідні для тріумфу немилосердної вихователь ки. Коли дівчинка гадала, що слухняністю, сумирністю зворушила матір, і виливала їй свою душу, хатня тиранка робилася ще нещадніша, озброївшись її простодушними звіряннями. Шпигун, і той був би не такий підлий і зрадливий. Кожна розвага дівоча, кожна радість коштувала їй дорого; адже її лаяли за хвилину щастя, як за злочин! Її виховували як дворянку, але науку їй давали не з любов'ю, а з убивчою іронією. Неприязні до матері вона не плекала і дорікала собі за те, що скорше боїться її, ніж любить. А може, думала ця ангелиця, суворість і необхідна, бо сувора муштра гартувала її до життєвих випробувань. Коли я слухав її, мені здавалося, що арфі Йова31, з якої я добував такі різкі звуки, приграє інша арфа, підносячи до неба літанії, схожі на благання Богоматері біля ніг Розп'ятого.

— Ми жили в тій самій сфері перед тим, як зустрілися тут: ви прибули зі сходу, я — з заходу.

Вона розпачливо покивала головою.

— Ні, схід не для мене, а для вас,— промовила вона.— Ви будете щасливі, а я помру з горя! Чоловіки самі розпоряджаються своїм життям, моя ж доля визначена навіки. Жодній силі не розірвати важкого ланцюга, до якого жінка прикута золотим кільцем: емблемою вірності подружньої.

Почуваючи себе моєю сестрою по нещастю, вона вирішила, що між близнюками, які пили воду з того самого джерела, не може бути недомовок. З глибоким зітханням, що йшло від щирого серця, вона поділилася зі мною своїми заповітними думками, розповіла про перші дні заміжжя, про перші розчарування, і про поновлення своїх мук. Їй було відомо, як і мені, що будь-який дріб'язок стає важливим для обраних душ, бо все в них здригається з болю від найменшого удару: так камінь, кинутий в озеро, породжує хвилі і на поверхні його, і в глибині. Ще дівчиною вона мала заощадження: трошки золота, символ радісних сподівань, тисяч утіх молодості. Одружившись, вона при першій же біді віддала чоловікові свої маленькі статки, не заїкнувшись про те, що для неї це пам'ять, а не тільки золоті монети; чоловік так і не згадав про цей подарунок з вдячністю: він не вважав себе її боржником! В обмін на той скарб, похований у нетечі забуття, вона не зустріла того зволоженого сльозою погляду, який віддячує великодушних людей за всі перенесені страждання і осяює морок розпуки, мов той блискучий діамант. Який хресний шлях вона пройшла! Пан де Морсоф завжди забував давати гроші на хазяйство; коли ж, подолавши свою жіночу сором'язливість, вона просила в нього гроші, він дивився на неї здивовано і ні разу не позбавив дружину від цього приниження! Який жах пойняв її того дня, коли вона зрозуміла важку недугу цієї пропащої людини! Вона відчула себе зламаною після першого ж нападу його дикого гніву. Скільки важких дум мусила вона передумати, перш ніж призналася собі, що її чоловік не володар і наставник дружини, а нікчема та й годі! Яких мук їй завдали пологи! Як жахнулася безталанна матір, побачивши обох

немовлят, які народилися майже мертвими! Скільки мужності треба було, щоб сказати собі: "Я вдмухну в них нове життя! Я щодня народжуватиму їх заново!" І яке горе охопило її, коли вона зустріла в чоловікові лише тягар, а не підпору. З кожною подоланою перешкодою перед нею знову стелилася пустеля муки, їй знову доводилося брести крем'янистими стежками. З вершини кожної скелі її зорові відкривалися далекі й безрадісні обрії, поки вона не зрозуміла чоловікової вдачі, хвороби дітей і всієї глибини свого безталання; поки, як той новобранець, вирваний Наполеоном з лона сім'ї, вона не привчила своїх ніг ступати по болоту й снігу, не звикла до свисту ядер над головою і не навчилася безмовній покорі солдатській. Я передав вам кількома словами те, що вона повідала мені безладно й розлого, супроводжуючи свою розповідь описом сумних сутичок, програних битв, безплідних зусиль.

— Зрештою,— сказала вона на закінчення,— вам треба було б провести тут кілька місяців, щоб збагнути, якої праці коштує мені вдосконалення Клошгурда, скільки доводиться умовляти пана де Морсофа, щоб він погодився дбати про свій же зиск! Як він по-дитячому зловтішається, коли те, що робиться за моєю порадою, спочатку не вдається! З якою радістю приписує собі найдрібніший успіх! Скільки мені треба терпцю, щоб вислуховувати його вічні докори, коли я силкуюся використати на пожиток його час, зігріти повітря, яким він дихає, посипати пісочком і заквітчати його стежки, які він позакидав камінюччям. А в подяку я чую лише цю страшну скаргу: "Я втомився, я хочу померти!" Якщо, на щастя, він приймає когось, усе міняється: він робиться добрий, хоч до рани прикладай. Чому ж він не такий у сім'ї? Не знаю, звідки цей брак шляхетності у того, хто іноді поводиться по-лицарському. Він може, скажімо, нишком од мене помчати до Парижа, щоб купити якесь дороге вбрання, як це він зробив недавно напередодні міського балу. Скупий на хатні видатки, він щедро тратить гроші на мене, як тільки я побажаю цього. А все мало б бути навпаки: я нічого не потребую, а дім утримувати так важко! Прагнучи його ощасливити і не сподіваючись, що я стану матір'ю, я, можливо, привчила його бачити в мені свою жертву. А тим часом з допомогою хитрощів і пестощів я б могла водити його на повідку, але я не хочу принижуватися, граючи таку

ганебну роль. Інтереси дому вимагають, щоб я була спокійна і сувора, як статуя Справедливості, але ж у мене теж чутлива і ніжна душа!

— Але чому вам не вжити свого впливу, щоб прибрати чоловіка до рук і верховодити над ним? — спитав я.

— Якби ж тільки йшлося про мене, я не могла б ні здолати його упертої мовчанки — адже іноді він годинами не відповідає на найрозумніші докази,— ні заперечити на зауваження, в яких нема ні йоти логіки, ніби в міркуваннях дитини. Мені бракує одваги, щоб боротися проти слабості дорослих і безпорадності дітей: і в тому, і в тому випадку мені завдають ударів, і я не чиню їм опору; може, я ужила б силу проти сили, але буваю беззбройна проти тих, кого мені шкода. Якби задля порятунку Мадлени мені довелося б удатися до сили, я, здається, померла б разом з нею. Жаль уражає всі фібри моєї душі й в'ялить нерви. Ось чому потрясіння останніх десяти років зламали мене: я так часто зазнавала випробувань, що підупала духом, і вже ніщо не воскресить мене. Іноді мені бракує снаги, з якою я колись переносила бурі. Атож, вряди-годи я почуваю себе переможеною. Без відпочинку і морських купань, які повернули б мені силу, я помру. Пан де Морсоф вбиває мене і сам умре з розпуки, якщо я сконаю.

— Чому б вам не поїхати на кілька місяців з Клошгурда? Ви могли б вирватися на берег моря, забравши з собою діток.

— Насамперед, якби я поїхала, пан де Морсоф зовсім би втратив тяму. Він чудово розуміє своє становище, хоча й не хоче признатися в цьому. В ньому живуть дві людини: здорова і хвора — дві різні вдачі, суперечності яких пояснюють більшість дивацтв. Та й має він всі підстави турбуватися. Тут усе пішло б шкереберть. Досі ви бачили в мені лише матір родини, котра захищає своїх дітей від шуліки, який кружляє над ними. Це неабияка морока, але пан де Морсоф ще примножує її, вимагаючи непослабної до себе уваги; адже коли мене нема удома, він раз у раз питає у челяді: "Де ж графиня?" Та це ще не все. Ви бачите також перед собою репетитора Жака і гувернантку Мадлени. Більше

того, я тут і наглядач, і управитель. Якщо ви познайомитеся ближче з сільським господарством, ви зрозумієте, що я маю на увазі. У Турені це робота, я вам скажу, не з легких. Грошей з наших земель ми одержуємо обмаль: фермери орендують їх за половину врожаю. З такими порядками ніколи вгору глянути. Доводиться самим продавати збіжжя, городину, фрукти, скотину. Наші власні фермери конкурують з нами: вони домовляються з покупцями в корчмі і запроваджують ціни, оскільки збувають свій урожай перші. Вам буде нудно, якщо я почну перераховувати всі труднощі, з якими стикаєшся при веденні господарства. Попри всі намагання, я не можу стежити, чи не крадуть орендарі гною на полях Клошгурда і чи не домовляються з ними наші посередники під час поділу урожаю; я не вмію також обрати день, найкращий для продажу. Згадайте, який забудькуватий пан де Морсоф, як він неохоче береться за роботу, і ви зрозумієте весь тягар моїх клопотів, які я ні на хвилину не можу з себе скинути. Якби я поїхала, маєток занепав би. Ніхто не стане слухатися графа. Його накази такі суперечливі. Зрештою, його не люблять тут: він надто буркотливий, надто нетерплячий і, як усі хибкі натури, надто прислухається до думки підлеглих, а тому не може створити навколо себе доброзичливої атмосфери. Якщо я поїду, за тиждень у нас розбіжиться уся челядь. От бачите, як я міцно зрослася з Клошгурдом, наче оті свинцеві букети з нашими дахами. Я не приховала від вас нічого, пане. Ніхто в наших краях не знає секретів Клошгурда, тільки ви тепер утаємничені в них. Відгукуйтеся якнайкраще, якнайзичливіше про пана де Морсофа, і ви заслужите на мою пошану і вдячність,— додала вона ще ласкавіше.— На цих умовах ви завше будете найжаданішим гостем у Клошгурді і знайдете тут щирих друзів.

— Мої муки проти ваших ніщо! — гукнув я.— Ви, тільки ви...

— Ні, це неправда, — заперечила вона, і на устах її майнула покірна посмішка, яка зворушила б навіть кам'яне серце.— Не дивуйтеся тому, що я скажу, мої слова покажуть вам життя в справжньому світлі, а не таким, як вам хочеться його бачити. Всі ми маємо чесноти і вади. Якби я пошлюбила якогось гультяя, він зруйнував би мене. Якби віддала своє

серце залюбленому і палкому хлопцеві, він став би ганятися за дівчатами і, може б, я не вберегла його; він кинув би мене, і я померла б з ревнощів. О, я ревнива! — вигукнула вона палко, і в голосі її почувся далекий грім.— А пан де Морсоф кохає мене так, як тільки може кохати. Він кинув до моїх стіп усе, що в нього найкращого в його душі — так Марія Магдалина умастила пахощами ноги Ісусові32. Вірте мені: життя, сповнене любові — згубний виняток, земними законами не передбачений; усі квіти пов'януть, від великих радощів зостанеться назавтра лише гіркий осад, якщо тільки у цих радощів буде завтрашній день. Правдиве життя сповнене муки, — гляньте на цю кропиву внизу під терасою: ото символ життя — кропива зосталася зеленою лише тому, що виросла в затінку, без сонця. В земному падолі, як і в північних країнах, небо рідко осміхається, та зате, заяснівши, воно віддячує нам за численні турботи. І нарешті, кожна жінка передусім мати, і жертви, які вона приносить, прив'язують її більше, ніж насолоди. В родині я накликаю на себе бурю, щоб одвести її від дітей або челяді, і зазнаю від цього неабиякої втіхи, яка додає мені таємної сили. Якщо один раз виявиш смиренність, далі легше буде скорятися долі. До того ж Господь не забуває мене. Якщо спочатку життя в дітей ледве жевріло, то з роками їхнє здоров'я міцніє. Наш маєток хорошіє, статки ростуть. Хто знає, чи пан де Морсоф не буде щасливий на старості завдяки моїм заходам! Вірте мені: якщо жінка стане перед найвищим суддею з зеленою пальмовою віттю в руці, давши розраду тим, хто кляв життя, значить і ця жінка зуміла перелити свій біль у блаженство. Якщо мої муки ідуть на добро сім'ї, хіба можна їх назвати муками?

— Згода, — відповів я,— і ваші, і мої муки були необхідні, щоб ми могли поцінувати красу квітки, виросло на кремнистому грунті нашого життя. А нині ми, може, натішимося вкупі її пахощами, може, спробуємо її чарівницької сили, адже це саме вона наповнює серця ніжністю, це вона відроджує пагони, пожухлі від холоду. Життя тоді вже не втомлюватиме, бо воно перестане належати нам. Господи Боже, почуй мене! — гукнув я, вдаючись до тієї містичної мови, до якої привчило нас релігійне виховання.— Ти бачиш, якими стежками ми йшли, аби знайти одне одного; який дороговказ прокладав нам путь серед бурхливого океану до того ясного джерела, яке біжить, журкочучи, по золотавій ріні поміж

зелених пишних пагорбів. Хіба ми не йшли, як ті царі, на звізду Віфліємську? І от ми стоїмо перед яслами, де має статися диво дивне: голі дерева зазеленіють, світ воскресне від радісних криків, життя набуде розкошів, ночі — супокою, а дні — веселощів? Чия рука рік у рік напинає між нами нові нитки? Хіба ми не пов'язані тісніше, ніж брат і сестра? Що небо злучило, людям не розлучити! Страждання, згадані вами, були насінням, яке повними пригорщами розкидав Сівач, аби зазолотіла нива під промінням гожого сонця. Дивіться, дивіться на неї! Хіба не настала вже пора для нас зривати один по одному ці дозрілі колоски? Якої сили ви вдмухнули в мене, якщо я зважився так говорити з вами! Відповідайте ж мені або я ніколи більше не перейду на той берег Ендру!

— Ви помилували мене і не вимовили слова "кохання",— урвала вона мене суворо,— проте ви говорили зі мною про почуття, мені невідоме й заказане. Ви ще дитина, і я прощаю вас, але востаннє. Знайте ж, пане, що я ніби впиваюся материнством. Я кохаю пана де Морсофа не з веління обов'язку, не задля вічного блаженства, я пов'язана з ним нездоланним почуттям, усіма струнами мого серця! Хіба мене силували до цього шлюбу? Я погодилася з жалю до недолі пана де Морсофа. Чи ж не жінкам випадає направити зло, завдане часом, розрадити тих, хто поривався битися в перших лавах і вернувся додому поранений? Що ще сказати вам? Я спізнаю якоїсь егоїстичної радості, бачачи, як ви потішаєте його: хіба це не правдиве материнство? Невже ви не збагнули, вислухавши мою сповідь, що у мене троє дітей, яких я ніколи не повинна зрадити, чию душу я зрошую живлющою росою, чиї серця зігріваю в дні лихоліття, ані хвилини не думаючи про себе? Не доливайте жовчі до материнського молока! Хоча моя подружня вірність невразлива, не говоріть зі мною такою мовою. Якщо ви порушите цю невинну заборону, цей дім назавжди зачинить двері перед вами, попереджаю вас. Я вірила в щиру приязнь, у братерство, ще міцніше, ніж покревенство. Даремна химера! Я шукала друга, який не судив би мене суворо; друга, ладного вислухати мене в хвилини слабості, коли гнівний голос може вбити жінку; друга, такого чистого, щоб його не треба було цуратися. Молодість шляхетна, наївна, безкорислива, самовіддана! Бачачи вашу

наполегливість, я повірила, признаюся, у якийсь присуд неба; я гадала, що друг присвятить мені свою душу так, як духівник присвячує себе віруючим, що я знайшла чуйне серце, аби вилити йому свої жалі, коли переповниться чаша, і кричати з болю, коли крики самі вихоплюються з грудей і душать, як пробуєш їх погамувати. Тоді моє життя, потрібне всім трьом діткам, тривало б, поки Жак не виріс. Але це бажання було надто егоїстичне. Хіба може воскреснути кохання Лаури і Петрарки?33 Я помилилася. Господь цього не побажав. Я мушу померти на своїх чатах, як той вояк, сам-один. Мій сповідник суворий, невблаганний... а тітка вже померла.

Дві буйні сльозини заясніли на її очах у місячному сяйві й скотилися по щоках; я встиг простягти долоню і, не давши упасти цим сльозинам, випив їх з палкою побожністю,— адже в словах графині я відчув десять років таємних сліз, змарнованої ніжності, невсипущих клопотів, вічних турбот і найвищого жіночого геройства! Вона подивилася на мене з лагідним подивом.

— Ось перше причастя кохання! — сказав я.— Атож, я щойно поділив ваші гризоти, прилучився до вашої душі, як ми причащаємося Ісусового тіла й крові через святі дари. Кохання без надії — все одно щастя! Яка земна жінка могла б дати мені більшу радість, якої я зазнав, випивши ці сльози! Так, я приймаю ваші умови, хоча вони й заповідають мені нові страждання. Я віддаю вам усього себе, нічого не вимагаючи, і я буду для вас тим, ким ви захочете.

Вона спинила мене порухом руки і промовила задушевно:

— Я пристаю на цю угоду, тільки ви ніколи не повинні її зламати.

— Гаразд, але що менше ви обіцяєте мені, то певніше маєте виконати обіцяне.

— А для початку ви виявляєте недовіру,— обізвалася вона журливо.

— Ні, я приймаю цю угоду з почуттям найщирішої радості. Послухайте! Я хотів би називати вас іменням, яким вас ніхто не взиває, бо й почуття наше не має собі рівні.

— Це вже занадто! Та дарма, я не така скупа, як ви собі гадаєте. Пан де Морсоф зве мене Бланш. Моя улюблена тітка, найдорожча для мене на цьому світі душа, одна називала мене Анрієттою. Я знову стану Анрієттою для вас.

Я взяв її руку й поцілував. Вона руки в мене не забрала, виявивши ту довіру, завдяки якій жінка так високо стоїть над чоловіком, що аж пригнічує нас. Вона сперлася на цегляну балюстраду тераси й задивилася на Ендр.

— А ви, друже мій, недалекоглядний,— сказала вона.— Вам подавай одразу все! Адже ви одним ковтком вихилили всю чару, піднесену вам од щирого серця. А втім, кохання вільне від розрахунку, воно віддається цілком, інакше це не щире почуття.— І додала по паузі: — Пан де Морсоф насамперед людина пряма й горда. Можливо, задля любові до мене ви й ладні забути його нечемні слова. Не робіть цього. Якщо він сам їх не пам'ятає, то завтра ж про все дізнається від мене. Не показуйтеся якийсь час у Клошгурді, цим ви лише виграєте в його очах. У неділю на тому тижні він сам підійде до вас по виході з церкви; я його вдачу знаю, він спробує спокутувати свій гріх і буде вдячний вам за те, що ви поставилися до нього як до людини, відповідальної за свої вчинки і слова.

— П'ять днів не бачитися з вами і не чути вашого голосу?!

— Ніколи не відзивайтеся про мене з таким запалом!

Ми мовчки обійшли двічі терасу. Потім вона владно, аж я почув, що графиня вже взяла владу над моєю душею, промовила:

— Уже нерано, вам пора йти.

Я хотів поцілувати її в руку, але вона з ваганням забрала її, потім знову подала і сказала благальним тоном:

— Не треба брати моєї руки, чекайте, щоб я сама простягла її, інакше я стану перед вами безвільною, а цього не повинно бути.

— До побачення! — промовив я.

Я вийшов садовою хвірткою, яку вона відімкнула для мене. Але перш ніж причинити хвіртку, вона подала мені руку, кажучи:

— Далебі, ви були дуже ласкаві цього вечора, ви потішили мене, майбутнє бачиться тепер мені інакше. Ось вам моя рука, візьміть її.

Я цілував довго її долоню, а коли звів голову, то побачив у очах графині сльози. Ми розлучилися. Але вона ще раз озирнулася і подивилася мені вслід. Опинившись на шляху до Фрапеля, я знов уздрів її білу сукню, осяяну місяцем; невдовзі з вікні її спальні загорілося світло.

"О моя Анрієтто! — сказав собі я.— Тобі належить найчистіше кохання, яке розквітло колись на цьому світі!"

Дорогою додому я озирався раз у раз. Я радів усією своєю душею. Ось де нарешті можна проявити жертовність, яка властива кожному молодикові! Мене висвятили, мов того священика, який після висвячення вступає в нове життя. Я дав згоду затамувати свою непогамовну жагу, ніколи не зловживати дружбою цієї жінки, щоб непомітно привести цю жінку до любові. Всі шляхетні почуття озвалися в мені й заговорили навперебій. Перш ніж опинитися в тісній кімнатці, мені закортіло подивитися на зорі, віддатися хвильним мріям, дослухатися до скарг пораненої горлички, які ще лунали в моїх вухах, згадати кожне слово цієї щирої і простої сповіді, пройнятися звірянням душі, яка віднині жалітиметься мені. Яка велична була ця жінка, свято віддана подружньому обов'язку, покликана допомагати хворим, зболілим і

кволим! Вона ніби стояла переді мною на кострищі великомучениці! Я милувався на її личко, яке спливало в пітьмі, аж це мені здалося, що я відгадав прихований сенс її слів, їхнє таємне значення, і від цього Анрієтта ще більше виросла в моїх очах. Мабуть, вона хотіла, щоб я був для неї тим самим, чим вона була для свого маленького світу; мабуть, вона хотіла черпати в мені снагу і втіху, ввести мене до свого кола, поставити поряд з собою і навіть вище за себе. Світила, як твердять автори сміливих гіпотез, передають одне одному рух і світло. Я опинився в казковому світі своїх перших марень і глянув на вбоге дитинство крізь те щастя, в якому купався зараз.

Утоплені в сльозах генії, невизнані серця, недовідомі святі Клариси Гарлоу, знедолені діти, безгрішні вигнанці, ви всі, хто вступив у життя стежками безплідними й кам'янистими, ви, хто зустрів скрізь лише холодні обличчя, замкнені серця, заліплені воском вуха, ніколи не нарікайте на свою недолю! Ви одні здатні зазнати безмежної радості в ту хвилину, коли для вас відкриється рідне серце, коли до вас прихилиться доброзичливе вухо і рідний зір співчутливо відповість вашому. Одна така хвилина спокутує всі тяжкі роки. Звідані жалі, скорботні думи, напади розпачу й туги, проминулі, але не забуті, з'єднають вас ще міцніше із спорідненою вам душею. Звеличена вашими притлумленими бажаннями, жінка збере тоді жниво наших зітхань і марного кохання, вона поверне вам сторицею ваші ошукані почуття, потішить у минулих стражданнях, що їх доля взяла як данину за безмірне раювання, якого ви зазнаєте в хвилину духовних заручин сердець. Лише янголам відоме нове слово, яким годилося б назвати цю святу любов, і тільки ви, ви одні, мої братове страстотерпці, зрозумієте, чим стала для мене, самотнього бідолахи, пані де Морсоф!

2. Дві любові

Сцена та розігралася у вівторок; аж до неділі я навіть під час прогулянок ні разу не переходив на той берег річки. За ці п'ять днів у Клошгурді сталися важливі події. Граф дістав чин бригадного генерала, хрест Святого Людовіка і чотири тисячі франків пенсії. Герцогові де

Ленонкур-Жіврі, призначеному пером Франції, було повернуто його ліси і колишня посада при дворі, а його дружина знов зробилася володаркою своїх ще не проданих маєтків, які належали імператорській короні. Отож графиня де Морсоф стала однією з найбагатших спадкоємиць у Мені. Мати сама привезла їй сто тисяч франків, заощаджених з прибутків Жіврі,— увесь посаг графині, ще не виплачений, про який граф ніколи не згадував, незважаючи на свої злидні. У всіх житейських справах його поводження свідчило про цілковиту безкорисливість. Долучивши цю суму до своїх заощаджень, граф міг купити два сусідських маєтки, що давали близько дев'яти тисяч ліврів сталого прибутку. Жак мав успадкувати перство по дідові, отож граф вирішив створити для нього майорат, об'єднавши земельні володіння обох родин. Майбутнє Мадлени теж було забезпечене, високе становище герцога де Ленонкура обіцяло їй блискучу партію. Це несподіване щастя і райдужні плани на прийдешнє пролили бальзам на рани вигнанця.

Приїзд герцогині де Ленонкур до Клошгурда став великою подією в Турені. Я з болем усвідомив, що ця дама належить до великого панства, і лише тоді зауважив у її дочки кастовий дух, пом'якшений завдяки рідкісному душевному благородству. А що значив для неї такий жебрак, як я, який тільки й мав за душею, що одвагу і здібності? Мені й на думку не спадало, що Реставрація може змінити мою долю і долю моїх близьких.

У неділю в церкві, стоячи разом з подружжям де Шессель та абатом де Келюсом у боковому приділі, я схвильовано зиркав на інший вівтар, де сиділа герцогиня з дочкою, граф і діти. Личко мого божества, солом'яним капелюшком отінене, ні разу не повернулося в мій бік, і те цілковите забуття, здавалося, ще дужче приковувало мене до графині, ніж усе, що було раніше. Родовита Анрієтта де Ленонкур, а нині моя укохана Анрієтта, життя якої мені так хотілося скрасити, ревне молилася, віра додавала її постаті щось одухотворене, самозабутнє, і ця поза уклінної святої глибоко зворушила мене.

Як повелося в сільських парафіях, вечірню служили тут години через дві після обідні. Вийшовши з церкви, пані де Шессель ласкаво запросила своїх сусідів провести цей час у Франелі замість двічі йти по мосту через Ендр і перетинати широку луговину у спеку. Пропозицію було прийнято. Пан де Шессель повів герцогиню, граф — пані де Шессель, я підступив до графині і, коли ми рушили, вперше відчув доторк її гарної пружної руки. Шлях з церкви до Франеля вів через парк Саше; проміння сонячне, пробиваючись крізь листя дерев, лягало ясними плямами на піщану алею і творило примхливий візерунок, як на мережаному шовку. Дивлячись на гру світлотіні, я замріявся, і серце моє затрепетало від гордих і зухвалих передчувань.

— Що з вами? — спитала Анрієтта, коли ми пройшли кілька кроків у мовчанці, якої я не смів порушити.— Ваше серце так б'ється...

— Я довідався про щасливі зміни в вашому житті,— відповів я.— І ось тепер я потерпаю, як і всі, хто любить беззастережно. Скажіть, ваша пишнота не пошкодить нашій дружбі?

— Як? — перепитала вона.— Отакої! Якщо вам ще спаде в голову така думка, я навіть не зневажатиму вас, я просто забуду про ваше існування.

Я подивився на графиню з таким захватом, що він не міг не передатися їй.

— Ми скористалися лише правом, даним нам законами, яких ми не вимагали і не видавали,— сказала вона,— але прошаками або жмикрутами зроду ми не були і не будемо. Зрештою,— вела вона далі,— вам відомо, що ми з паном де Морсофом не можемо покинути Клошгурда. За моєю радою пан де Морсоф відмовився від посади командира лейб-гвардії. Досить того, що мій батько дістав придворну посаду. Наша вимушена безкорисливість,— додала вона з гіркою посмішкою,— стала в пригоді Жакові. Король, при особі якого служить

батько, сказав йому вельми ласкаво, що перенесе на онука відзнаку, відхилену паном де Морсофом. Виховання Жака стало нашим головним клопотом, і треба поважно подумати про нього, адже юнак представлятиме обидва доми: Ленонкурів та Морсофів. На ньому зосереджене тепер усе моє честолюбство, і клопотів у мене побільшало. Жак не тільки має жити, але й бути гідним свого імені, що накладає на мене дві суперечливі повинності. Досі я сама давала уроки Жакові, пристосовуючи заняття до його сили, тепер йому потрібний вихователь, а де знайти путящу людину? Потім, згодом, чия дружня рука вбереже його в цьому страшному Парижі, де все загрожує погибеллю для душі і для тіла? Серце моє,— промовила вона схвильовано,— дивлячись на ваше чоло і на ваші очі, всякий угадає у вас людину з породи орлів, якій випало жити в вишніх сферах. Розгорніть же крила й летіть: я хочу, щоб ви стали згодом хрещеним батьком мого любого хлопчика. їдьте до Парижа: якщо ви не дістанете допомоги від брата чи батька, моя родина не відмовить вам у підтримці; матуся обдарована діяльним розумом і, звичайно, матиме вагу у товаристві. Скористайтесь нашим впливом! Тоді вам не бракуватиме ні підпори, ні порад на обраному вами полі! Киньте ж надмір своїх сил на вдоволення шляхетного честолюбства.

— Розумію,— урвав я її,— честолюбство, як на вас, має стати моєю єдиною пристрастю. Але я все одно цілком належатиму вам. Ні, я не хочу, щоб моя розважливість у Клошгурді дістала віддяку в Парижі. Од вас я прийму усе, але од інших мені не треба нічого!

— Хлоп'яцтво! — прошепотіла вона, а все ж задоволена усмішка майнула на її устах.

— Зрештою, я зробив уже свій вибір. Міркуючи про наше становище, я знайшов спосіб пов'язати себе з вами найміцнішими путами.

Вона ледь здригнулася і, пристанувши, глянула мені в живі очі.

— Що ви хочете сказати? — спитала вона, підзиваючи дітей, тоді як інші дві пари пішли вперед.

— Скажіть мені по щирості, як ви хочете, щоб я любив вас?

— Як любила мене тітка: я передала вам її права, дозволивши називати мене тим самим іменням, що й вона.

— Отож я любитиму вас без надії, самозабутньо. Так, я зроблю для вас те, що інші роблять для Господа Бога. Хіба ви самі не бажали цього? Я вступлю в семінарію, вийду звідти священиком і виховуватиму Жака. Ваш син стане ніби моїм другим "я": політичні ідеї, енергію, думку, терплячість — я все передам йому. Отже, я зостануся коло вас, і про мою любов ніхто не запідозрить — релігія убезпечить її: так кришталевий ковпак оберігає срібну постать Божої Матері. Вам не треба буде боятися поривів жаги, яка іноді охоплює чоловіка, я теж піддався їй колись. Моє серце згорить у цій пожежі, зате я любитиму вас любов'ю, очищеною від спокус земних.

Вона зблідла і відповіла переривчастим голосом:

— Феліксе, не накладайте на себе ланцюгів, які будуть завадою вашому щастю. Я умру з горя, якщо стану причиною такого самогубства. Подумайте, дитино моя, хіба нещасливе кохання — покликання? Спершу узнайте життя, а вже потім судіть про нього. Я так хочу, я так велю. Не зв'язуйте себе ні з церквою, ні з жінкою, не зв'язуйте себе ніякими путами, чуєте? Я забороняю вам це! Лишайтеся вільним. Вам двадцять один рік. Ви ще не знаєте, що прийдешнє для вас готує. Боже милосердний! Невже я у вас помилилася? Я думала, що двох місяців досить, аби зрозуміти деякі душі.

— На що ви надіялися для мене? — спитав я, і в моїх очах сяйнули блискавки.

— Друже мій, прийміть мою допомогу, вибийтеся, доробіться багатства, і ви узнаєте, яку надію я плекаю. А зрештою,— додала вона, ніби зраджуючи несамохіть таємницю,— ніколи не покидайте Мадлену, чию руку ви тримаєте в цю хвилину.

Вона сказала мені на вухо ці слова, які доводили, як дуже вона дбала про мою майбутність.

— Мадлену? — перепитав я.— Нізащо!

Запала мовчанка, за якою крилася ціла буря почуттів. Нас пойняло те глибоке сум'яття, яке залишає в душі незатертий слід. Та от ми дійшли до дерев'яних воріт, що вели до парку Франеля; мені здається, я і зараз бачу перед собою серед високої трави і колючого чагарника їхні спорохнілі, замшілі стовпи, обвиті плющем.

Нараз думка про можливу графову смерть майнула мені в голові.

— Розумію вас! — вигукнув я.

— Нарешті,— відповіла Анрієтта, і з тону її я здогадався, що приписав їй думку, яка ніколи в неї не закрадеться.

Така чистота помислів викликала в мене сльози зворушення, але скільки гіркоти надав їм егоїзм кохання! Я зрозумів, що Анрієтта не так уже й кохає мене, інакше вона бажала б віднайти волю. Доти, доки кохання боїться гріха, воно має межі, а кохання мусить бути безмежне. Моє серце тоскно стислося.

"Вона не кохає мене!" — подумав я.

І, бажаючи приховати те, що коїться в моїй душі, я нахилився й поцілував Мадлену в голову.

— Я боюся вашої матінки,— сказав я графині, аби підтримати розмову.

— Я теж! — вигукнула вона з дитячою безпосередністю. — Але не забудьте одного: завше величайте її герцогинею і звертайтеся до неї в третій особі. Теперішня молодь одвикла від тих форм ґречності, але ви повинні дотримуватися їх, робіть це задля мене, прошу вас. А зрештою, шанувати жінку будь-якого віку і беззастережно визнавати суспільну ієрархію — ознака вихованості! Хіба честь-хвала, яку ми даємо людям, поставленим вище за нас, не гарантія пошани і нашої гідності? У суспільстві все тісно переплетено. Кардинал Роверський та Рафаель з Урбіно34 тішилися колись однаковою шаною. У школах вас вигодували молоком Революції, і це, звісно, відбилося на ваших політичних поглядах; але ви узнаєте з роками, що кепсько засвоєні засади свободи не годні дати щастя народам. Здоровий глузд селянки підказує мені передусім, що суспільство стоїть лише на ієрархії, а вже потім я починаю міркувати як уроджена де Ленонкур про аристократію, про те, що вона собою становить і чим має бути. У вашому віці пора зробити вибір і зробити все правильно! Лишайтеся ж на боці тих, до кого ви належите. Тим паче,— додала вона, сміючись,— що вони зараз при кермі.

Я був щиро зворушений тими словами, де глибина політичних поглядів крилася під личиною теплої щирості: це поєднання дає жінкам таку владу над нами; кожна жінка вміє убрати в одежу почуття найабстрактніші міркування. Прагнучи виправдати графові вчинки, Анрієтта, здавалося, передбачила, що я подумаю, вперше помітивши прояви його підлабузництва. Пан де Морсоф, король у своєму замкові, чоловік, оточений ореолом славетного минулого, стояв у моїх очах на недосяжній висоті, і, признаюся, мене прикро вразило, коли я помітив, як він підкреслює відстань, що відокремлює його від герцогині, своїми запобігливими манерами. У всякого раба своя гординя: він хоче підлягати лише найбільшому деспоту; я відчував себе ніби упокореним, бачачи приниження того, хто змушував мене трепетати, підносячись над моїм коханням. Цей внутрішній протест допоміг мені зрозуміти, як страждає шляхетна жінка, навіки поєднана з чоловіком, чиї дрібні підлоти вона

мусить щодня утаювати. Почуття власної гідності скидається на фортецю, воно убезпечує і великих, і малих, причому кожний з них може сміливо дивитися іншому в очі. Я був ґречний з герцогинею з пошани до її віку; але там, де інші бачили лише високий титул, я бачив матір Анрієтти і не тільки ставився до неї з повагою, а й свято шанував її. Ми ввійшли в головний дитинець Фрапеля і застали там уже все товариство. Граф де Морсоф вельми ласкаво рекомендував мене герцогині, яка подивилася на мене холодним допитливим поглядом. Пані де Ленонкур мала тоді п'ятдесят шість років, вона чудово збереглася, трималася стримано і велично. Бачачи її шорсткі сині очі, у сіті зморщок, її тонкі різкі риси, випростану імпозантну постать, скупі рухи й жовтувату блідість шкіри, таку сліпучу в її дочки, я зразу збагнув, що вона така ж пихата, як і моя мати: так мінералог без вагання розпізнає залізо серед інших мінералів. Герцогиня вимовляла слова, як це було заведено при давньому королівському дворі. Я перед нею не запобігав, не губився і тримався так добре, що, повертаючись до церкви на вечірню, графиня шепнула на вухо:

— Ви поводилися бездоганно!

Граф підійшов до мене, взяв мене за руку і спитав:

— Ви на мене не гніваєтеся, пане Феліксе? Якщо я і був різкуватий, ви повинні пробачити це давньому товаришеві. Ми, мабуть, залишимося тут обідати, а вас запрошуємо до себе в четвер напередодні від'їзду герцогині. Справи кличуть мене до Тура. Не занедбуйте ж Клошгурда, поки мене не буде. А знайомство з моєю тещею я вам настійливо раджу підтримувати. Її салон задаватиме тон Сен-Жерменському передмістю. Герцогиня пильнує звичаїв вищого товариства, має величезні знання і може вам напам'ять описати клейноди всієї європейської аристократії.

Графова вихованість, а може, й поради його домашнього ангела далися взнаки в тому, як він поводився, дізнавшись, що справа роялізму взяла гору. Він не був ні бундючний, ні образливо ввічливий і відкинув усяку пишномовність; графиня й собі не дуже підкреслювала свій

поблажливий тон. Подружжя де Шессель з вдячністю прийняли запросини на четверговий обід у Клошгурді. Я сподобався герцогині і зрозумів з її поглядів, що дочка розмовляла про мене з нею. Коли ми вернулися од вечірні, вона розпитувала мене про моє сімейство і поцікавилася, чи не доводиться мені родичем такий собі Ванденес, на дипломатичній службі.

— То мій брат,— відповів я.

Герцогиня стала тоді майже привітна і повідомила мені, що моя двоюрідна бабуся, стара маркіза де Лістомер, була з дому Гранльє. Її манери були поштиві, як і в пана де Морсофа того дня, коли він побачив мене уперше, і погляд утратив той чванькуватий вираз, яким великі світу сього дають нам навзнаки, що між ними та іншими смертними лежить глибоке провалля. Про минуле свого сімейства я не знав нічогісінько. Герцогиня розповіла мені, що мій двоюрідний дід, старий абат, невідомий мені навіть на ім'я, був член таємної ради, що мій брат дістав підвищення і що на підставі якогось артикула Хартії35, про яку я навіть не відав, моєму батькові повернуто титул маркіза де Ванденеса.

— У мене лише один титул,— шепнув я графині,— я ваш раб навіки!

Усі дива Реставрації відбувалися з швидкістю, яка вражала людей, вихованих за Імперії. Але цей переворот мене обходив мало. Будь-яке слово, найменший жест пані де Морсоф — ось єдині події для мене важливі. Я не відав, що таке таємна рада, зовсім не розумівся на політиці і на великопанських справах; я мав лише одне честолюбне прагнення: кохати Анрієтту ніжніше, ніж Петрарка кохав Лауру. Бачачи таку байдужість, герцогиня, очевидно, вважала мене за дитину.

Товариство у Фрапелі зібралося численне: за обіднім столом сиділо тридцять душ. Якою радістю радіє кожен юнак, коли його кохана затьмарює красою інших жінок, стаючи предметом схиляння, тоді як до нього звернені її цнотливо-стримані погляди! Як він умліває, помічаючи

докази ніжного й незмінного почуття у відтінках любого голосу, в жартівливих і навіть насмішкуватих словах своєї володарки і як нестямно він ревнує її до всіх світських розваг! Граф, задоволений увагою, якою його оточено, ніби аж помолодшав; графиня раділа, бачачи, як покращав його настрій; а я сміявся вкупі з Мадленою, як усі ранні діти, вона тішила мене напрочуд влучними заувагами, не злими, але ущипливими,— спуску не давалося нікому. Був то прегарний день. Воскреслі вранці мої надії перетворили нібито всю природу; бачивши мене таким радісним, Анрієтта теж раділа.

— Як зігрів мене цей проблиск щастя в моєму сірому тоскному животінні! — сказала вона мені під час зустрічі.

Наступний день я провів, звичайно, у Клошгурді, адже раніше мене було вигнано звідти на цілі п'ять днів. Так любо було вернутися до колишнього життя. О шостій ранку граф поїхав собі, щоб зробити купчу в Турі. Поки його не було, між матір'ю і дочкою виникли поважні незгоди. Герцогиня домагалася, щоб дочка їхала разом з нею до Парижа: вона намірялася виклопотати для неї місце при дворі, та й граф міг би обійняти там високу посаду, забувши про колишні урази. Анрієтта, мавши добру славу щасливої дружини, не хотіла виявляти нікому, навіть рідній матері, своєї муки і нікчемства пана де Морсофа. Вона й послала чоловіка до Тура, побоюючись, як би мати не проникла в таємницю її родинного життя; пан де Морсоф мав там вести справи з нотарями. Я один, за її словами, був утаємничений у секрети Клошгурда. Знаючи з досвіду, як гамує чисте повітря Турені дратівливість графа та його болячки і як благотворно впливає клошгурдське життя на здоров'я дітей, графиня мала чим обгрунтувати свою відмову; герцогиня, жінка владна, була скоріше принижена, ніж зажурена невдалим одруженням дочки. Анрієтта зауважила (моторошне відкриття!), що її мати не дуже переймається долею Жака і Мадлени. Як і всі матері, призвичаєні верховодити над дочками навіть після їхнього одруження, герцогиня не терпіла, щоб їй чинили опір. Вона розігрувала то ніжну дружбу, щоб доскочити свого, то гнівливу холодність, намагаючись домогтися батогом того, чого не пощастило зробити пряником. Отож, переконавшись у

марності своїх зусиль, вона удалася до уїдливої іронії, яку я вже спостерігав у своєї матері. За десять днів перебування герцогині в Клошгурді Анрієтта добре попомучилась, як усі молоді жінки, які збунтувалися проти батьків і добиваються незалежності. Вам зрозуміти це важко: адже у вас, на ваше щастя, найліпша, найніжніша з матерів! Аби уявити собі змагання між герцогинею, сухою, зимною, обачною і марнославною жінкою, та її дочкою, сповненою м'якої, щирої, невичерпної доброти, візьміть лілею — моє серце раз у раз порівнює Анрієтту з цією квіткою — втягнуту в триби сталевої машини. Ця мати не мала нічого спільного з дочкою, вона не вміла розгадати жодної з правдивих причин, які змушували графиню зректися переваг Реставрації і жити й далі своїм безлюдним життям. Вона подумала: а чи нема якихось любощів між дочкою і мною. Це слово, яке вона ужила, виражаючи свої підозри, безповоротно розвело обох жінок у різні боки. Хоча родини таяться звичайно з своїми чварами, спробуйте проникнути в їхнє потаємне життя. Майже всюди ви знайдете чи то глибокі, невигойні рани, які послаблюють кревні узи, чи то живу зворушливу любов, яка завдяки спорідненості душ стає вічною і обертає смерть на жахливу трагедію, залишаючи в серці незатертий жалобний слід, чи то нарешті затамовану ненависть, яка поступово робить жорстоким серце й висушує сльози в хвилю вічної розлуки. Катована вчора, катована сьогодні, топтана всіма, навіть своїми дітьми, цими двома безталанними ангелами, не винними ні у власних муках, ні в тих, які вони завдавали батькам, чи ж могла бідолашна душа не покохати того, хто не мучив її і бажав лише оточити її потрійним рядом перешкод, щоб оборонити її від усіляких бур, від усяких ударів, від усяких ран? Мені боліли ці суперечки між матір'ю і дочкою, і все ж іноді я почував себе щасливим, бо Анрієтта тулилася до мого серця, звіряючись мені з новими клопотами. Ось тоді я й навчився цінувати її відпорність і безмежну терплячість. З кожним днем я все краще розумів сенс тих слів: "Любіть мене так, як любила мене тітка"

— Невже ви позбавлені честолюбства? — гостро кинула мені якось герцогиня за обідом.

— Ласкава пані,— відповів я, глянувши на неї поважно,— я відчуваю в собі досить сили, щоб завоювати світ, але мені всього двадцять один рік, і я сам як перст.

Вона здивовано глянула на дочку, бо помислила, ніби графиня пригашує в мені всяке честолюбство, аби утримати біля себе. Перебування герцогині де Ленонкур у Клошгурді псувало мені життя: я повсякчас відчував себе скованим. Графиня просила мене шануватися, вона лякалася всього, навіть тихо кинутого слова, і, щоб їй догодити, я мусив весь час ходити в личині. Надійшов довгожданий четвер, то був виснажливий день, коли все робилося церемонно, один із днів, ненависних коханцям, які призвичаїлися до вольниці буднів, коли їхній стілець стоїть на своєму місці, а господиня така уважна до них. Нарешті герцогиня полетіла тішитися придворною пишнотою, і в Клошгурді все вернулося на свої місця.

Після моєї дрібної сутички з графом я утвердився в Клошгурді ще міцніше; я міг з'явитися там о будь-якій порі, не викликаючи ані найменшої підозри. Приборкавши свої пориви, я непомітно, немов повій, що обповив тростинку, захопив прекрасну душу Анрієтти, і переді мною відкрився чарівний світ поділеного почуття. З кожною годиною, кожною хвилиною наш духовний союз, заснований на цілковитій довірі, робився тіснішим; ми ставилися одне до одного по-різному: графиня оточила мене ніжною опікою, чистою материнською любов'ю, моя ж любов, непорочна біля неї, ставала далеко від неї непогамовна і жагуча, як розпечене до білого жару залізо; я кохав її двоїстою любов'ю; іноді мене прошивали гострі стріли бажання, іноді ж вони летіли до неба й губилися в безкрайніх повітряних обширах. Якщо ви спитаєте мене, як міг я в мої літа, попри свою палку жагу, снувати злудні мрії про платонічне кохання, я відповім вам, що я ще не був цілком мужчиною і до того ж не хотів мучити цю жінку, адже вона все потерпала за долю дітей, все чекала на гнівний спалах графа: коли її не допікали болячки Жака та Мадлени, ударів їй завдавав чоловік, а коли він випадком давав їй спокій, вона сиділа цілі ночі при узголів'ї хворої дитини. Надто палкий вияв почуттів потрясав усю її істоту, жага ображала її, вона прагнула чистої, високої

любові, ніжної підтримки — коротко кажучи, того, що сама давала іншим. До того ж (чи треба говорити це такій щирій жінці, як ви?) становище, в якому я перебував, давало мені хвилини чарівної млості, божественної солодкості і глибокого утихомирення, яке настає після мовчазної жертви. Її чистота ушляхетнювала мене, її рідкісна самовідданість викликала пошану, а щира, глибока побожність, підкріплюючи всі інші чесноти, діяла на людей, як духовний єлей. А потім — я був молодісінький! Ще такий молоденький, що міг укласти всі свої почуття в поцілунок, яким вона зрідка дозволяла мені торкнутися своєї руки, та тільки тильного боку руки, а не долоні — та, на її думку, чутливіша. Ніколи дві душі так палко не пестили одна одну, і ніколи бажання тіла не поборювалося так мужньо і так звитяжно. Згодом до мене дійшло, яке повне було тоді моє щастя, ніякі клопоти не в'ялили мене, ніякі честолюбні мріяння не заважали бурхливій повені почуттів, яка захлюпнула моє життя. Атож, пізніше ми кохаємо жінку в жінці, натомість у першому об'єкті нашої жаги ми любимо геть усе: її діти дорогі нам, як наші власні, її дім стає нашим домом, її справи — нашими справами, її горе зворушує нас більше, ніж наш біль; нам подобається її сукня і її меблі; нам більше дошкуляє загибель її врожаю, ніж вістка про власні втрати, і ми ладні лаяти гостя, який займає наші марнички на коминку. Завдяки цій святій любові ми живемо життям іншої людини, тоді як згодом, гай-гай, ми вимагаємо в дар чуже життя, сподіваючись, що жінка збагатить свіжістю своїх почуттів нашу зубожілу пристрасть. Незабаром я став своєю людиною в цьому домі, де зазнав уперше всіх розкошів, які діють на змучене серце, як свіжа купіль на зморене тіло, і душа тріпоче від радощів, що проникають до її найпотаємніших закамарків. Вам збагнути мене важко, ви — жінка, а я мовлю про щастя, яке ви даєте, ніколи не дістаючи натомість такого самого раювання. Тільки чоловікові знайома вишукана втіха, якої зазнаєш у чужому домі, почуваючи себе улюбленцем господині, осереддям її таємної любові: пси не валують, коли ти проходиш, челядь знає не менше від собак твої потаємні права, діти, ще нелукаві серцем, угадують, що їхня частка любові ніколи не вмалиться, а твоя поява благодійно впливає на світло їхнього життя; і от з притаманною їм чуйністю вони то лащаться до тебе, то, люблячи, мучать тебе, ніби маленькі тирани; вони бувають напрочуд тямущі і робляться

твоїми невинними спільниками; вони підкрадаються навшпиньки, посміхаються тобі й нечутно зникають. Кожний силкується тобі догодити, кожен тебе любить і радіє твоєму приходу.

Справжнє почуття скидається на прегарну квітку, яка особливо бере на себе очі, коли вона виросте на безплідному грунті. Та якщо я й дістав переваги, ввійшовши в життя цієї родини, де я знайшов споріднені мені душі, то у мене з'явилися й нові обов'язки. Досі пан де Морсоф соромився мене, я помітив лише окремі його вади, та незабаром я пізнав усю його натуру на своїй шкурі; тоді я переконався, яка шляхетна й милосерда була графиня, розповідаючи мені про свої щоденні сутички. Я пізнав, яка нестерпна графова вдача, бо став свідком його вічних бешкетів через дріб'язок, його скарг на уявні болячки, його вічного невдоволення, яке отруювало клошгурдське життя, його намагання виявляти своє самодурство, шукати нових жертв. Коли ми гуляли вечорами, він сам обирав дорогу; але хоч би куди ми пішли, він завжди дратувався і, вернувшись додому, лаяв на всі заставки інших: це графиня завинила, що він так зморився, це вона потягла його проти волі туди, куди йти йому не хотілося; забувши, що гуляти нас повів він сам, граф нарікав, що пані де Морсоф командує ним у всьому, навіть у дрібницях, що він людина підневільна, безправна, що він ніхто в домі. Якщо дружина зустрічала його гострі слова мовчанкою, він сердився, відчуваючи, що влада його не така вже й безмежна, і питав уїдливо:

— Хіба релігія не приписує жінці годити в усьому мужеві? І чи дозволяє Бог зневажати батька своїх дітей?

І він таки зачіпав якусь чулу струну в жінчиному серці і тоді відчував нібито особливу втіху: таки його зверху. Часами він западав у похмуру німоту, поринав у болісні роздуми, зумисне лякаючи дружину, яка оточувала притьмом його зворушливою опікою. Мов та вередлива дитина, якій байдуже до материнської тривоги, він дозволяв хухати на себе, як на Жака і Мадлену, до яких ревнував пані де Морсоф. Зрештою я відкрив, що в поважних речах і в дрібницях граф так само сікався до дружини, дітей та челяді, як і до мене, граючи в триктрак. Того дня, коли

переді мною постали всі клопоти, які мов ті ліани, обплутували й душили життя цієї родини, сковували все клошгурдське господарство, сповільнювали його розвій і зріст маєтку, заплутували найпростіші справи, я жахнувся, відчуваючи якийсь побожний трепет, і це стримало мою жагу, поставивши перед нею незбориму перешкоду. Який же я був кволий і нікчемний. Боже мій! Анрієттині сльози, які я випив, ніби вознесли мене над землею, і я був щасливий, що можу поділити муки коханої. Насамперед я дав графові уярмити себе, як контрабандист, змушений платити штраф; віднині я став добровільно терпіти удари цього деспота, щоб ще наблизитися до Анрієтти. Вона розгадала мій намір, дозволила зайняти місце поряд з собою і віддячила, прилучивши до свого горя; так колись покаянний відступник, аби потрапити зі своїми братами Христовими в рай36, випрохував ласки померти на цирковій арені.

— Без вас я не знесла б цього життя,— сказала мені Анрієтта одного вечора, коли пан де Морсоф був, ніби муха на Спасівку, зліший, нестерпніший і ядучіший, ніж звичайно.

Граф пішов передрімати. Ми з Анрієттою провели частину полудня під нашими улюбленими акаціями; діти гралися біля нас у промінні вечорового сонця. Ми перекидалися скупими фразами, вірніше, вигуками, які доводили нашу душевну спорідненість, розраджуючи нас у наших муках. Коли нам бракувало слів, мовчанка ще солодше вколисувала наші душі, і вони ніжно зливалися на тому терені почуттів, де нема місця навіть для поцілунків. Мов ті дві німфи, вони смакували чари мрійливого супокою, безвільно віддавшись плину таких самих марень, поринали разом у пучину ніжності, виходили звідти свіжі і відчували себе ближчими, ніж може побажати найвимогливіше кохання, дарма що їх не пов'язували ніякі пута земні. Ми опускалися в бездонну хлань і, вертаючись назад з порожніми руками, питали одне одного поглядом: "Невже серед безконечної низки днів ми не матимемо бодай одного дня, цілком таки нашого?" А проте чому ж це нарікає наша плоть, коли любострастя дарує нам цю дивну квітку, позбавлену коріння? Попри високу поезію заходу, що облив цегляну балюстраду червінню, такою

м'якою й чистою, попри чуйну тишу, порушувану іноді дитячим гамором, і спокій, що панував довкола, вогонь бажання пробіг по моїх жилах, як вісник усежерущої пожежі. Через три місяці я вже не міг вдовольнятися відведеною мені роллю і почав ніжно пестити Анрієттину руку, намагаючись передати коханій непогамовну жагу, яка кипіла в мені. В одну мить Анрієтта стала дружиною пана де Морсофа і випручала руку. На мої очі наринули сльози, вона помітила їх і, ласкаво глянувши на мене, сама піднесла руку до моїх уст.

— Знайте ж,— промовила вона,— ці пестощі обходяться мені дорого! Така вимоглива приязнь дуже небезпечна.

Я не стримався і засипав її докорами, я мовив про свої страждання, про те, як мало я прошу, щоб і надалі витерплювати їх. Я наважився сказати, що в моєму віці кохання може бути духовне, одначе душа і та має стать, що ладен померти, проте не мовчки. Вона урвала мене, кинувши мені гордий погляд, і я немов прочитав у її очах: "А чи ж я спочиваю на трояндах?" Та, мабуть, я помилявся. Відтоді, як біля брами Фрапеля я подумав, ніби вона хоче звести наше щастя на могилі, мені було соромно паплюжити Анрієтту, приписуючи їй ниці помисли. Тут озвалася вона і сказала своїм солодким голоском, що не може бути для мене всім і я мушу знати це. Я збагнув, що між нами розкриється провалля, якщо я відмовлюся слухатись, і, примирившись, похнюпив голову. Анрієтта мовила далі; за її словами, вона свято вірить, що здатна любити мене як брата, не ламаючи ні Божеських, ні людських законів; що є якась солодкість в цьому почутті, подібному до Божественної любові, яка, за вченням Сен-Мартена, дарує життя усьому сущому. Якщо я не можу бути для неї таким собі сивим сповідником, якого вона любитиме більше, ніж брата, але менше, ніж коханого, нам слід розлучитися. Вона зуміє померти, приносячи в жертву Богу свої гіркі страждання, свої сльози і душевний щем.

— Я дала вам більше того, на що мала право,— сказала вона насамкінець,— і вже покарана за це; мені більше нема чого вам офірувати.

Я мусив уговкувати Анрієтту, обіцяти, що я ніколи не завдам їй прикрощів і кохатиму її в двадцять років так, як старі кохають своє останнє дитя.

Другого дня я прийшов до Клошгурда рано. У сірій вітальні квітів ще не було. Я одразу ж побіг у поля і виноградники по букети для двох ваз; та коли я збирав квітку по квітці, стинаючи їх у прикорні і милуючись на пелюстки, то подумав так: у відтінках вінчиків і листя є правдива гармонія, дивовижна поезія, яка чарує погляд і, хвилюючи нас, наче музика, пробуджує безліч спогадів у серцях тих, хто кохає і коханий. Хіба гама барв не може мати такий самий сенс, як і гама звуків? Вкупі з Жаком і Мадленою, радих не менше за мене підготувати сюрприз для нашої коханої, ми розташувалися на верхніх східцях ґанку, ніби казкові полководці на чолі цілої армії квітів, і заходилися складати два букети, в яких я спробував виразити свої почуття. Уявіть собі потік квітів, які б'ють пінним водограєм з двох ваз і спадають довкола вигадливими хвилями, а посередині білі троянди і лілеї зі срібними вінчиками — свідчення чистоти моїх помислів. На цьому свіжому тлі майорять блакиттю васильки, незабудки, дзвоники — ці квіти перебрали у неба свою барву, яка так до пари білому. Хіба це не символ невинності двох душ, однієї, яка нічого не відає, і другої, яка все пізнала, утілення мрії дитини і думки мучениці? Кохання має свій герб, і графиня нишком розгадала його. Вона кинула на мене проникливий погляд, схожий на зойк хворого, коли несподівано діткнешся його рани: вона була збентежена й зачарована. Якою дякою вщедрив мене цей погляд! Ощасливити її, зігріти її серце — яка в цьому заохота! Отож я застосував у почуттях теорію панотця Кастеля37 і відродив задля Анрієтти науку, забуту в Європі, де квіти красномовності заступають прийняту на Сході мову квітів. Яка насолода передавати те, що відчуваєш, через цих чудових посланців, розквітлих у промінні сонця, як розквітають наші душі в промінні кохання! Незабаром я ще ближче зріднився з життям рослин, ніж чоловік, якого я зустрів згодом у Гранльє, зріднився з життям бджіл.

Двічі на тиждень до кінця мого перебування у Фрапелі я брався до цієї копіткої поетичної праці, для якої мені треба було всього розмаїття

польової флори. Ось чому я ретельно вивчав її, але не як ботанік, а скорше як поет, якому цінніший символічний сенс квітки, ніж її форма. В пошуках якоїсь рослини я часто заходив дуже далеко, блукав річковими берегами, долинами й ландами, піднімався на шпиль стрімчаків і забирався в лісові хащі, де ховалися братки або кущики вересу. Ці прогулянки давали мені радість, незнану ученому, поглинутому своїми думками, селянинові, який порає землю, ремісникові, прикутому до міста, торговцеві, який стоїть за прилавком; зате вони зрозумілі й близькі деяким лісорубам, деяким лісовикам, деяким мрійникам. Є в природі видовища, котрі хвилюють нас дужче, ніж найбільші моральні проблеми. Ось галузка квітучого вересу, оббризкана краплями роси, що грають, як діаманти, під промінням сонця,— всесвіт у мініатюрі, відрада для очей того, хто вміє бачити! Ось куточок лісу, оточений скелями, прорізаний піщаними обривами, заклечаний мохом, порослий ялівцем; його дикий похмурий вигляд знаходить також моторошний відгук у серці, і воно болісно стискається, коли з лісової гущавини долинає пронизливий крик коршака. Ось спалені сонцем, безплідні ланди з крутими кам'янистими схилами, обрії, повиті, як у пустелі, маревом,— тут я знайшов прегарну й самотню квітку проліска з фіолетовими, наче шовковими, пелюстками й золотими тичинками — зворушливий образ мого чистого божества, такого самотнього в долині! Ось просторі ставки, на дзеркалі яких природа порозсипала зелені блищики, намагаючись заткати напівросли нним, напівтваринним покривалом цю нетечу, де життя зароджується за кілька днів, а водоростей і комашні така незліченна безліч, як тих небесних тіл в ефірі всесвіту. Он хата над урвищем, грядки капусти, виноградники, живопліт і мізерні латки жита — символ стількох убогих доль! Ось довга галявина у лісі, ніби храм: дерева стоять рівні, мов колони, гілля, сплітаючись угорі, утворює арки склепіння, в далечині крізь тіняве листя прозирає галявина, то осяяна полудневим сонцем, то розжеврена в червіньковому промінні вечорового сонця, ніби перед вами ряхтять кольорові вітражі хорів, звідки чути неугавний пташиний щебет. Виходячи з-під цього прохолодного ряснолистого затінку, ви потрапляєте на крейдяне згір'я, де по рудому сухому моху плазують, шемраючи, тлусті вужі, звівши делікатні, тонкі голівки. Освітіть ці картини потоками сонячного проміння, яке гріє землю своїм

добродайним теплом, уберіть клаптями туманів, сивих і пелехатих, як острішки старечих брів, осяйте зимним сяйвом блідавого неба з синіми прогалинами серед жовтуватих хмар і прислухайтеся: ви уловите невимовну симфонію серед непорушної тиші природи.

За два місяці, вересень і жовтень, я ні разу не зібрав букета менше ніж за три години, так самозабутньо, з таким поетичним надпориванням милувався я цими скороминущими алегоріями, що втілювали для мене суперечливі людські долі,— величними картинами природи, до яких і нині повсякчас надить мене уява. І часто з ними зливається спогад про жінку, чий дух витав над усім. Я знов бачу свою володарку серед полів і лісів: її біла сукня майорить у хащах або леліє на моріжку, її мислі вилонюються до мене з віночка кожної квітки, що закохано зачаює свої численні тичинки.

Жодне визнання, жоден доказ шаленого кохання не мали б такої влади над нею, як ті симфонії квітів: адже я вкладав у них свої ошукані надії з нестямою Бетховена, який розповідає в звуках про глибини серця людського або поривається нестримно до небес! Побачивши мої букети, пані де Морсоф була тільки Анрієттою. Вона пасла їх поглядом і, намилувавшись на їхню красу, відгадувала думки, які мені щастило передати; звівши голову з-над кросен, вона гукала:

— Боже мій, які вони гожі!

Цю розкішну мову квітів було так само легко зрозуміти, як і осягти дух поезії Сааді, прочитавши уривок з його віршів. Чи вам траплялося блукати в траві серед полів і лук, вдихаючи хмільні пахощі весни, які пробуджують жагу насолоди в кожній живій істоті, сп'янілому від усього, пливти на човні, полоскаючи руки в воді, і підставляти вітру своє непокірне волосся, відчуваючи, як душа воскресає разом із зеленими купами дерев? Дрібна травиця, що зветься вонне волоття, править за один із первнів цієї прихованої гармонії. Ось чому ніхто не може безкарно зберігати його при собі. Досить укласти в букет його блискучі гострі листочки, заткані білими нитками, ніби златоглав, і ніжний аромат

оживить на дні вашого серця почуття, розквітнути яким заважала вам сором'язливість. Уявіть собі довкола широкої шийки порцелянової вази густу бахрому білих квіток, які ростуть на туренських виноградниках; їхні кетяги трохи нагадують пожадані форми жіночого тіла, схиленого в позі покірної невольниці. Над торочкою букета виникають в'юнкі стебла берізки, всипані білими дзвіночками, тоненьке віття рожевого вовчуга, візерунчата папороть і памолодь дуба з соковитим яскраво-зеленим листям; пагінці покірно хиляться, мов плакучі верби, і несміливо благають про щось, як молільники в храмі. Потім підносяться угору, наче полохливі надії й перші мріяння юнацтва, тремтячі стебельця шарлатового горицвіту, який ущедряє всіх жовтим пилком, сніжисті піраміди медунки, зелені патли хмелю і гострі стріли осоки, вирізняючись на сірому тлі льону, чиї синясті квітки ніби ряхтять при денному світлі. Ще вище стоять, звівши голівки, бенгальські троянди; їх оточує, обступає, обплутує звідусіль рване мереживо лугових трав, султани хвощів, волоття ковилу, парасолі дикої теребулі, щити деревію, тризуби пташиної рути з її чорно-рожевими квітками, штопори виноградної лози, криві пагони жимолості й сиві гладишники; коротко кажучи, найбуйніші, найхимерніші витвори флори; омахи полум'я й потрійні жала, шпичасті трави й зубчате листя, перекручені, спіральні стеблини і галуззя, яке нагадує насилу погамовані бажання. З лона цього буйного потоку почуттів вистрілює повна, гарячо-червона квітка маку зі своїми розкритими пуп'янками, палаючи пожежею над зірчастим ясмином і рясною зливою квіткового пилку, крихітні блищики якого ширяють у повітрі і спалахують золотом на сонці! Яка жінка, хмільна від солодких пахощів, яким віє від вонного волоття, не зрозуміє цієї бурі приборканих почуттів, цієї цнотливої ніжності, бентеженої поривами жаги, цього палкого кохання, яке благає про взаємність, щоденно поновлюючи змагання, усе таке саме зачаєне, незгасне, вічне? Поставте це запахуще освідчення на вікно, щоб ще яскравіше виступили всі відтінки, контрасти й арабески, і коли наша володарка помітить у букеті пишно вибуялу квітку, у віночку якої блищить сльоза росинки, вона скориться потягу свого серця, якщо тільки янгол-охоронець або голос дитини не утримає її на краю провалля. Що приносимо ми на вівтар Богові? Запах ладану, полум'я свічок і молитви — найчистіший вияв нашої побожної любові. Та хіба все те, що

ми офіруємо Богові, не міститься в цій осяйній поемі квітів, які невтомно шептали серцю медоточиві слова кохання, пробуджуючи приховані бажання, невисловлені надії і неясні марення, які спалахують і гаснуть, наче ті світлячки теплої весняної ночі.

Ці невинні радощі допомогли мені ошукувати жагу, запалену спогляданням коханої, чиї чарівні опуклості викликали у мене захоплення. Для мене ці радощі — не смію сказати того самого про Анрієтту — були ніби відводами, якими ринуть бурхливі води річки, досі стримувані дамбою. І хоча безнастанна боротьба з собою породжує смертельну втому, досить буває кількох крихт манни небесної, посланої мандрівцеві від Дана38 до Сахари, щоб підбадьорити нас. Я часто заставав Анрієтту перед цими букетами; вона дивилася на них, упустивши руки, у замрії, і від хвилювання у неї здіймалися груди, вогнем спалахував погляд і думки аж роїлися, залишаючи по собі почуття важкої млості. Потім уже ні для кого я ніколи не складав букетів! Створивши цю зрозумілу нам обом мову, ми спізнали втіху, схожу на ту, що її відчуває невільник, який ошукав свого пана.

Аж до кінця місяця, ідучи з квітами по саду, я часто помічав личко Анрієтти в вікні; але коли вступав до вітальні, незмінно заставав її за кроснами. Якщо чомусь я не з'являвся певного часу, хоча ми зроду його не призначали, то бачив, як її білий силует маячить на терасі. Застукана зненацька, Анрієтта казала:

— Я вийшла вам назустріч. Хіба мій син-приймак не заслуговує на якусь увагу?

Жахливі партії в триктрак ми з графом урвали. Набуті нові маєтки вимагали від пана де Морсофа багато клопотів, доводилося роз'їжджати: обстежувати маєток, обмірювати й розмежовувати землі; він мусив давати розпорядження, стежити за працею в полі, треба було хазяйського ока, причому граф нічого не робив, не порадившись з дружиною. Часто ми з графинею вирушали по нього до одного з маєтків; дорогою діти ганялися за комахами й метеликами і теж збирали букети

чи, точніше, оберемки квітів. Гуляти з коханою жінкою, вести її під руку, обирати стежку їй! Далебі, цих незмірних радощів досить, щоб наповнити ціле життя! Якою щирістю дихає тоді розмова! З Клошгурда ми вибиралися самі, а верталися з генералом — таким жартівливим прізвиськом ми називали графа, коли він був у доброму гуморі. Дорога туди і дорога назад дуже різнилися між собою, і цей контраст підкреслював потаємні втіхи, відомі лише закоханим, які не можуть поєднатися. Коли ми верталися додому, до нашого раювання — погляду, потиску руки — домішувалася стурбованість. Розмова, невимушена на початку прогулянки, набувала тепер таємничого змісту: то один з нас відповідав лише по паузі на хитре питання, то почата дискусія велась як притча, до якої так добре надається наша мова і в якій жінки такі великі мастаки. Хто ж не тішився таким прихованим спілкуванням з коханою істотою, заносячись з нею у висоти, недоступні чужим, і вкладаючи духовну спілку усупереч запровадженим законам? Якось я загорівся безтямною, але скороминущою надією, коли на графове питання, про що ми балакаємо, Анрієтта відповіла жартівливою фразою з підтекстом. Цей невинний жарт розважив Мадлену й змусив почервоніти її матір, і Анрієтта суворо глянула на мене, мовляв, вона може забрати у мене прихильність, як колись забрала свою руку, бо хоче лишитися взірцевою дружиною. Але наша духовна спілка мала таку звабливу силу, що назавтра ми поновили її.

Так летіли години, дні і тижні, сповнені безмежного раювання. Надійшла пора збору винограду, а в Турені це справжнє свято. Наприкінці вересня сонце вже не так припікає, як у жнива, і можна працювати в полі, не боячись ні засмаги, ні втоми. Зрізати кетяги легше, ніж жати жито. Всі фрукти дозріли. Після возовиці хліб подешевшав, і достаток нового врожаю приніс добробут у селянські оселі. Нарешті всі побоювання за успішне завершення польових робіт, які вимагали стільки грошей і праці, розвіялися, та й як не розвіятися їм: комори повні збіжжя, а льохи чекають молодого вина. Ось чому збір винограду править ніби за радісне закінчення жнив, та й небо в ці дні незмінно всміхається, а осінь у Турені завжди погідна. В нашому гостинному краї збирачі винограду мають і харч, і притулок. Їх годують ситно і смачно, і бідняки дорожать

їжею, як діти в патріархальних родинах дорожать іменинним обідом. Ось чому збирачі гуртами приходять до тих господарів, які годують їх досхочу. Отож оселі повні людей і всіляких припасів. Винотоки працюють безперервно. Здається, що все ожило, заворушилося: снують туди-сюди бондарі, під'їжджають вози з усміхненими дівчатами, раз у раз чути пісні наймитів, яким за збір винограду платять дорожче, ніж за всі інші роботи. А втім, є ще одна причина для веселощів — збір винограду рівняє усіх людей: господарі, робітники, жінки, діти — всі беруть участь у цьому святі праці. От чим пояснюються, може, ті хмільні веселощі, які здавна панують у нас в останні погідні дні осені і спогад про які колись підказав Рабле вакхічну форму його великої книги39. Жак і Мадлена, вічно хворі, ні разу не збирали винограду; я теж ніколи не був на винограднику, як і вони, і діти стрибали на радощах, бачачи, що я схвильований не менше за них; до того ж нас обіцяла супроводжувати графиня. Насамперед ми подалися до Віллена — це містечко славилося в нашому краю виробом кошиків, і замовили собі кілька штук найкращих: адже ми лагодилися зібрати учотирьох виноград з полишеної для нас ділянки! Одначе ми домовилися не об'їдатися виноградом під час роботи; ласувати великим туренським виноградом, зірваним власноруч, було так приємно: він смакував нам більше, ніж кращі сорти фруктів, подані до столу. Жак узяв з мене слово, що я збиратиму виноград лише в Клошгурді і відмовлюся від усіх інших запросин. Ніколи ще Жак і Мадлена, звичайно бліді й хворобливі, так не раділи, так не бігали, так не стрибали. Того ранку вони цокотіли навперебій, никаючи туди-сюди безцільно; здавалося, їм кортить базікати і скакати від надміру сил, як і всім іншим дітям; батьки ніколи не бачили їх такими радісними і квітучими. Разом з ними я теж став дитиною і навіть ще дитиннішим, ніж вони: адже я теж сподівався пожати свої плоди. Отож чудового осіннього ранку ми рушили на виноградники й пробули там півдня. Як ми старалися, навзаводи намагаючись відшукати найкрасивіше гроно і швидше наповнити свого кошичка! Ми раз у раз бігали від лоз до графині і показували їй кожне зірване гроно. Вона зайшлася веселим, молодим сміхом, коли, підійшовши до неї слідом за Мадленою, я спитав її, як і діти:

— Мамо, а в мене добрий виноград?

— Не треба поспішати, моє золотко! — озвалася вона. Потім провела рукою по моїй шиї і чубові і, потріпавши мене по щоці, додала: — Диви, як ти спітнів!

Вперше і востаннє я почув такі ласкаві нотки в її голосі і любе "ти" на устах, ніби ми були коханці. Я дивився на густі живоплоти, обсипані ягодами острожини й терну, я чув дитячий репет, бачив збирачів винограду, воза і на ньому бочки, людей з кошиками за плечима! Як яскраво все це закарбувалося в моїй пам'яті, геть усе, аж до мигдалевого деревця, під яким стояла вона, свіжа, рум'яна, усміхнена, під розіпнутою парасолькою! Потім я заходився зривати грона і класти їх до кошика, а коли він наповнювався, висипав його до великої бочки, поставленої оподаль; я працював завзято, мовчазно, безнастанно, і ці неквапливі, рівномірні рухи заспокоювали мою душу. Фізична праця давала мені невимовну втіху, бо така діяльність спрямовує життя куди треба й приборкує жагу, ладну все спопелити. Я збагнув, скільки мудрості в такому одноманітному поранні, й поцінував правила монастирського життя.

Вперше від довшого часу граф не дратувався і не бурмосився. Радував батькове серце син, майбутній герцог де Ленонкур-Морсоф, такий ніби здоровий, з рум'янцем на щоках, замурзаний виноградним соком. Останнього дня винобрання генерал обіцяв урядити ввечері на майданчику перед Клошгурдом бал на честь Бурбонів. Розвага обіцяла стати спільною. Дорогою назад я запропонував руку графині; вона міцно сперлася на неї, ніби бажаючи показати, яке переповнене її серце, і по-материнському поділитися зі мною своєю радістю.

— Ви приносите нам щастя! — шепнула вона мені на вухо.

Я знав про її безсонні ночі, про всі турботи її минулого життя, такого тоскного й важкого, хоча Бог ніколи не покидав бідолашної жінки; отож слова, вимовлені мелодійним голосом Анрієтти, викликали в мене таке раювання, якого не могла дати ні одна жінка в світі.

— Порушена журна одноманітність моїх днів, життя стає чудове і дає мені надію,— промовила вона по паузі.— Тільки не покидайте мене! Прошу вас, зважайте на мої невинні забобони! Будьте старшим братом моїх дітей, їхнім провидінням!

Нічого надуманого в цьому нема, Наталі: щоб звідати бездонну глибину любові, треба ще замолоду кинути лот у ті водяні озера, на берегах яких нам судилося жити. Якщо в одних людей жага схожа на потік лави, що плине між спалених берегів, то в інших вона, наткнувшись на нездоланну перешкоду, наповнює вулканічне жерло кришталевою водою.

Незабаром нас чекало ще одне свято. Пані де Морсоф хотіла підготувати дітей до життя і наочно показати, як важко заробляються гроші. Ось чому вона дозволила їм обом мати свій пай у нерівних прибутках з маєтку, таких залежних од випадків. Жакові припав урожай горіхів, Мадлені — урожай каштанів. Невдовзі ми почали збирати каштани, а потім — горіхи. Струшувати тичкою каштани для Мадлени і бачити, як гупають їхні брунатні плоди, м'яко підскакуючи в оксамитовому шарі куряви, що вкриває убогу землю, на якій звичайно ростуть ці дерева; потішатися тим, як поважно оглядає дівчинка кожну купку каштанів, оцінюючи їхню вартість і мріючи про втіхи, які вона може мати на власні кошти; слухати вітання доморядниці Манетти — вона єдина заступала графиню біля дітей; пізнати, скільки повчального міститься в кожній праці, необхідній, щоб зібрати урожай, якому загрожують примхи погоди. Яку все це давало втіху, і як приємно було милуватися наївним захватом дітей, котрі здавалися ще любішими серед прив'ялих барв осені! Мадлена мала свою власну комору, і мені кортіло подивитися, як зсипатимуть туди її скарби, і теж порадіти цьому разом із дівчинкою. Повірте, я ще й тепер здригаюся, згадуючи, з яким шерехом сипалися з кошика каштани і котилися по жовтуватій повсті, що вкривала долівку. Частину врожаю Мадлени брав граф для свого господарства; крім того, орендарі, селяни і всі околишні жителі присилали покупців для Душечки — ласкаве звертання, прийняте в нашому краю в розмові з чужими і ніби створене для Мадлени.

Жакові з горіхами не так велося: кілька днів лив дощ. Але я потішив його, порадивши призапасти горіхи і продати їх згодом з великим зиском. Пан де Шессель сказав мені, що горіхи майже не вродили в Бреемоні, Амбуазі і Вувре. Адже ціла Турень користується горіховою олією. Жак міг виручити принаймні сорок су з дерева, а він їх мав не менше двохсот, словом, сума чимала! Хлопець хотів купити собі вбрання для верхової їзди. Його бажання спричинило суперечку в родині, і граф заговорив про несталість прибутків з землі і про необхідність відкладати гроші на неврожайні роки, щоб завжди мати середній прибуток. Я зрозумів думки графині з її мовчанки: вона раділа, бачачи, що Жак прислухається до батькових слів і що завдяки її святій брехні граф потроху набуває авторитету батька сімейства, якого йому бракувало. Хіба я не казав вам, змальовуючи цю жінку, що людською мовою передати велич її духу і вчинків годі? Коли буваєш свідком таких сцен, тішишся ними бездумно, зате як яскраво виступають вони згодом на похмурому тлі нашого буремного життя! Вони висявають, як ті діаманти, в оправі з журливих дум і гірких жалів, які зливаються зі спогадами про минуле щастя! Чому назви двох нових маєтків, Кассіна та Ретор'єра, якими так ревно опікувалося подружжя де Морсоф, хвилюють мене куди більше, ніж прегарні назви Еллади або Святої Землі? "Що ти кохаєш, то про те і мова!" — вигукує Лафонтен40. Ці назви мають для мене чарівницьку силу заклинання, вони пояснюють мені могуть магії, викликаючи зниклі тіні, які з'являються з небуття і розмовляють зі мною; я знову переношуся до тієї щасливої долини, знов милуюся на красу її краєвиду, на туренську блакить! А втім, хіба диво воскресіння минулого не відбувається з давніх-давен у царині духовного світу? Не дивуйте, що я оповідаю вам про такі прості події: дрібнички того звичайнісінького і навіть буденного життя — це ті тонкі нитки, якими я тісно пов'язав себе з графинею.

Клопоти про забезпечення дітей завдавали пані де Морсоф не менше мороки, ніж їхнє кволе здоров'я. Я скоро збагнув, наскільки вона мала слушність, кажучи про свою потаємну роль у клошгурдському господарстві, і, поступово познайомившись з ним, я дістав про Турень дані, які мав би знати кожен державний муж. По десятилітніх зусиллях

пані де Морсоф пощастило змінити систему рільництва у своєму маєтку, де вона розчетверила всі оброблені лани (цього виразу вживають у нашому краю, коли хочуть прояснити, в чому ж система багатопілля, за якою під пшеницю відводять щороку лише четвертину всієї ріллі, а на решті сіють іншу пашню). Щоб перебороти забарливість фермерів, графиня поклала розірвати колишні угоди і знов роздати землю, наспіл — за такою орендою землевласник, надаючи орендарям господарські прибудови, скотину й насіння, ділить з ними видатки та одержаний урожай. За поділом спостерігає посередник, він і стягує з орендарів на користь господаря половину прибутків натурою; система, як бачите, незграбна, причому її ускладнює звітність, яка раз у раз міняється з огляду на посіви. Графиня надала у розпорядження пана де Морсофа п'яту ферму і землі біля Клошгурда, по-перше, щоб граф не байдикував, а по-друге, щоб довести фермерам на досвіді переваги нового методу. Добра дбаха, вона поволі, з щиро жіночою наполегливістю перебудувала дві ферми на взір господарств у Фландрії та Артуа. Задуми її відгадати легко. Коли терміни угод укладених з фермами наспіл минули, пані де Морсоф хотіла зробити зі своїх чотирьох ферм два нових чудових маєтки і здавати їх за готівку завзятим і тямковитим землевласникам: так діставати клошгурдські прибутки простіше. Боячись померти першою, вона намірялася залишити графові маєток з твердим прибутком, а дітям відписати статки, які не пропали б, опинившись у руках недотепи. В ту пору фруктові дерева, посаджені десять років тому, плодоносили щедро. Порозростался живоплоти, які захищали володіння від майбутніх чвар та суперечок. Повиганялися тополі, берести та інші дерева. Разом з новими маєтками клошгурдські землі, поділені на чотири великі ферми — дві з них ще треба було будувати,— мали приносити шістнадцять тисяч франків золотом, по чотири тисячі з кожної ферми, не рахуючи прибутків з виноградників, з двохсот арпанів лісу й зразкової ферми, звісно, з умовою, що пощастить встановити нову систему рільництва. Всі ферми можна буде з'єднати шляхами з широкою алеєю, що її планувалося прокласти від Клошгурда до шінонського шляху, звідки зоставалося до Тура десь із п'ять льє; фермерів не бракуватиме, надто тепер, коли всі заговорили про новації, запроваджені графом, про його успіхи та про високі урожаї на клошгурдських землях. Графиня хотіла вкласти по

п'ятнадцять тисяч франків в обидва куплені маєтки, щоб перетворити панські оселі на дві великі ферми; тоді їх легше буде здати в оренду, особливо якщо послати туди років на два управителем такого собі Мартіно, цей найстаранніший і найчесніший посередник скоро залишиться без місця, бо термін угод з усіма чотирма фермерами минає і тепер слід уже здати ферми за готівку. Ці прості плани все-таки вимагали витрат понад тридцять тисяч франків і стали предметом безконечних суперечок, а іноді й затятих сварок між подружжям, графиню підтримувала лише турбота про майбутнє дітей. "Що з ними станеться, якщо я взавтра помру?" — ця думка жахала її. Тільки душам лагідним і сумирним, нездатним ненавидіти й гніватися, тим, хто розливає навколо себе глибокий душевний спокій, відомо, скільки сили вимагає така боротьба, якою гарячою хвилею бухає кров до серця, коли починаєш цей поєдинок, і яка огортає нехіть, якщо надії не справджуються. І от саме тоді, коли діти зміцніли і були вже не такі худі й бліді (що то значать фрукти!), коли вона зворушено стежила за їхніми іграми і радість вливала в неї нову снагу, зцілюючи змучене серце, бідолашна жінка стала жертвою дріб'язкових причіпок та образливих випадів чоловіка. Граф, переляканий майбутніми змінами, з тупою і злобною затятістю відкидав їхню корисність. Наперекір усякій логіці він заперечував проти жінчиних доказів: так дитина не вірить у благодать сонячного тепла для врожаю. Проте гору взяла графиня. Перемога здорового глузду над глупотою утишила біль її ран, і вона забула про кривди. Того ж дня вона запропонувала зробити прогулянку до Кассіна та Ретор'єра, щоб вирішити, які роботи там слід розпочати. Граф вів перед, слідом бігли Жак і Мадлена, а ми з графинею йшли позаду, звільна ступаючи за дітьми; вона гомоніла зі мною своїм лагідним тихим голоском, схожим на шемріт морських хвиль на піщаній косі.

Вона казала мені, що не сумнівається в успіхові. Один енергійний чоловік, брат у перших Манетти, збирався запровадити поштове сполучення між Туром та Шіноном. Для цього він хотів орендувати Рабле, велику ферму Морсофів, розміщену при дорозі. Він мав численну родину: старший син возитиме пасажирів і пошту, а молодший — вантажі; батько, осівши в Рабле, переганятиме коней, а у вільний час поратиме землю,

удобрюючи її гноєм з власних стаєнь. Другу ферму, Бод, це за два кроки від Клошгурда, зголосився узяти колишній фермер: цей порядний, розумний, завзятий чоловік оцінив усі переваги нового способу рільництва. Що ж до Кассіна та Ретор'єра, то грунти цих маєтків найкращі в усій окрузі; коли там буде зведено нові оселі й налагоджено хазяйство, залишиться тільки вивісити в Турі оголошення про оренду. Отож десь за два роки Клошгурд даватиме близько двадцяти тисяч франків прибутку; ферму Гравелот, яку пан де Морсоф мав у Мені, вже здано на дев'ять років за сім тисяч франків на рік; пенсія бригадного генерала становила чотири тисячі франків; усі ці прибутки дозволять родині жити якщо не розкішно, то заможно. Згодом, коли землі стануть ще прибутковіші завдяки новим вдосконаленням, Анрієтта, може, поїде до Парижа, щоб дбати про виховання Жака, але не раніше, ніж через два роки, коди хлопець підросте.

З яким дрожем вона вимовила слово: "Париж!" У плані знайшлося місце й для мене: вона хотіла розлучатися зі своїм другом якнайменше. Ця заява запалила мене: я сказав їй, що вона мене ще не знає, що я нишком уже прийняв рішення. Атож, я працюватиму день і ніч, швидко завершу науку і стану вихователем Жака, я не допущу, аби в її оселі з'явився якийсь молодик.

Вислухавши мене, графиня споважніла.

— Ні, Феліксе,— заявила вона,— це так само неможливо, як і ваше висвячення на клірика. Ви зворушили моє материнське серце, але жінка в мені кохає вас надто щиро і не дозволить, щоб ви стали жертвою своєї прихильності. Через таку жертовність ви позбулися б шани, і я б нічим не могла зарадити. Оце така віддяка чекає вас за вашу відданість! О ні, я не хочу принести вам нещастя! Ви, віконт де Ванденес, і станете вихователем? Ви, чиє шляхетне гасло мовить: "Не купується і не продається!" Якби ви навіть називалися Рішельє, то й тоді б занапастили своє життя і завдали б великої скорботи-печалі своїм батькам. Друже мій, ви не уявляєте, які гонористі жінки на зразок моєї матері, які зухвалі

їхні опікунські погляди, які зневажливі слова, який принизливий іноді їхній уклін.

— Чи мене обходить світ, якщо ви кохаєте мене?!

Вона вдала, ніби не розчула моєї репліки, і вела далі:

— Хоча мій батько людина прехороша і ладен вволити будь-яке моє прохання, він не подарує мені неуспіху в світі і зречеться своєї підпори. Я не бажала б бачити вас навіть дофіновим наставником! Треба визнати товариство таким, як воно є, і не ходити манівцями. Любий мій, це безглузда заява, продиктована...

— Коханням,— шепнув я стиха.

— Ні, милосердям,— заперечила вона, насилу втримуючи сльози.— Ця шалена думка багато свідчить про вашу вдачу: добре серце завжди шкодитиме вам. Віднині я вимагаю права давати вам поради, дозвольте мені по-жіночому іноді наставляти вас. Атож, з клошгурдської глушини я хочу стежити мовчки, захоплено за вашими успіхами. Щодо вихователя, то не турбуйтеся: ми знайдемо якогось старого поштивого священика, якогось ученого єзуїта, і батько залюбки дасть грошики на виховання онука, спадкоємця свого імені. Жак — моя гордість. Йому ж одинадцять років,— кинула вона по паузі, — але, як і ви, він здається молодшим за свій вік, адже, побачивши вас уперше, я дала вам не більше тринадцяти літ.

Ми добралися до Кассіна. Жак, Мадлена і я ходили назирці за Анрієттою, як малі діти; але ми заважали їй, і, покинувши її ненадовго, я подався до фруктового саду, де Мартіно-старший, сторож Морсофів, та Мартіно-молодший, їхній посередник, вирішували, які дерева рубати. Вони сперечалися так завзято, ніби йшлося про їхнє власне добро. Саме тоді я й переконався, як люблять місцеві графиню. Я поділився цією

думкою з бідним поденником, який слухав суперечку вчених садівників, поставивши ногу на лопату і спершись ліктем на держак.

— Авжеж, пане,— відповів він,— гарна вона жінка і зовсім не гордійка, не те що всі ці крутихвістки з Азе. Їм чхати, хай бідняк здихає, як пес, тільки б не переплатити йому за сажень викопаної землі. Якщо, Боже борони, ця свята жінка поїде від нас, Богоматір і та заплаче, а ми й поготів. Вона добре знає, що їй належиться, але розуміє, як нам сутужно, і жалує нас.

З якою радістю я віддав би цьому чолов'язі всі мої гроші!

Через кілька днів Жак дістав у подарунок поні. Граф, сам чудовий наїзник, хотів загартувати сина, привчивши їздити верхи. Хлопчик вирядився в прегарний костюм для верхової їзди, куплений на прибутки з горіхів. Той ранок приніс материнському серцю графині першу велику радість: Жак під наглядом батька скакав на своєму поні на моріжку, а Мадлена стрибала і репетувала від захвату. Жак мав на собі комірець, гаптований материною рукою, небесно-голубу курточку, стягнуту в стані шкіряним паском, білі панталони з напуском і шотландську шапочку, з-під якої вибивалися його густі попелясті кучері. Який же ловкенький був малий вершник! Уся челядь повибігала з дому, щоб порадіти разом із родиною. Юний спадкоємець усміхався матері, проїжджаючи повз неї, і цупко тримався в сідлі. Яка ж це була чудова винагорода для батьків: цей перший вияв самостійності у дитини, приреченої на ранню смерть, сподіванка на прекрасне майбутнє, запорукою якого правила ця прогулянка, ясне личко хлопчика, такого на око бадьорого, вродливого, здорового! Радість батька, який одразу помолодів і всміхався вперше за довгий час, щастя у поглядах усіх домівників, подив старого берейтора Ленонкурів, котрий допіру вернувся з міста і гукнув, побачивши маленького вершника: "Браво, пане віконте!" Забагато емоцій на один раз: графиня залилася сльозами. Пані де Морсоф, така мужня в горі, виявилася заслабка, щоб витримати радість: якже, її хлопчик басував на усипаній піском алеї, де вона так часто плакала над його недолею,

гуляючи з ним на сонці. В цю хвилю вона щиро сперлася на мою руку і сказала:

— У мене таке відчуття, ніби я ніколи не була щаслива. Не покидайте нас сьогодні!

Погарцювавши верхи, Жак кинувся на шию матері, вона обійняла сина, довго тулила його до серця з палкою ніжністю, породженою надміром щастя. Поцілункам і пестощам не було кінця-краю. Ми з Мадленою подалися по квіти і набрали два прегарних букети, щоб оздобити стіл на честь нашого їздця. Коли ми вступили до вітальні, графиня мовила мені:

— Сьогодні п'ятнадцяте жовтня — день у нашій родині знаменний. Жак узяв перший урок верхової їзди, а я щойно завершила своє останнє гаптування для вітальні.

— Якщо так, Бланш,— засміявся граф,— дозвольте вам віддячитися.

Він подав дружині руку і повів її на головний двір, де вона побачила карету — дар свого батька,— для якої граф докупив в Англії пару коней, доправлених звідти разом з кіньми герцога де Ленонкура. Поки тривав урок кінної їзди, старий берейтор устиг запрягти їх. Ми посідали в карету і рушили поглянути, як прокладають алею, яка мала з'єднати Клошгурд з шінонським шляхом, ідучи навпростець через нові маєтки пана де Морсофа. Коли ми повертались, графиня мовила мені з великим жалем:

— Я надто щаслива, для мене щастя мов та хвороба: я почуваюся пригніченою і все потерпаю, а що як це сон?

Анрієтту я кохав надто палко, щоб не ревнувати її, бо подарувати їй я не міг нічогісінько! Розлючений, я намагався придумати, як мені накласти головою задля неї. Вона спитала, яка думка раптом охмарила моє чоло, і у відповідь я простодушно признався в усьому. Її це зворушило куди

більше, ніж будь-який подарунок, і, піднявшись зі мною на ґанок, вона пролила бальзам на моє страдницьке серце:

— Любіть мене так, як любила тітка,— шепнула вона,— адже це й означає накласти задля мене головою! І якщо я прийму цей дар, то залишуся повік вашою боржницею. Час був уже скінчити моє гаптування, — вела вона, вертаючись до вітальні, де я поцілував їй руку, ніби для скріплення своєї присяги.— Ви, певне, Феліксе, не здогадуєтесь, чому я взялася за це безконечне гаптування? Чоловіки знаходять розраду в роботі, клопоти, суєта розмаюють їхню тугу, та ми, жінки, не бачимо ніякого світла, коли нас опаде горе. Ось чому мені треба було долати муку якоюсь фізичною працею, інакше під тягарем важких дум я не зуміла б осміхатися дітям і чоловікові, як раніше. Гаптування врятувало мене і від занепаду сил, який настає після сильного потрясіння, і від хворобливої екзальтації. А так рука снується туди-сюди, і думка присипляється і замість бурі, розшалілої в душі, чується рівний гомін прибою. Передаючи свою таємницю кожному стібкові, я стримувала хвилювання. Ви мене розумієте? Признаюся: гаптуючи останній покрівець на крісло, я багато думала про вас, атож, надто багато, серце моє! Адже те, що ви вкладали до своїх букетів, я звіряла візерункам, виведеним на тканині.

Обід минув весело. Побачивши квіти, піднесені йому замість вінця, Жак кинувся мені на шию — всі діти раді увазі дорослих. Графиня удала, ніби сердиться на мене за зраду. Легко уявити, з якою чарівною усмішкою хлопець подарував матері букет! По обіді ми утрьох посідали за триктрак; я грав сам проти подружжя де Морсофів, і граф поводився бездоганно. Нарешті, коли звечоріло, вони провели мене до фрапельського шляху; стояв один з тих вечорів, які втихомирюють душу, і наші почуття, гублячи свою палкість, робляться лише глибшими. Був то неповторний день у житті безталанної жінки, ясний промінь серед пітьми кромішньої, і часто в тяжкі хвилини вона поверталася до нього. Бо й справді, уроки верхової їзди скоро стали причиною сімейних чвар. Графиня недаремно побоювалася, що батько сваритиме Жака. Хлопець уже схуд, його гарні блакитні очі позападали, одначе він волів страждати

мовчки, аби лишень не турбувати матері. Я хотів був допомогти йому і порадив скаржитися на втому щоразу, як граф розгнівається. Але нічого це не зарадило. Довелося взяти учителем верхової їзди берейтора, хоч граф і казився, не бажаючи поступитися своїм учнем. Репет і сварки не вщухали. Пан де Морсоф знай ремствував на жіночу невдячність і по двадцять разів на день дорікав дружині каретою, кіньми і ліврейним служником. Нарешті сталося те, що так дратує нерозважливих і свавільних людей, таких, як пан де Морсоф: видатки на розбудову Кассіна та Ретор'єра були вдвічі більші, ніж він гадав, бо довелося заново зводити стіни і мостити підлогу. Один з робітників звернувся з цією новиною не до графині, а до графа. Сварка, вже почата до того, розгорілася ще більше, оскільки пан де Морсоф, іпохондрик, ніби намагався надолужити згаяне за ті кілька днів, коли панував спокій.

Того дня я вийшов з Фрапеля о пів на одинадцяту, одразу по сніданку, щоб разом з Мадленою нарвати букет для вітальні. Дівчинка принесла і поставила на балюстраду тераси дві вази, а я майнув до поблизьких садів на пошуки останніх осінніх квітів. Вернувшись до замку, я не застав на місці моєї маленької помічниці в сукенці з рожевим пасочком і в мереживній пелеринці. Аж це невдовзі бачу — вона ридає в куточку тераси.

— Генерал,— сказала мені заплакана Мадлена, і в її устах це прізвисько свідчило про зачаєну ненависть до батька,— генерал лає матусю, йдіть мерщій, треба її захищати.

Я притьмом злетів на сходи і вскочив до вітальні; граф і графиня не лише не привіталися до мене, але навіть не зауважили моєї появи. Почувши дикий крик шаленця, я кинувся зачиняти всі двері й одразу вернувся. Анрієтта була бліда, як її біла сукня.

— Не женіться ніколи, Феліксе! — вигукнув граф.— Жінки — це чортиці, найкраща з них здатна вимислити зло, навіть якщо його не існувало. Крім того, всі вони дурепи писані!

І тут почулося якесь безладне белькотання. Хвалячись своєю проникливістю, пан де Морсоф знай повторював усі ті нісенітниці, які мовили селюки, котрі відмовлялися від нових методів хазяйнування. Він запевняв навіть, що був би удвічі багатший, якби сам керував маєтком без жінчиного втручання.

Обкидаючи її болотом, репетуючи і лаючись, він гасав по вітальні, перекидав меблі й тицявся в стіни; потім, урвавши себе на півфразі, починав нарікати, що йому крутить у кістках, а мозок висихає, і вже немає олії в голові, як немає грошей у кишенях. Дружина його руйнує. Йолоп, адже він знав, що з тридцяти тисяч ліврів ренти, які він дістає, пані де Морсоф принесла йому понад двадцять тисяч! Та й маєтки герцога й герцогині де Ленонкур, відписані Жакові, давали близько п'ятдесяти тисяч франків прибутку. Графиня гірко посміхалася, звівши очі до неба.

— Так, Бланш,— волав він,— ви мій кат, ви мене вбиваєте, я вам тягар! Ти хочеш спекатися мене, ти дволика, мов Янус41. І вона ще сміється! Ви знаєте, Феліксе, чому вона сміється?

Я мовчав, похнюпившись.

— Ця жінка,— відповів він сам собі,— позбавила мене щастя, вона так само належить мені, як і вам, хоча вважається моєю дружиною! Вона носить моє прізвище, але не виконує жодного з обов'язків, які покладені на неї законами Божеськими та людськими, вона ошукує і Господа, і людей. Вона звалює на мене найважчу роботу, щоб я, зморившись, дав їй спокій. Я їй не подобаюся, вона ненавидить мене і вдається до всяких хитрощів, щоб жити у цноті; вона доводить мене до нестями цими постами, бо від них мені кров шибає в голову. Вона мордує мене безперервно та ще й ходить, свята та божа, і щомісяця причащається!

Графиня ридала гірючими слізьми, вражена чоловіковою ницістю, і приказувала лише:

— Пане!.. Пане! Пане!..

Хоча, слухаючи графа, я аж паленів з сорому за нього і за Анрієтту, це звіряння вразило мене: адже перше кохання таке чисте й щире.

— Вона непорочна моїм коштом,— заявив граф.

На цім слові графиня ще раз гукнула:

— Пане!..

— Авжеж, пан,— кинув він,— я ваш повноправний пан! Хіба не я тут розпоряджаюся? Чи ви ще сумніваєтеся в цьому?

Він близько підступив до дружини, насунувся на неї своїм лицем, схожим на писок білого вовка, такий бридкий у цю хвилину: жовті очі графові дивилися хтиво, ніби очі голодного звіра, який угледів здобич. Анрієтта зсунулася з крісла, чекаючи удару,— але граф не ударив,— і тепер лежала долі, зламана, майже непритомна. Пан де Морсоф був ошелешений, мов убивця, в лице якого бризнула кров його жертви. Я взяв безталанну жінку на руки, і чоловік не завадив цьому, ніби вважав себе не гідним нести її; але він пішов уперед, щоб відчинити двері спальні, сусідньої з вітальнею,— в це святилище, досі для мене недоступне. Тут я поставив графиню на ноги й обійняв її, щоб вона не упала, а граф зняв з ліжка покривало, перину й збив подушки. Потім ми разом підняли Анрієтту і поклали в ліжко. Опритомнівши, вона жестом попросила розпустити їй шнурівку; граф знайшов ножиці й порозрізував усе, що стягувало стан дружини; він дав їй понюхати солі, вона розплющила очі. Граф вийшов скорше збентежений, ніж засмучений. Дві години пролетіли в глибокій мовчанці. Анрієтта не випускала з рук моєї долоні, тулила її, нездатна щось промовити. Вряди-годи вона зводила на мене зір, і я читав у ньому прагнення тиші й спокою; потім вона звелася на лікті і шепнула мені на вухо:

— Який він нікчема! Якби ви тільки знали...

І знову вронила голову на подушку. Спогад про давні муки і допіру завдану їй кривду збудив у неї дріж, який мені пощастило угамувати лише магнетизмом кохання; дія його була мені незнайома, але я робив усе інстинктивно. Я обійняв Анрієтту за плечі й довго тримав її, міцно й ніжно стискаючи в обіймах; вона ж так журно дивилася на мене, що я не стримався і заплакав. Коли нервовий напад минувся, я поправив її скуйовджені коси — я торкався до них уперше і востаннє; потім знов узяв її руку й заходився розглядати покій, опоряджений у сіро-брунатних тонах; просте ліжко з ситцевими шторками, туалетний столик, накритий старосвітською серветкою, поганенька канапка зі стьобаним матрацом — оце і вся обстава. Але скільки поезії в цьому гніздечку! Хазяйка зреклася всякої пишноти. Адже єдиною розкішшю Анрієттиної спальні була сліпуча чистота. Справді вона скидалася на келію чернички, сповненої святобливої покори! Келію прикрашали тільки розп'яття в узголів'ї і портрет тітки над ним; та ще обабіч кропильниці висіли на стіні портрети Жака та Мадлени, які графиня намалювала олівцем, приклеївши пасемця волосся, зрізані, коли діти були немовлятами. Яка скромна оселя для добровільної пустельниці, здатної затьмарити у великому світі всіх красунь! У цьому будуарі лила сльози спадкоємиця найродовитішої сім'ї, яка невтішно журилася зараз і все ж відкидала кохання, що обіцяло їй утіху. Давнє, непоправне горе! Сльози жертви над катом і сльози ката над жертвою! Коли до Анрієтти поприходили діти і Манетта, я вийшов з будуара. Граф чекав мене у вітальні: він уже визнавав за мною роль посередника між дружиною і ним; він схопив мене за руки й гукнув:

— Лишіться, Феліксе, лишіться!

— На жаль,— відповів я,— у пана де Шесселя сьогодні гості. Незручно, якщо вони дошукуватимуться, чому це мене нема. Я вернуся по обіді.

Граф мовчки провів мене до садової хвіртки, а потім від нічого робити рушив зі мною аж до Фрапеля. На прощання я сказав:

— Ради Бога, графе, дозвольте графині поратися по хазяйству, якщо це їй до вподоби, і перестаньте її мучити.

— Я вже не житець на цьому світі,— кинув він похмуро,— їй залишилося недовго страждати; я відчуваю, як голова у мене розвалюється.

По цих егоїстичних словах він урвав розмову й пішов собі. Пообідавши, я повернувся, щоб спитати про здоров'я пані де Морсоф: вона почувала себе краще. Якщо в цьому полягали для неї подружні радощі і якщо такі сцени повторювалися часто, то як же вона жила ще й досі? Адже це було не життя, а повільне й безкарне вбивство! Того вечора я збагнув, як безжально мучить граф свою дружину. Перед яким трибуналом благати оборони від такого лиходійства? Розум мій тьмарився, я розгубився і не зумів нічого сказати Анрієтті, зате цілу ніч писав їй листа. З кількох чернеток у мене збереглася одна, але й цей незавершений лист мені тоді не сподобався. Та хоч мені й здавалось, що я в ньому нічого не зумів висловити і надто багато говорив про себе замість думати лише про неї, прочитавши його, ви зрозумієте, що в мене було тоді на душі.

"ПАНІ ДЕ МОРСОФ.

Як багато кортить мені сказати вам, коли я йду до Клошгурда; я обмірковую свої слова дорогою, та все забуваю, як тільки бачу вас. Атож, побачивши вас, люба Анрієтто, я розумію, що мої речі негідні душі, яка світиться у ваших рисах, одухотворюючи їхню вроду; до того ж я спізнаю біля вас таке безмежне щастя, що воно потьмарює всі мої давні почуття. Щоразу я народжуюся для іншого, більшого життя: так мандрівець, спинаючись на високий шпиль, одкриває все нові обрії. При кожній новій розмові з вами до моїх незліченних скарбів додається новий скарб. У

цьому, як на мене, криється таємниця вся тривалої постійної невичерпної прихильності. Отож я можу говорити про вас лише з самим собою. У вашій присутності я такий засліплений вами, що нічого не бачу довкола, такий щасливий, що не вдумуюся в своє щастя, такий сповнений вами, що перестаю бути самим собою, такий сп'янілий вашими словами, що втрачаю хист розмовляти, так захоплений теперішнім, що забуваю про минуле. Зрозумійте ж це надпоривання почуттів і не сердьтеся на мене за недомовки. Біля вас я можу жити лише життям серця. І все ж я зважуюся вам признатися, люба Анрієтто, що я ніколи не знав такого раювання, як учора; адже після моторошної бурі, під час якої ви так мужньо боролися проти зла, ви знайшли притулок лише в моєму серці; коли ви лежали безсила в сутіні вашої спальні, куди привела мене ця злощасна сцена, мені одному було дано спізнати, яким світлом може сяяти жіноча душа, якщо, побувавши біля порога смерті, страстотерпиця повертається до життя і зоря оновлення освітлює її чоло. Який мелодійний був ваш голос! Які нікчемні здавалися мені слова, навіть ваші слова, коли в вашому обожнюваному голосі відгомони пережитого болю змішувалися з ангельською втіхою, якою нарешті ви втихомирили мене, спрямувавши до мене свої перші думки. Я знав вас у всій земній пишноті, але вчора я побачив нову Анрієтту, яка була б моєю, якби цього побажав Господь. Атож, учора я побачив жінку, визволену від тілесних пут, які сковують політ нашої душі. Ти була така гарна у своїй знемозі, така велична у своїй слабості! Вчора я відкрив щось прекрасніше, ніж твоя врода, щось солодкіше, ніж твій голос, я знайшов світло яскравіше, ніж сяйво твоїх очей, я відчув пахощі, що їх годі описати. Як я страждав від того, що не вмів відкрити тобі свого серця і показати, скільки місця тобі відведено в ньому! Нарешті вчора я звільнився від поштивого остраху, який ти наганяєш на мене. Адже твоє зомління зблизило нас, правда? І, побачивши, що ти опритомніла, я збагнув, що означає дихати, якщо дихаєш разом з тобою. Скільки я молився до Бога, скільки поклонів бив! Якщо я не вмер, коли моя душа, пориваючись до Господа, благала не забирати у мене коханої, виходить, ні печалі, ні радощі не можуть убити людини. Ці хвилі назавше закарбувалися в моїй пам'яті, і я знаю, щоразу, як вони поставатимуть переді мною, на моїх очах бринітимуть сльози; кожна радість поглибить слід, залишений ними, кожен біль викличе їх з

новою силою. Так, смертельна тривога, що пойняла мене вчора, правитиме за мірило всіх моїх майбутніх мук, а радощі, які ти принесла мені, моя зоре провідна, затьмарять усі радощі, які дарує мені коли-небудь десниця Всевишнього. Ти дала мені спізнати непохитну Божественну любов, вільну від підозр і ревнощів, бо вона певна своєї моці і не боїться зради".

Глибока зажура огорнула мене, бо видовище родинної драми краяло моє юне серце, незнайоме з суспільними виразками; так важко було, вступаючи в світ, побачити провалля, бездонне провалля, застигле мертве море. Знегоди графині будили в мені безконечні думки, і, роблячи свої перші кроки в житті, я завжди звертався до великого взірця, проти якого все інше здавалося нікчемним, дрібним. Бачачи мою тугу, подружжя де Шессель подумало, що я нещасливо закохався, і моя любов, на щастя, нічим не могла вщербити честі моєї любої, великодушної Анрієтти.

Назавтра, вступивши до вітальні, я застав там графиню саму; вона глянула на мене пильно і, подаючи мені руку, спитала:

— Виходить, мій друг невиправний? Він усе ще занадто чулий?

На її очах забриніли сльози, вона підвелася і сказала з палким благанням:

— Ніколи не пишіть мені більше в такому тоні!

Пан де Морсоф поводився зі мною ґречно. Графиня віднайшла мужність і ясність духу; проте її блідість свідчила про перенесену муку, яка стихла, але не минулася. Ввечері, коли ми гуляли по шелесткому сухому листі алеї, вона сказала мені:

— Туга безмежна, радощі мають свою міру.

Ці слова зрадили її потаємні думки; вона зіставляла свої повсякчасні страждання із скороминущими проблисками щастя.

— Не лихословте на життя,— заперечив я,— ви не знаєте кохання: воно дає раювання, яке пориває душу на небеса.

— Цитьте,— сказала вона,— я знати не хочу про кохання. Гренландський ескімос, перебравшись до Італії, не перенесе жаркого клімату! При вас я спокійна і щаслива, я кажу вам усе, що думаю, не нівечіть моєї довіри! Чому б вам не бути чеснотливим, як священик, і чарівливим, як світська людина?

— За вас я можу випити навіть чашу з цикутою,— сказав я, тулячи її руку до свого розхвильованого серця.

— Знов ви за своє! — гукнула графиня і випручала руку, ніби відчула гострий біль.— Невже ви хочете позбавити мене сумної радості, яку ви даєте мені, зціляючи дружньою рукою рани моєї душі? Не прибільшуйте ж моїх мук: вони всі вам відомі! Найважче страждати мовчазно. Якби ви були жінкою, то збагнули б, як тужить-печалиться душа, коли чоловік думає все загладити своєю увагою до тебе, але не загладжує нічого. Кілька днів він підлещуватиметься до мене, щоб спокутувати свій гріх. Досить мені захотіти тоді, і він вволить мою найсвавільнішу примху. Я гордійка, мене ображають ці солодкі речі, адже він зрікається їх того дня, коли гадає, що домігся прощення. Користуватися прихильністю свого володаря як покутою за його промахи...

— Ні, злочини! — вихопився я вперед.

— Яке страшне життя! — вела вона далі з журною посмішкою.— До того ж я не вмію добувати для себе користь з тимчасової перемоги: так лицарі ніколи не завдавали ударів подоланому суперникові. Бачити поваленим того, кого ми маємо шанувати, допомагати йому піднятися і діставати за це лише нових ударів, страждати більше, ніж він, від його

приниження, спізнавати мук сумління, якщо скористаєшся своїм недовгим впливом, гайнувати сили, марнувати скарби душі в цьому недостойному герці, панувати лише тоді, коли здобуваєш смертельних ран... Ні, краще померти! Якби я була бездітна, я безвільно попливла б за водою. Але що станеться з дітьми, якщо я втрачу мужність? Я повинна жити задля них, як би не нудила світом. Ви мовите про кохання?.. Подумайте, друже, в яке пекло я скочуся, якщо дам право погорджувати собою цій людині, безжальній, як усі кволі людці? Його докорів мені не знести. Бездоганне поводження — ось моя підпора. В чесноті, любий мій хлопчику, я черпаю снагу, яка підтримує мене, і, воскреснувши, моя душа лине до Бога!

— Послухайте, люба Анрієтто, до мого від'їзду лишилося не більше тижня, і я хочу...

— Невже ви скоро покинете нас? — спитала вона, уриваючи мене.

— Але я маю довідатися, як вирішив мою долю батько. Ось уже майже три місяці...

— Днів я не рахувала,— відповіла вона, вже не приховуючи свого хвилювання.— Вона замовкла, наче збираючись з думками, потім сказала: — Ходімо пройдемося. До Фрапеля.

Анрієтта покликала графа, дітей і попросила принести шаль; потім, коли все було готово, вона, звичайно така спокійна, неквапліва, раптом нервово заметушилась, як парижанка; і ми подалися гуртом з візитом, який графиня і не мусила робити. У Фрапелі вона спробувала вдавати веселу і завела розмову з пані де Шессель; на щастя, та відповідала на Анрієттині питання дуже докладно. Я побоювався, як би пан де Морсоф не почав хвалитися своєю новою каретою і запрягом, але цього разу він був дуже тактовний. Коли заговорили про розбудову Кассіна та Ретор'єра, я глянув на графа: а що як він замне таку делікатну тему, пов'язану для нього з сумними спогадами; одначе, він заходився

доводити, що треба поліпшувати агрономію в окрузі, збудувати ферми з просторими та зручними приміщеннями; коротше, він хвальковито приписав собі всі жінчині проекти. Паленіючи з сорому, я подивився на графиню. Цей брак чуйності у людини, іноді досить-таки делікатної, ця дивна забудькуватість, це привласнення чужих ідей, проти яких сам граф так гостро протестував, ця самовпевненість ошелешили мене.

І коли пан де Шессель спитав у нього:

— Чи ж сподіваєтесь ви повернути свої витрати?

— Повернути, та ще сторицею! — переконано заявив граф.

Такі різкі перепади настрою можна було пояснити лише одним словом: божевілля. Анрієтта, ця ангельська душа, сяяла. Хіба граф не здавався в цю хвилю людиною при здоровому розумі, дбайливим господарем, чудовим агрономом? І вона з усмішкою пестила по голівці Жака, щаслива за себе, щаслива за свого сина. Яка блазенська кумедія, яка безглузда драма! Ця сцена вразила мене без міри. Згодом, коли піднялася завіса, що приховувала од мене життєві підмостки, скільки я побачив інших Морсофів; тільки у цих Морсофів не було ні проблисків графової щирості, ні побожності. Що за дивна і зла сила незмінно поєднує шаленця з ангелом, щирого відданого чоловіка з плюгавою жінкою, коротуна з тичкою, страховисько з гарним шляхетним створінням, величну Хуану42 з капітаном Діаром, чию історію ви чули в Бордо, пані де Босеан з таким собі Ажудою, пані д'Еглемон з її чоловіком, маркіза д'Еспара з його дружиною? Признаюся, я довго мізкував над загадкою цього дивного явища. Я порпався не в одній таємниці, я відкрив значення деяких природних законів, сенс деяких божественних ієрогліфів, але перед цією загадкою я гублюся, я все ще обдумую її, ніби розв'язую індійську головоломку, чия символічна побудова відома лише браминам. Тут надто ясно панує дух зла, але я не смію винуватити Бога. Хто розважається, створюючи таку безвихідь? Невже має слушність Анрієтта зі своїм Недовідомим Філософом? Невже їхній містицизм відкриває загальний сенс життя людського?

Я пробув у Турені до пізньої осені, коли дерева пооблітали, сірі хмари замостили небо, таке ясне й тепле у нас о цій порі року. Напередодні мого від'їзду пані де Морсоф повела мене до обіду на терасу.

— Любий Феліксе,— сказала вона по тому, як ми мовчки пройшлися кілька разів під голими деревами,— ви вступаєте в світ, і я хочу подумки товаришити вам. Той, хто багато страждав, багато прожив. Не думайте, що самотні душі нічого не відають про світ; вони уміють судити про нього. Якщо мені доведеться жити життям мого друга, я хочу бути певною його серця, його сумління; у вогні битви важко пам'ятати про всі правила змагання. Дозвольте ж мені дати вам кілька порад, які мати дала б своєму синові. В день вашого від'їзду, любий хлопче, я вручу вам предовгого листа: це мої міркування про людей, про світ, про те, як слід долати перешкоди в цьому величезному вирі корисливих інтересів. Але обіцяйте мені прочитати його лише в Парижі. Хай це прохання вас не дивує: жіноче серце має свої примхи, їх не так уже важко зрозуміти, але нам хочеться іноді, щоб нас розгадали. Не ходіть же за мною тими стежками, де жінка любить гуляти самотою.

— Гаразд,— озвавсь я, цілуючи її в руки.

— Ага, ось іще! — згадала вона.— Я хочу вимагати од вас присяги, обіцяйте загодя, що дасте її.

— Обіцяю,— сказав я, гадаючи, що йдеться про вірність.

— Не про мене мова,— зауважила вона з гіркою посмішкою.— Феліксе, ніколи не грайте в азартні ігри, я не роблю винятку ні для одної вітальні.

— Ніколи не сяду за гральний столик,— промовив я.

— Добре. Я знайшла для вас корисніше заняття, ніж гра. Ось побачите, там, де інші рано чи пізно програють, ви неодмінно вигравatимете.

— А то ж яким чудом?

— Лист вам усе відкриє,— відказала вона весело, і завдяки цьому тонові її поради лунали не так урочисто, як лунають звичайно поради старших.

Графиня гомоніла зі мною десь із годину й довела мені всю глибину своєї прихильності: он як ретельно вивчала вона мою вдачу за останні три місяці! Вона проникла в найпотаємніші закамарки мого серця, осявши їх світлом материнської любові; її голос лунав проникливо, переконливо, а сенс і тон її слів свідчив, як міцно ми пов'язані між собою.

— Якби знали ви,— сказала вона насамкінець,— з якою бентегою я подумки йтиму за вами, як радітиму, коли ви рушите прямою дорогою, скільки сліз проллю, коли ви спіткнетеся! Вірте, моя прихильність до вас виняткова: вона стихійна і водночас виважена. Мені так хочеться бачити вас щасливим, могутнім, шанованим, адже ви будете для мене ніби втіленою мрією!

Я не міг стримати сліз. Анрієтта була і ніжна, і невблаганна; її почуття сміливо показувало себе, але воно було надто чисте, щоб дати бодай маленьку надію молодикові, котрий прагнув насолоди. У відповідь на мою жагу вона вщедряла мене своєю непорочною святою любов'ю, яка могла заспокоїти лише душу. Вона поривалася в такі висі, куди я не міг злетіти на вогненних крилах бажання, яке на тому пам'ятному балу помутило мій розум; щоб наблизитися до неї, чоловік мав би здобути білі крила серафима.

— Я при кожній нагоді,— озвався я,— думатиму: що сказала б на це моя Анрієтта?

— Гаразд, я буду для вас зіркою та олтарем,— промовила вона, натякаючи на дитячі марення і намагаючись здійснити їх, аби ошукати мій любовний пал.

— Ви будете моєю вірою і моїм світочем, ви будете для мене всім! — вигукнув я.

— Ні, я не можу бути для вас джерелом розкошів.

Вона зітхнула, і на її устах майнула усмішка, слід прихованого болю: так усміхається рабиня-бунтівниця.

Відтоді вона зробилася для мене не лише коханою, а й великою любов'ю; вона не лише полонила мене як жінка, яка скоряє нас своєю відданістю або жагою, ні, вона захопила моє серце цілком, і віднині кожне його биття неподільно належало їй; вона стала для мене тим, чим була Беатріче для поета-флорентинця і бездоганна Лаура для поета-венеційця43 — матір'ю високих дум, потаємним мотивом спасенних учинків; життєвою підпорою, світлом, що сяє в пітьмі, як біла лілея серед темного листя. Вона диктувала мені ті благородні рішення, які допомагають запобігти пожежі і врятувати від загину справу; вона передала мені завзяття Коліньї44, навчивши перемагати переможців, підніматися після поразки і долати найвитриваліших суперників.

Назавтра я поснідав у Фрапелі, попрощався з своїми господарями, такими поблажливими до егоїзму мого кохання, і подався до Клошгурда. Подружжя де Морсофів збиралося провести мене до Тура, звідки я вночі мав вирушити до Парижа. Дорогою графиня була лагідна й мовчазна; спершу вона поскаржилася на мігрень, потім, зашарівшись від цієї брехні, раптово спростувала свою скаргу, признавшись, що їй жаль зі мною розлучатися. Граф запросив мене приїздити до Клошгурда щоразу, як мене, за відсутності Шесселів, потягне до гожої долини Ендру. Розлучилися ми мужньо, без сліз. Але Жак раптом затремтів, як це

трапляється іноді з хворобливими дітьми, і заплакав. Мадлена трималася твердо, як маленька жінка, і тільки стискала матерню руку.

— Горопашний хлопчик! — гукнула графиня, палко цілуючи сина.

Коли я опинився в Турі і пообідав самотою, на мене найшла якась чудна нестяма, притаманна лише молодості. Я найняв коня і за неповну годину прискакав з Тура до Пон-де-Рюана. Потім, соромлячись свого навіженства, я побіг пішки знайомим шляхом і, скрадаючись, мов злодій, підібрався до клошгурдської тераси. Графині там не було, я уявив, що вона занедужала; я мав з собою ключа від хвіртки, і я ввійшов до саду. Графиня саме вийшла надвір з дітьми, щоб натішитися тією тихою зажурою, якою дихає природа на заході сонця. Вона ступала повільно, вигляд у неї був скорботний.

— Мамо, Фелікс вернувся! — закричала Мадлена.

— Так, вернувся,— шепнув я на вухо графині.— Я подумав, навіщо мені сидіти в Турі, коли так легко можна ще раз побачити вас! І чому не сповнити цього бажання, адже через тиждень воно стане нездійсненне.

— Він не поїхав, матусю! — гукнув Жак, стрибаючи на радощах.

— Та цить же ти! — кинула Мадлена.— Ще генерала накликаєш!

— Ви нерозважливі,— тихо сказала графиня.— Ви збожеволіли!

О, цей мелодійний голос, і сльози в ньому! Яка віддяка за вчинок, що його слід би назвати розрахунком у коханні.

— Я забув оддати ключа,— промовив я з усмішкою.

— То ви більше сюди не приїдете?

— А хіба ми розлучаємося? — спитав я, дивлячись на неї, і під моїм поглядом вона потупила очі, аби утаїти німу свою відповідь.

Я пішов через кілька хвилин, проведених у щасливому сні, до якого поринає душа на межі між захопленою радістю і любовним надпориванням. Я пішов тихою ходою, раз у раз озираючись. Коли я видерся на згір'я і востаннє глянув на долину, то спинився вражено: як усе змінилося відтоді, як я з'явився тут три місяці тому. Тоді долина цвіла й зеленіла, воскрешена весною, як мої воскрешені надії та бажання. Нині я знав зловісну сімейну таємницю, я поділяв смуток цієї Ніобеї45 християнської, і зажурений, як вона, прибитий важкими думами, бачив, як уся природа журиться разом зі мною. Ниви лежали голі, тополі осипалися, листя, тріпотливе на гіллі, взялося ніби іржею; виноградні лози, спалені сонцем, стриміли, мов ті корчі; шати лісів скидалися своїм кольором на мантії колишніх королів: пурпур влади ховався під темною підкладкою, символом скорботи. І знов у згоді з моїм настроєм долина, де вигасало жовтувате проміння осіннього сонця, здалася мені живим образом моєї душі. Розлука з коханою для одних болісна, для інших легка — це вже як до вдачі; я ж опинився ніби на чужині, і мови цього краю не знав; нічого більше не вабило мене, довкола було чуже геть усе. Тут я осягнув усю глибину кохання, і постать ненаглядної Анрієтти стала переді мною у всій своїй величі серед пустки, де я жив лише спогадом про неї. Я так святобливо шанував її, що поклав собі лишатися непорочним перед ликом свого таємного божества і вбрався подумки в білі шати левітів46,— так Петрарка являвся перед Лаурою не інакше, як сповитий від голови до п'ят у біле. Як нетерпляче ждав я тієї хвилини, коли, вернувшись до отчого дому, прочитаю нарешті листа — я пригортав його до грудей з хтивістю жмикрута, який хрустить у кишені папушею асигнацій. Уночі я цілував конверт, що містив Анрієттині настанови, цей таємний її волевияв, цілував незримі слова, виведені її рукою: адже, прочитавши їх, я подумки почую рідний голос, і він озветься в зосередженій мовчанці моєї душі. Так, я завше читав її листи так само, як прочитав цього першого листа,— лежачи в постелі серед тиші нічної; не розумію, як можна інакше читати листи від коханої; одначе трапляються негідні кохання чоловіки, які мішають до таких листів

буденні клопоти і то відкладають листи, то знов беруться читати з огидною байдужістю. І ось, Наталі, в нічному безгомінні пролунав чарівний голос, і переді мною постав шляхетний образ моєї Анрієтти, щоб показати мені шлях на тому роздоріжжі, де я опинився.

"Яке щастя, друже мій,— писала вона,— збирати крихту по крихті мого досвіду, щоб озброїти вас проти небезпек світського життя, серед яких вам доведеться лавірувати своїм човном! Присвятивши кілька білих ночей турботам про вашу долю, я спізнала дозволенної втіхи материнської любові. Я мережила, фраза по фразі, цього листа, подумки переносячись у те життя, яке вас очікує, а іноді підступала до вікна своєї спальні. Побачивши вежки Фрапеля, осяяні місяцем, я казала собі: "Він спить, а я не сплю для його добра!" Це було чарівне враження, схоже на мої перші щасливі хвилини в житті, коли я милувалася на Жака, приспаного в колисці, і чекала його пробудження, щоб нагодувати груддю. Хіба ви не дитина, яку треба підтримати, прищепивши їй деякі засади, адже ви були позбавлені духовної поживи в гидомирних пансіонах, де вас стільки мучили! Кому ж, як не жінці, треба подати вам руку допомоги? Повірте, багато дрібничок впливає на успіх у світі, вони готують і забезпечують його. Якщо я передам свій життєвий досвід чоловікові, який стане керуватися ним у своїх вчинках, то це й буде духовним материнством. Навіть якщо я в чомусь помиляюся, дозвольте мені, любий Феліксе, надати нашій дружбі тієї безкорисливості, яка й освятить її: хіба, відпускаючи вас до Парижа, я не зрікаюся вас? Та я так кохаю вас, що ладна пожертвувати своїми втіхами задля вашого чудового майбуття. Ось уже чотири місяці, як я, завдяки вам, повсякчас обмірковую закони і звичаї нашої доби. Розмови з моєю тіткою, її думки, якими я ділюся з вами по праву, бо ви заступаєте її біля мене, випадки з життя пана де Морсофа, слова мого батька, добре обізнаного з двором, найважливіші й надрібніші обставини — все це одразу спливло в моїй пам'яті, щоб стати в пригоді моєму синові приймакові, який вступає в світ майже самотньо і пустився мандрувати без поводиря в краї, де дехто гине, нерозважливо розкривши свої чесноти, а інші досягають успіху, вміло користуючись своїми вадами.

Насамперед вислухайте мою думку про суспільство загалом, я викладаю її коротко, бо розумному натяку досить. Мені невідомо, чи наше суспільство походження Божественного, чи створене воно людиною, мені недовідомі також шляхи його розвитку. Досить вам прилучитися до життя суспільства замість жити самотником, і вам доведеться прийняти умови, в які воно вас поставить: між суспільством і вами буде вкладено угоду. Чи дістає новочасне суспільство від людини більше, ніж дає їй? Мабуть, більше дістає. Але чи жде людину в суспільстві більше обов'язків, ніж привілеїв, чи не купує вона надто дорогим коштом отримувані переваги? Ці питання стосуються законодавця, а не окремої особистості. По-моєму, ви мусите без ремства скоритися загальному для всіх законові, навіть якщо він шкодить вашим інтересам. Хоч би якою простою здавалася ця засада, застосувати її не так легко: вона схожа на живлючий сік, який повинен проникнути в найдрібніші капіляри фруктового дерева, і тоді крона забуяє, квіти розів'ються і з'являться чудові плоди — на подив усім. Не всі закони, серце, записані до книги, і найважливіші з них відомі найменше. Для цього кодексу не існує ні законознавців, ні трактатів, ні шкіл, хоча ви підкоряєтеся йому в усьому: у вчинках, словах, житті, в тому, як ви поводитеся в світі а чи добиваєтеся успіху. Досить порушити ці неписані закони, щоб зостатися внизу соціальної драбини замість піднятися на її верхній щабель. Хай навіть ви зустрінете в цьому листі багато загальників, дозвольте мені все ж таки викласти вам мою жіночу політику.

Той, хто керується теорією щастя особистого, здобутого чужим коштом, допускається фатальної помилки й неминуче доходить ось якого висновку: все нажите ним таємно, без додержання закону добро по праву належить йому, хоча він і шкодить суспільству і окремій особі. Згідно з цією доктриною, не пійманий не злодій, а жінка-невірниця тішиться повагою і щастям. Забийте людину, але так, щоб до рук правосуддя не потрапило жодного доказу вашого бузувірства, і ваш учинок вважатимуть чудовим, якщо він принесе вам корону, на зразок корони Макбета47. Ваші інтереси стають, отже, вищим законом, і все питання лише в тому, щоб обійти без свідків та доказів ті перешкоди, що

їх звичаї і закони ставлять між вами і вашими прагненнями. Хто дивиться на суспільство так, для того питання про кар'єру, друже мій, зводиться до участі в азартній грі, де на кін ставиться мільйон або каторга, політичне піднесення або ганьба. До того ж за ломберним столиком бракує місця для всіх гравців, і треба вміти мозком крутити, щоб зробити свій хід. Я не говорю з вами ні про віру, ні про почуття; тут ідеться про триби невблаганної машини, дія якої тільки й цікавить людей. Дорога дитино мого серця, якщо ви поділяєте мою огиду до цієї злочинної теорії, то застосуйте до суспільства, як і всі здорового глузду люди, лише теорію обов'язку. Атож, усі члени суспільства мають тисячі всіляких обов'язків одне перед одним. По-моєму, герцог і пер куди більше завдячують ремісникові й біднякові, ніж бідняк і ремісник завдячують герцогові й перові. Що більше переваг надає людині суспільство, то поважніші мають бути і її обов'язки, причому ця засада однаково слушна і в торгівлі, і в політиці, де розмір отримуваного прибутку залежить від кількості вкладеної праці. Кожен сплачує свій обов'язок перед суспільством як може. Хіба не сповнив свій обов'язок суспільству наш ретор'єрський орендар, коли засинає після важкої роботи? Безперечно, він краще сповнив його, ніж багато високопоставлених осіб. Трактуючи так суспільство, де ви прагнете знайти своє місце під сонцем, гідне вашого розуму й здібностей, ви повинні міцно триматися такої засади, такої максими: ніколи не поступатися ні своїм сумлінням, ні інтересами суспільства. Хоча моя наполегливість може здатися зайвою, я благаю вас — так, ваша Анрієтта благає вас гарненько вдуматися в сенс її слів. Це правило, дуже просте на око, означає, серце, що такі достоїнства, як щирість, честь, вірність і поштивість, приведуть вас до успіху найпрямішим і найпевнішим шляхом. У цьому егоїстичному світі ви не раз почуєте, що почуття заважають кар'єрі, що надто суворе дотримання правил моральності сповільнює просування вперед. Ви спіткаєте людей нахабних, грубих і недалеких, які кривдять просту людину, грубіянять літній жінці і відштовхують якогось доброго старого, вважаючи, що ніхто їм ніколи не стане в пригоді, а згодом ви помічаєте, що ці люди укололись об колючки, які вчасно не встигли обламати, і занапастили своє прийдешнє через дріб'язок. А тим часом той, хто змолоду засвоїв принцип обов'язку, не зустріне перешкод у суспільстві; можливо, він

висунеться не надто скоро, але його становище буде міцне, і він збереже його тоді, як інші скотяться вниз!

Якщо я скажу вам, що застосування цієї теорії вимагає насамперед світських манер, ви подумаєте, мабуть, що в моїх настановах дається взнаки вплив королівського двору і виховання, одержаного мною в сімействі Ленонкурів. Атож, мій друже, я надаю великої ваги цій науці, хоча вона і здається незначною. Звичка бувати в вищому світі так само необхідна, як і широкі, розмаїті знання, які ви маєте, і вона нерідко заміняє людям освіту. Атож, деякі світські невігласи, наділені тямою і природною кмітливістю, доскочили висот, недоступних іншим, достойнішим, ніж вони. Я добре вивчила вас, Феліксе, бо мені кортіло з'ясувати, чи не понівечив колеж ваших талантів. Богові одному відомо, з якою радістю я побачила, як легко вам здобути те дещо, чого вам ще бракує! Деякі особи із світським вихованням за плечима мають лише зовнішній полиск, бо правдива ґречність і гарні манери породжуються щирістю і почуттям власної гідності. Ось чому, попри прегарне виховання, багато хто з дворян не вміє тримати себе, а деякі виходці з міщанського стану мають вроджений добрий смак і після кількох уроків світської поведінки набувають вишуканих манер. Повірте безталанній жінці, яка ніколи не поїде із своєї долини, ця шляхетність, ця люба простота в розмові, манерах, учинках, у вбранні і навіть в обставі дому становлять ніби поезію навколишнього життя, і чари її невідпорні; судіть же про її могутність, коли вона йде прямо від серця! Ґречна людина, дитино моя, ніби забуває про себе задля інших; одначе у багатьох людей ґречність чисто вдавана і спадає, ніби личина, як тільки вражений егоїзм покаже свої пазурі, і тоді великі світу сього стають огидними. Та я хочу, щоб ви були іншим, Феліксе! Справжній полиск — квітка милосердя, і в ній криється ідея християнства, яка змушує людину справді забути про себе. Згадуючи Анрієтту, не уподібнюйтесь вичерпаній криниці, вдмухніть життя в застиглу форму! Не бійтеся стати жертвою цієї соціальної чесноти; рано чи пізно ви зберете жниво, яке принесуть зерна, нібито кинуті вами на вітер. Мій батько зауважив якось, що людина, яка для годиться дає марні обіцянки, лише ображає прохачів. Якщо вас попросять про щось, чого ви не годні зробити, відмовтеся навідріз, не

будячи даремних надій; і навпаки, дайте не гаючись те, що в змозі дарувати; це ушляхетнить вашу вдачу, і, заживши, крім того, слави людини слова, ви високо підніметеся в очах суспільства. Мені здається, на нас більше гніваються за ошукану надію, ніж бувають нам удячні за виявлену ласку. А головне, друже мій,— ці тонкощі я добре вивчила, а тому можу впевнено говорити про них, — не будьте ні надто довірливі, ані банальні, ні ревні: уникайте цих трьох рифів! Надто велика довірливість зменшує пошану, якою ми тішимося, банальність окошується на нас погордою, надмірна запопадливість дає привід коверзувати над нами. Крім того, люба дитино, в житті ви матимете двох-трьох друзів, і ваша цілковита довіра належатиме з повним правом їм; чи не означає зраджувати їх, щируючи з багатьма? Навіть якщо ви близько зійдетеся з кількома людьми, будьте з ними стримані, говоріть менше про себе, ніби їм судилося стати вашими суперниками, супротивниками або ворогами: чого тільки в житті не буває. Не будьте ні надто холодні, ні надто гарячкуваті, зумійте знайти золоту середину, бо, дотримуючись її, ви ні на що не наражаєтеся. Повірте, вихована людина має бути так само далека від боягузливої поблажливості Філінта, як і від терпкої чесноти Альцеста48. Письменницький талант викликав до життя достеменні характери, які вражають тямущих глядачів своєю правдивістю. Звісно, глядачі скорше співчуватимуть смішним сторонам чесноти, ніж щонайглибшій зневазі, прихованій під добродушністю себелюбця, але вони зуміють уберегтися від обох крайнощів. Щодо банальності, то вона може привернути до вас серця кількох простаків, які вважатимуть, що ви чудові; проте люди, привчені спостерігати й цінувати людські вартості, помітять вашу хибу, і ви одразу впадете в їхніх очах, бо банальність — притулок слабосилого. Слабосилих же, на жаль, суспільство зневажає, бачачи в кожному зі своїх членів лише ту користь, яку з нього можна здобути; а втім, воно, може, має слушність: адже сама природа прирікає на смерть недосконалі істоти. Жінки люблять опікуватися слабкими, і, мабуть, це пояснюється тією радістю, з якою вони змагаються проти сліпої віри і добиваються перемоги розуму і серця над грубою матерією. Але суспільство скоріше скидається на мачуху, ніж на матір: воно кохається лише в дітях, які лестять його марнославству. Що ж до запопадливості, цієї головної й найшляхетнішої помилки молодості, яка

спізнає правдиву радість, виявляючи свої сили, і спершу сама себе ошукує, а потім її ошукують інші, прибережіть її для тих, хто може віддячитися вам, прибережіть свою запопадливість для жінки і для Бога. Не виставляйте на торговицю життя скарбів свого серця, не використовуйте їх у політичних підступах, бо ви дістанете натомість лише цяцьки та брязкальця. Слухайтеся голосу тієї, хто велить вам завше чинити благородно і не гайнувати себе марно, бо людей цікавлять не ваші вартості, а лише зиск, який ви можете їм принести. Мовлячи мовою образів, близькою вашій поетичній натурі, навіть величезних розмірів цифра, якщо вона виведена олівцем чи виписана золотом, зостається лише цифрою. Як сказав один з наших сучасників49: "Менше запопадливості!" Запопадливість межує з глупотою, вона завдає розчарування; ви ніколи не зустрінете в високих сферах полум'я, до пари вашому горінню: королі, як і жінки, вважають, що вдовольняти їх — ваш обов'язок. Хоч який гіркий цей принцип, він слушний, але не впадайте в розпач! Вкладіть свої чисті почуття в царину, недоступну вульгарності, де їхні квітки викличуть палкі захоплення поцінувача, де художник закохано маритиме про досконалий твір мистецтва. Обов'язок, любий мій, не має нічого спільного з почуттям. Робити те, що зобов'язаний, не означає робити те, що хочеш. Чоловік має спокійно пожертвувати життям задля вітчизни, але може з захватом віддати його коханій жінці. Одне з найважливіших правил поводження — менше говорити про себе. Спробуйте якось розіграти комедію і, бувши серед людей недосвідчених, говорити з ними тільки про свою особу; розповідайте їм про свої муки, радощі, справи, і ви скоро побачите, як удаваний інтерес зміниться байдужістю, потім нудьгою, і якщо господиня дому ввічливо не перепинить потоку вашого красномовства, гості потроху відступлять від вас під усякими пристойно придуманими приводами. Та якщо ви побажаєте залучити на свій бік усі симпатії, прославитися за людину привітну, дотепну і надійну, говоріть з людьми про них самих, знайдіть спосіб виставити їх у вигідному світлі, навіть порушивши питання, нібито від них далекі; й одразу зморшки на чолі розгладяться, обличчя розквітнуть усмішками, а коли ви підете, всі почнуть хвалити вас над усяку міру. Сумління і внутрішній голос підкажуть вам межу між догідливими лестощами і люб'язністю. Ще одна заувага про мистецтво

вести розмову. Друже мій, молодь схильна висловлювати непродумані міркування, ця гарячкуватість робить їй честь, але й завдає шкоди; ось чому колись молодиків, які вивчали життя під опікою вельмож, змушували мовчати. Бо колись дворяни, як і мистецтво, мали своїх учнів, своїх пажів, служників, відданих панам, які їх годували. Нинішня ж молодь дістає скороспіле виховання і тому судить згорда про вчинки, думки, книжки; вона рубає навідліг, ще не навчившись орудувати мечем. Уникайте цієї хиби. Ваші критичні судження будуть образливі для багатьох, а люди швидше прощають одважений нишком удар, ніж кривду, завдану прилюдно. Молоді люди нетолерантні, бо вони не знають життя і його тягаря. Літній суддя лагідний і добрий, молодий суддя невблаганний; один відає все, другий — нічогісінько. До того ж за всіма людськими вчинками криється безліч причин, судити про які дано лише Господу. Будьте суворі тільки до самого себе. Щастя — у ваших руках, але ніхто на цьому світі не може піднестися без чужої допомоги. Отож бувайте в домі мого батька, двері його для вас відчинені, а знайомства, які ви там здобудете, стануть вам у пригоді; але не робіть ані найменшої поступки моїй матері: вона зітре на порох того, хто плазує, але захоплюватиметься тим, хто дасть їй відсіч; своєю вдачею вона схожа на залізо, яке розтрощить будь-який предмет, але зм'якшиться, якщо його кувати. Отже, намагайтеся сподобатися моїй матері; якщо ви завоюєте її прихильність, вона введе вас до великопанських салонів, де ви набудете потрібного полиску, навчитеся мистецтва слухати, мовити, відповідати, вітатися, вклонятися; ви опануєте світське поводження, набудете те невловиме "щось", яке має таке саме відношення до справжньої переваги, як і одежа — до геніальності, але без цього "щось" найталановитіша людина ніколи не буде допущена у вищий світ. Я добре вас знаю і впевнена, що не зваблю себе мріями, бачачи вас наперед таким, яким хочу, щоб ви стали: простим і лагідним у ставленні, гордим без пихи, поштивим з літніми людьми, запобігливим без підлабузництва, а головне — скромним. Вражайте дотепністю, але не для того, щоб розважити інших. Знайте, якщо ваша перевага дошкулить пересічну людину, вона промовчить, але потім скаже про вас: "Ну й дотепник!" — і презирливий відтінок цих слів нашкодить вам. Хай ваші вартості будуть безперечні. До того ж не намагайтеся подобатися людям. У ставленні до

них слід дотримуватися холодної поштивості, яка не переходить, одначе, в образливу зухвалість; у світі шанують того, хто поводиться згорда, і ця манера може до вас прихилити всіх жінок, які поважатимуть вас за те, що ви не надто дорожите доброзичливістю чоловіків. Не треба терпіти біля себе людей, які втратили добре ім'я, навіть у тому випадку, якщо вони не заслуговують своєї долі, бо суспільство вимагає від вас, щоб ми показали, які наші симпатії й антипатії. Якщо будучина покаже, що ви вчинили правильно, відштовхнувши деяких людей, вашої похвали стануть домагатися; отож ви заслужите тої мовчазної пошани, яка вирізняє людину в юрбі. Ви пишаєте молодістю, чаром і мудрістю, що допомагає утримувати завойоване. Все, що я вам сказала, можна було б коротко передати старовинною приказкою: становище зобов'язує!

Докладіть тепер ці настанови до ділового життя. Ви нерідко почуєте, що сприт — основа успіху, що посісти місце під сонцем можна не інакше, як пробившись крізь юрму, а для цього треба поділити людей на ворожі між собою групи. Друже мій, ці принципи були добрі в Середньовіччі, коли державці нацьковували одне військо на інше. Тепер, коли все відбувається на видноті, така поведінка зробила б вам вельми лиху послугу. Справді, ви зустрінете на своєму шляху чи то явного і чесного супротивника, чи то ворога і запроданця, який удасться в боротьбі з вами до наклепу, лихослів'я, ошуканства. То знайте ж: у вас немає могутнішого помічника за цього чоловіка, бо його найлютіший ворог — він сам. Ви можете битися з ним з відкритим забороло м: рано чи пізно він осоромиться. Щодо першого, то своєю щирістю ви завоюєте його пошану, і як тільки вам пощастить примирити ваші інтереси (бо все можна залагодити), він стане вам у пригоді. Не бійтеся нажити собі ворогів; горе тому, хто не має їх у тому товаристві, куди ви вступаєте. Але постарайтеся не давати поживи ні кпинам, ні хулі. Я кажу "постарайтеся", бо в Парижі людина не завжди належить собі: вона скоряється неминучим обставинам. Ви не вбережетеся там ні від вуличного багна, ні від випадкової цеглини на голову. Нечесні люди намагаються закидати навіть своїх найшляхетніших супротивників тим болотом, в якому захлинаються самі. Але ви завжди можете зажити пошани оточення, треба тільки показати, що ви дієте дуже послідовно.

Всупереч зіткненню честолюбних інтересів, серед лабіринту перешкод завжди ідіть просто до мети, рішуче беріться до діла і борітеся за нього з усієї сили. Ви знаєте, як люто ненавидів пан де Морсоф Наполеона; він повсякчас проклинав його, стежив за кожним його кроком, як правосуддя, що не спускає ока з злочинця, а вечорами звертався до Бога, прохаючи покарати Бонапарта за кров герцога Енгієнського50, чия загибель була єдиним нещастям, що змусило графа проливати сльози. І все ж він захоплювався ним як хоробрим полководцем і часто пояснював мені його стратегію. Мені думається, що стратегію можна застосувати і в війні інтересів, де вона дозволила б зберегти час, так, як Наполеон беріг людей і територію; подумайте над моїми словами, бо жінка часто помиляється в цих складних речах, про які ми судимо інтуїцією або під впливом почуття. Я наполягаю лишень на одному: всякі хитрощі, всяке ошуканство стає явним і зрештою шкодить; коли ж людина діє прямо і відкрито, її становище буває не таке небезпечне. Якби я наважилася навести себе для прикладу, то сказала б вам: ось у Клошгурді, коли я мушу запобігати всіляким чварам і негайно розв'язувати суперечки — інакше пан де Морсоф жив би тільки ними і своїми болячками і не зніс би такої напруги,— я завжди дію навпростець і кажу супротивникові: "Розплутаймо або розрубаймо цього вузла!" Вам не раз трапиться зробити послугу людям, бути їм корисним, але ви рідко матимете за це віддяку; не наслідуйте, одначе, тих, хто хвалиться своїм добродіянням і вічно нарікає на людську невдячність. Чи не означає це звеличувати себе? І хіба не наївно признаватися в своєму незнанні світу? Невже ви станете робити добро з розрахунком на відсотки, як той лихвар, що позичає гроші для зиску, а не задля добра? Становище зобов'язує! Одначе не робіть таких послуг, які змушували б людей до невдячності, бо ваші боржники перетворяться в ваших непримиренних ворогів: неоплатний борг може довести людину до такого самого розпачу, як і крах надій, а розпач супротивника небезпечний. Щодо вас самого, приймайте менше всяких послуг. Не підкоряйтеся нічиїй волі, залежте тільки від самого себе. Я даю вам поради, мій друже, лише для повсякденного життя. В світі політики все інакше, і ваші особисті інтереси відступають на задній план перед вищими цілями. Але якщо ви дістанете доступ у сферу, де діють великі люди, то станете, мов той Бог,

єдиним суддею своїх учинків. Тоді ви будете не просто людиною, а ходячим законом, не просто особистістю, а втіленням нації. Якщо ж ви здобудете право судити людей, то й самі будете судимі. Ви станете згодом перед майбутніми поколіннями, а ви досить знаєте історію, щоб збагнути, які почуття і вчинки породжують справжню велич.

Я підходжу до серйозного питання про ваше ставлення до жінок. Візьміть собі за правило, буваючи в світі, не марнувати даремно своїх сил, добиваючись дрібних любовних звитяг. Чоловік, який тішився найбільшим успіхом у минулому віці, мав звичку залицятися одного й того вечора лише до однієї жінки і приділяв увагу тим із них, що їх інші нехтували. Цей муж, люба дитино, злетів дуже високо. Він мудро розрахував, що всі голоси в товаристві незабаром зіллються для нього в один величальний хор. Більшість молодиків марно гайнують свій коштовний скарб — час, необхідний для знайомства — головну умову успіху в світі; вони скоряють своєю молодістю, ось чому їм лишається зробити крок, щоб їм допомогли висунутися, але весна скороминуща, зумійте скористатися нею розумно. Отож годіть жінкам впливовим. Вплив мають жінки в літах; вони втаємничать вас у секрети всіх родин, у їхні кровні узи і вкажуть, як швидко домогтися свого. Вони будуть віддані вам усім серцем, бо опіка заміняє їм кохання, якщо тільки вони не присвятили його Богові; вони стануть у пригоді вашим намірам, вихвалятимуть вас над усяку міру і зроблять вас бажаним скрізь. Сахайтеся жінок молодих! Не думайте, що я кажу це з особистих інтересів. Жінка п'ятдесятилітня зробить для вас усе, двадцятилітня — не зробить нічогісінько. Перша попросить у вас лише хвилинної уваги, друга вимагатиме цілого вашого життя. Кепкуйте з жінок молодих: у голові в них вітер, і грайтеся ними, як кіт мишею. Молоді жінки, друже мій, самолюбні, дріб'язкові, нездатні до щирої приязні, дбають лише про себе і легко пожертвують вами задля короткого успіху. До того ж усі вони вимагають відданості, а в вашому становищі ви потребуєте її самі; ваші поривання несумісні. Жодна з них не перейматиметься вашими справами, всі вони думатимуть про себе, а не про вас і більше зашкодять вам своїм марнославством, ніж допоможуть своєю прихильністю; вони безжально змарнують ваш час і з усміхом на устах занапастять не лише вашу кар'єру, а й вас самих. Якщо

ви пожаліється, якась дурепа і та заявить вам, що її рукавичка варта цілого царства і що нема нічого почеснішого на світі, ніж слугувати їй. Усі вони скажуть, що ощасливлюють вас, і змусять забути про ваше чудове прийдешнє; проте щастя, одержане з їхніх ручок, неміцне. Ви не уявляєте, до якої облуди вони вдаються, щоб здійснити свою забаганку й обернути ваше захоплення в кохання, яке починається на землі і триває в небесах. Покидаючи вас, вони скажуть на виправдання своєї зради "я розлюбила", так само як словами "я кохаю" пояснювали колись свою нестяму та ще, мовляв, на милування нема силування. Яка безглузда теорія, любий мій! Вірте мені, щире кохання буває вічне, безмежне, воно незмінне і завше зостається таким самим рівним і чистим, без різких спалахів; коли волосся побіліє, кохання в серці буде юне, як і колись. Але такого почуття не спіткаєш серед світських жінок, усі вони комедіянтки. Одна розчулить вас своїми печалями і здасться вам найсумирнішою і найневибагливішою з жінок. Але досить їй відчути свою силу, як вона помалу прибере вас до рук і змусить вас уволяти всі її примхи. Ви бажаєте стати дипломатом, їздити, мандрувати, вивчати людей, події, країни? Ні, ви залишитесь у Парижі або в її маєтку, і вона хитро пришиє вас до своєї спідниці. І що щиріше ви її кохатимете, то невдячнішою вона буде. Інша спробує зворушити вас своєю покірністю, стане вашим служником, романтично піде за вами на край світу, знеславить себе, щоб утримати вас, і каменем зависне на вашій шиї. Ви потонете, а жінка випливе. Простачки і ті знають тисячі викрутів; а дурепи беруть гору завдяки тому, що їх не бояться. Не такою небезпечною була б, либонь, жінка півсвіту, яка покохала б вас із примхи, кинула без видимої причини і знов вернулася до вас через свої витребеньки. Але всі вони куватимуть вам лихо або тепер, або в майбутньому. Всяка молода жінка, вхожа в салони, розважається і любить марнославні втіхи, вона вже напівзіпсута і неминуче зіпсує і вас. Серед них годі знайти щиру й незлобиву істоту, в чиїй душі ви незмінно пануватимете. Та, яка вас покохає, житиме самотньою: вона проміняє найпишніше свято на ваші ніжні погляди, упиватиметься вашими словами. Хай ця жінка буде для вас усім, бо ви їй замініте цілий світ. Кохайте її, не завдавайте їй прикрощів, не викликайте її ревнощів. Бути коханим і щоб тебе розуміли — найбільше щастя, любий мій, і я зичу, аби ви знайшли його, але оберігайте квітку

свого почуття і упевніться спершу в серці тієї, кому ви збираєтеся його піднести. Ця жінка має віддатися вам усією душею й думати не про себе, а про вас; вона не сперечатиметься з вами, не дбатиме про свою вигоду і, забувши про лихо власне, відчує загрозу для вас там, де ви нічого не зауважите; нарешті, якщо їй судилося зазнати муки, то вона мучитиметься мовчки, і марнославне кокетство поступиться у неї перед бажанням подобатися вам одному. Заплатіть за таке кохання почуттям ще сильнішим. Якщо вам пощастить знайти те, чого завжди бракуватиме вашій безталанній Анрієтті,— кохання обопільне, кохання досконале, згадайте, попри своє безжурне щастя, що в далекій долині живе жінка, чиє материнське серце сповнене ніжних невичерпних почуттів до вас. Атож, я ставлюся до вас з ніжністю, глибину якої ви звідаєте лишень, якщо ускочите в халепу, та й тоді не зміряєте всієї моєї відданості, така вона безмежна. Чи можна сумніватися в щирості моїх намірів, коли я раджу вам остерігатися молодих жінок, бо всі вони підступні, глумливі, марнославні, легковажні, і запобігати ласки жінок впливових, родовитих удовичок, сповнених здорового глузду, як-от моя покійна тітка? Вони стануть вам у великій пригоді, вони оборонять вас від наклепу, піднесуть до небес і говоритимуть вам те, що незручно сказати про себе самому. Нарешті, хіба я не великодушна, коли наказую вам приберегти вашу любов для янголиці з щирим серцем? Якщо приказка становище зобов'язує містить у собі основний сенс моїх перших настанов, то мої поради про ваше ставлення до жінок можна передати таким лицарським гаслом: слугувати всім жінкам, кохати лише одну.

Ваші завдання величезні, ваше серце, загартоване в муках, лишилося несплямоване, все щедре, все добре в вас: дерзайте! Ваше прийдешнє залежить від цього глагола великих людей. Правда ж, дитино моя, ви послухаєтеся своєї Анрієтти, ви дозволите їй і далі говорити вам те, що вона гадає про ваші світські зв'язки? Моя душа має хист віщувати, я бачу ваше майбутнє і майбутнє моїх дітей, дозвольте ж мені поставити вам на службу цей таємничий хист, який уже приніс мені життєвий спокій і який не занепав, а ще погострішав у тиші й самотності. Я прошу вас дати мені велике щастя: я хочу бачити, як ви піднесетесь, причому ні один ваш успіх не повинен охмарювати мого чола; я хочу, щоб ви швидко

зробили кар'єру, гідну вашого ймення, і щоб, стежачи за вами, я могла сказати, що сприяла не лише подумки вашій величі. Ця таємна співпраця — єдина радість, яку я можу дозволити собі. Я чекатиму. Я не прощаюся з вами; ми розлучені, ви не можете піднести мою руку до своїх уст, але ви, мабуть, помітили, яке місце посідаєте в серці

Вашої Анрієтти".

Дочитавши листа, я надто гостро відчув, як палко б'ється материнське серце Анрієтти, бо ще досі відчував холод суворої зустрічі моєї рідної матері. Я збагнув, чому графиня заборонила мені читати цього листа в Турені: вона боялася, як би я не припав до її ніг і не зросив їх сльозами.

Я познайомився нарешті з моїм братом Шарлем, який досі залишався для мене немов чужим, але він так пихато тримався зі мною, що зблизитися було годі; адже всяке ніжне почуття грунтується на рівності, а між нами не було нічого спільного. Менторським тоном він навчав мене всяких дрібничок, які розум і серце легко вгадують без слів. Якби я не відчував підпори в своїй любові, то здався б самому собі незграбним і дурним, так старанно він підкреслював моє нікчемство. А проте він почав виходити зі мною у світ, сподіваючись, що вигадає там при зіставленні зі мною. Якби я не спізнав почім ківш лиха в дитинстві, я міг би вважати його марнославну опіку за братню любов, але душевна самотність породжує такі самі наслідки, як і самотність серед природи; звичка замикатися в собі розвиває чуйність, і завдяки їй помічаєш найменші відтінки в ставленні людському так само, як серед цілковитої тиші вловлюєш навіть ледь чутний шемріт. До знайомства з пані де Морсоф кожний суворий погляд ранив мене, різко кинуте слово вражало в саме серце; я страждав від них, нічого не відаючи про ніжність та потіху; зате, вернувшись з Клошгурда, я навчився порівнювати, і все це поглибило моє передчасне знання життя. Спостережливість, винесена з пережитих мук, це ще не все. Щастя теж розкриває очі людині. Шарлеву гру я добре бачив, отож залюбки дозволяв йому користуватися своїм правом: хай старшинствує і принижує мене.

Я почав ходити до герцогині де Ленонкур, але не почув там навіть імені Анрієтти, ніхто не спитав мене про неї — звичайно, окрім герцога, самої доброти. А втім, з того, як він мене зустрів, я здогадався: дочка вже шепнула йому про мене. Обертаючись у вищому світі, я трохи зцілився від простодушного подиву, властивого новачкові; я вже смакував наперед солодкість влади, осягаючи ті засоби, що їх товариство дає до рук честолюбцям, і залюбки керувався Анрієттиною вказівкою, захоплюючись її глибокою життєвою правдою, коли сталися події 20 березня. Мій брат поїхав укупі з усім двором до Гента; а я завдяки порадам графині, з якою підтримував листування, хоч більше писав я, поїхав слідом за герцогом де Ленонкуром. Герцог, переконавшись, що я душею і тілом відданий Бурбонам, змінив свою звичну прихильність до мене на майже батьківську опіку. Він сам рекомендував мене Його Величності. У королів на вигнанні буває мало двораків, а молодості притаманне наївне захоплення й позбавлена розрахунку вірність; на людях бо король розумівся; те, чого він не зауважив би в Тюїльрі, впало йому до віч у Генті, і я мав щастя сподобатися Людовікові XVIII.

З листа пані де Морсоф батькові, привезеного разом з депешами емісаром вандейців, з приписко̀ю і для мене, я дізнався, що Жак заслаб. Пан де Морсоф, засмучений хворобою сина, а також тим, що нова еміграція починалася без нього, черкнув кілька слів од себе; прочитавши їх, я здогадався про становище моєї коханої. Змучена графом, вона просиджувала, певне, дні і ночі при узголів'ї Жака, не знаючи просвітлої хвилини. Правда, пані де Морсоф стояла вище за дріб'язкові причіпки чоловіка, але в безталанної жінки забракло сили їх переносити, адже вона була заклопотана доглядом за сином і, мабуть, прагнула підтримки друга, який полегшив би їй життя, розважаючи пана де Морсофа. Скільки разів я, бувало, тягнув графа на прогулянку, коли він починав її мордувати, і на віддяку за ці хитрощі діставав один з тих поглядів, у палкій вдячності яких закоханий убачає обіцянку. Хоча мені й кортіло наслідувати Шарля, щойно посланого на Віденський конгрес51, хоча я бажав навіть ціною життя виправдати Анрієттині передбачення і спекатися братового старшинування, моє честолюбство, моє прагнення

незалежності, моє становище при дворі — все потьмяніло перед скорботним образом пані де Морсоф; я поклав собі поїхати з Гента і служити своїй правдивій володарці. Господь винагородив мене за це рішення. Емісар, посланий вандейцями, не міг вернутися до Франції, і королю потрібна була віддана людина, щоб одвезти на батьківщину його інструкції. Герцог де Ленонкур, знаючи, що король не забуде того, хто візьметься за це небезпечне доручення, запропонував послати гінцем мене: я про те навіть не знав, а король вибір схвалив. Я згодився їхати, радіючи тому, що вернуся до Клошгурда і прислужуся водночас добрій справі.

На двадцять другому році життя, вже встигнувши дістати аудієнцію у короля, я вернувся до Франції, спершу до Парижа, а потім до Вандеї, і мав щастя виконати всі королівські накази. Наприкінці травня я мусив рятуватися від нагінок бонапартистської влади, якій донесли на мене. Я видавав себе за людину, котра вертається до свого замку. Я чимчикував пішки від маєтку до маєтку: брів лісовими дорогами через горішню Вандею, Бокаж та Пауту і, якщо було треба, звертав на манівці. Я дістався до Сомюра, з Сомюра повернув на Шінон, а з Шінона за одну ніч дійшов до Ноельського лісу і в ландах зустрів графа де Морсофа верхи на коні; він посадив мене позад себе, і ми поїхали до Клошгурда, не здибавши на шляху нікого, хто міг би мене впізнати.

— Жакові краще! — були його перші слова.

Я відкрився йому, що я дипломат-лазутчик, за мною полюють, як за красним звіром,— граф, у припливі своїх роялістських почуттів, засперечався з паном де Шесселем за небезпечне право дати мені притулок. Коли я побачив Клошгурд, мені здалося, що восьмимісячна розлука була лише сном.

Граф увійшов перший і покликав дружину:

— Вгадайте, кого я привіз?.. Фелікса.

— Бути не може! — вигукнула вона. Руки у графині опустилися, збентеження відбивалось їй на обличчі.

Я ввійшов, і ми обоє завмерли — вона в своєму кріслі, я на порозі, і, не відриваючись, дивилися одне на одного, як двоє закоханих, які хочуть одним поглядом вернути втрачений час. Нарешті, присоромлена тим, що від несподіванки не зуміла приховати свого душевного хвилювання, вона підвелася, і я підступив до неї.

— Я багато молилася за вас,— сказала вона і подала мені руку до поцілунку.

Вона спитала мене про здоров'я свого батька; потім, помітивши, як я здорожився, пішла приготувати мені кімнату, а граф мене нагодував, бо я млів голодом. Мене оселили над спальнею графині, в колишній кімнаті її тітки; Анрієтта попросила графа провести мене нагору, а сама спинилася на першій приступці сходів, немов борючись з бажанням піднятися разом зі мною; я обернувся, вона зашарілася, побажала мені добре відпочити й пішла притьмом. Коли я спустився на обід, мені розповіли про розгром під Ватерлоо, про втечу Наполеона, наступ союзників на Париж і про сподіване повернення Бурбонів. Ці події для графа означали так багато, а для нас з Анрієттою вони не важили нічого. Чи знаєте ви, яка була найважливіша новина, почута мною по тому, як я поцілував дітей? Про неспокій, якого я спізнав, угледівши схудле й поблідле личко графині, я не кажу; я добре знав, як міг уразити її своїм подивом, і тому лише висловив радість, що бачу її. Так ось, найважливішою для нас новиною було: "Тепер ви матимете лід!" Торік графиня часто журилася, що в домі у них нема для мене студеної води: я нічого не пив, окрім води, та й воду любив лише крижану. Один Бог знає, з допомогою яких хитрощів вона домоглася побудови льодовні! Ніхто краще за вас не знає, що для кохання досить одного слова, погляду, інтонації, ледь помітного знаку уваги; його прекрасна здатність — знаходити докази в собі самому. Так ось, слова, погляд і радість графині відкрили мені всю глибину її почуттів, так само, як і я зрадив своє хвилювання за грою в триктрак. І вона давала мені безліч наївних свідчень своєї ніжності; за тиждень по моїй

появі вона знов посвіжішала; вона пашіла здоров'ям, молодістю і веселощами; моя ніжна лілея погарнішала і розквітла, і від цього став багатшим і я. Адже тільки у пересічних людей, наділених душею дрібненькою, розлука остуджує запал, стирає в пам'яті дорогі риси і применшує вроду коханої істоти. На людей з буйною уявою, на тих, у кого почуття запалюють пломінь у крові, на тих, у кого жага означає вірність, розлука діє так само, як і тортури, які зміцнювали віру перших християн, котрі бачили лик свого Бога на небі. Хіба в серці, переповненому коханням, не живуть незгасні бажання, які тільки звеличують любий образ, осяяний вогнем палкої мрії? Хіба, повсякчас думаючи про кохане личко, ми не наділяємо його в нашому трепетному хвилюванні ідеальною красою? Ми перебираємо спогади один по одному, і минуле виростає в наших очах, а майбутнє висяває новими надіями. Перша зустріч двох сердець, в яких громадяться хмари, насичені електрикою, стає благодатною бурею, тією, що заплідднює землю, освітлюючи її яскравими спалахами зірниць. Скільки чарівних хвилин пережив я, бачачи, що нас обох хвилюють ті самі думки, ті самі почуття! З яким захватом стежив я за благотворним впливом щастя на Анрієтту! Жінка, яка оживає під поглядом коханого, можливо, дає яскравіший доказ свого кохання, ніж та, що вмирає, вражена сумнівами, або в'яне, мов квітка, позбавлена життєвих соків; я не знаю, яка з них більше зворушує нас. Воскресіння пані де Морсоф було таке саме природне, як пробудження лугів під промінням травневого сонця, як свіжість розповитих навесні квітів. Анрієтта, як і наша долина кохання, пережила свою зимову пору і разом з нею розквітала з весною.

Перед обідом ми зійшли на нашу улюблену терасу. Ніжно поклавши руку на голову синові, ще хирлявішому, ніж колись, і такому тихому, ніби в ньому все ще чаїлася хвороба, який не відходив від матері ні на крок, вона розповіла мені про ночі, проведені без сну біля постелі недужого. Три довгі місяці, за її словами, вона жила відлюдницею; їй здавалося, що вона попала до темного замку і боїться спуститися вниз, до пишних зал, де світяться вогні і влаштовуються бучні розваги, недоступні їй; вона стоїть на порозі, дивиться на свою дитину і водночас бачить невиразні обриси чийогось обличчя, слухає болісні зойки, і їй ввижається чийсь

чужий голос. Вона створювала такі поетичні образи, навіяні їй самотою, які годі знайти у якогось поета; в своїй дитинній наївності вона не помічала в тих образах ні сліду кохання, ні натяку на любострастя чи на знемогу в дусі східної поезії, запахущої, як троянда Франгістану52. Коли граф приєднався до нас, вона вела далі, не міняючи тону, як горда собою жінка, яка може сміливо подивитися в очі своєму чоловікові і поцілувати, не червоніючи, в чоло сина. Цілі ночі вона молилася над Жаком, вириваючи його з пазурів смерті.

— Я благала Господа навіть біля воріт вівтаря, прохаючи врятувати синові життя.

Іноді графиня мала видіння, вона розповідала мені про них; але коли вона промовила ніжним голоском проникливі слова:

— Навіть коли я спала, чувало моє серце...— граф урвав її.

— Іншими словами, ви майже з'їхали з глузду,— заявив він.

Вона замовкла, вражена гострим болем, ніби він уперше завдав їй глибокої рани, немовби вона забула, що ось уже тринадцять років цей чоловік ніколи не проминає нагоди кинути їй у серце отруєну стрілу. Як горда птаха, підстрелена в небі свинцевим шротом, вона застигла, пригноблена, знищена.

— Невже, пане,— сказала вона після паузи,— ні одне моє слово не знайде поблажливості перед судом вашого розуму? Невже ви ніколи не виявите милосердя до моїх слабкостей і не зрозумієте моєї жіночої вдачі?

Вона замовкла. Цей ангел уже каявся, що наважився ремствувати: вона міряла поглядом своє минуле і намагалася прозирнути майбутнє: чи зможе граф її збагнути? Чи не викличуть її слова нової злісної вихватки? Блакитні живчики тіпалися у неї на скронях, очі були сухі, але ніби проясніли; відтак вона потупилась, щоб не зустрітися з моїм поглядом і

не прочитати в ньому свого болю, свого почуття, вгаданого мною, своєї душі, злитої з моєю, а головне, щоб не побачити мого співчуття, запаленого юним коханням, і бажання кинутися, як той вірний пес, і розшарпати того, хто скривдив пані його, не роздумуючи ні про силу, ні про переваги супротивника. Досить було подивитися, з якою зверхністю поводився граф у такі тоскні хвилини; він уявляв, що взяв гору над дружиною, і зайшовся потоком тріскучих фраз, втокмачуючи одну й ту саму думку, ніби вперто цюкав сокирою по дереву.

— Він усе такий самий? — спитав я у неї, коли графа покликав берейтор і йому довелося нас покинути.

— Такий самий! — озвався Жак.

— Такий самий предобрий, синку,— заперечила вона Жакові, не бажаючи, щоб діти ганили батька.— Ви бачите тільки теперішнє, але не знаєте минулого і тому не можете справедливо судити про вчинки вашого татуся; але якби навіть собі на мороку ви помітили, що ваш батько не має слушності, пам'ятайте: гонор сім'ї вимагає, щоб ви зберігали в суворій таємниці його похибки.

— Ну як з новаціями в Кассіні та Ретор'єрі? — спитав я, щоб розважити її.

— Вони ідуть ще успішніше, ніж я могла чекати. Добудувавши оселі, ми знайшли двох вірних орендарів, які взяли обидві ферми: одну — за чотири тисячі п'ятсот франків, а другу — за п'ять тисяч; ми уклали з ними угоду на п'ятнадцять років. В обох господарствах ми вже висадили три тисячі саджанців дерев. Дядько нашої Манетти дуже вдоволений, що дістав ферму Рабле; Мартіно дісталася ферма Бод. Землі всіх чотирьох орендарів складаються з лук і лісів, куди вони не стануть возити гною, запасеного для нашої ріллі, як це роблять інші нечесні орендарі. Отож наші зусилля завершилися блискучим успіхом. Клошгурд, не рахуючи підсобних маєтків, як-от призамкова ферма, а також лісів, і

виноградників, приносить дев'ятнадцять тисяч франків, а нові посадки обіцяють швидко надолужити витрати. Зараз я борюся за те, щоб здати землю нашому сторожеві Мартіно, якому може допомагати його син. Він пропонує панові де Морсофу три тисячі франків, якщо той збудує йому ферму в Коммандрі. Тоді ми зможемо розчистити клошгурдські маєтки, закінчити прокладати алею, що веде до шінонського шляху, і нам залишиться тільки стежити за своїми виноградниками та лісами. Якщо король повернеться, повернеться і наша пенсія; ми згодимося її прийняти, звісно, спершу посперечавшись проти розумних доказів нашої дружини. Тоді статки Жака ще примножаться. Коли я доб'юся цих наслідків, я дозволю панові де Морсофові збирати гроші для Мадлени, якій король, за старосвітським звичаєм, дасть до того посаг. Сумління моє спокійне; я виконую свій обов'язок... А ви? — спитала вона.

Я відкрив їй, з якою місією я приїхав, і розповів, як її поради стали в великій пригоді. Невже їй дано дар ясновидіння, здатний прозирати прийдешнє?

— Хіба я вам не писала? — спитала вона.— Для вас одного я користуюся предивним даром, про який говорила лише панові де ла Бержу, моєму сповіднику, і він пояснює його втручанням небес. Часто, коли я задумувалася, потерпаючи за здоров'я дітей, я не помічала нічого земного, і мій зір ніби линув в інший світ; якщо я бачила там Жака і Мадлену, оточених німбом, вони якийсь час не слабували; якщо вони з'являлись, огорнуті млою, на них уже чатувала хворість. А вас я не тільки бачу в промінні яскравого світла, а й чую при цьому ніжний голос, і він, вливаючись без слів у мою душу, навіює мені все, що ви маєте робити. З чиєї намови, яким таким законом я можу уживати цей чудовий дар тільки для моїх дітей і для вас? — промовила вона задумливо.— А може сам Господь Бог хоче бути їхнім отцем? — спитала вона по паузі.

— Дозвольте мені вірити,— вигукнув я,— що я слухаюся тільки вас.

Вона відповіла однією з тих чарівливих усмішок, які так п'янили мені серце, що, здається, якби я дістав у цю хвилю смертельного удару, я б навіть його не зауважив.

— Як тільки король вернеться до Парижа, їдьте з Клошгурда й вертайтеся до нього,— сказала вона.— Як принизливо канючити посади і милостиню, так смішно й триматися осторонь, коли їх роздають. Скоро стануться великі зміни. Королю будуть потрібні здібні й віддані люди — будьте у нього напохваті; ви рано візьметеся за державні справи і швидко підете вгору, бо державним мужам, як і акторам, треба знати своє мистецтво; мистецтво не може осягти навіть геній, йому треба навчитися. Мій батько перебрав це мистецтво від герцога де Шуазеля. Думайте про мене,— сказала вона після паузи,— дайте мені пізнати радощі, які ми дістаємо, наставляючи душу, що належить нам до останку. Адже ви мій син!

— Ваш син? — спитав я ображено.

— Тільки син,— відповіла вона, кепкуючи з мене.— Хіба це не кращий куточок у моєму серці?

Подзвонили на обід, і вона лагідно взяла мене під руку.

— Ви виросли,— сказала вона, беручись сходами. Коли ми піднялися на майданчик, вона ледь поплескала мене по руці, нібито мій погляд бентежив її; хоча вона йшла, похнюпившись, вона знала, що я не спускаю з неї очей, отож озвалася з жартівливим нетерпінням, таким любим і грайливим: — Погляньте ж бодай раз на нашу улюблену долину!

Вона обернулася, розгорнула свою білу шовкову парасольку у нас над головою і пригорнула до себе Жака; з легкого кивка, яким вона показала мені на Ендр, човен і луговину, я зрозумів, що після мого перебування в замку і наших прогулянок вона здружилася з цією туманною долиною, що біжить у безмежну далечінь. Природа правила за

покривало, під яким її думки втишувалися. Тепер вона знала, про що зітхає вночі соловейко, про що торочить болотний співак, так тоскно пугикаючи.

О восьмій годині вечора я став свідком сцени, раніше мною не баченої, вона глибоко зворушила мене. Звичайно я залишався з графом грати у вітальні, а все це відбувалося в їдальні перед тим, як дітей вели спати. Подзвонили двічі, і зібралися всі служники.

— Тепер ви наш гість і повинні скоритися статуту нашого монастиря, — сказала графиня, взявши мене за руку й тягнучи за собою з невинно-жартівливим виразом, який ми часто бачимо у щиро набожних жінок.

Граф рушив за нами. Кожен, знявши шапку, укляк на своєму місці: пани, діти і служники. Того дня була черга Мадлени читати молитви; любе дитя вимовляло їх ясним дитячим голоском, що бринів дзвіночком серед завмерлої в урочистій німоті природи і надавав словам молитви святої чистоти та ангельської невинності. То була найзворушливіша молитва, якої мені випадало слухати. Природа вторувала словам дівчати безліччю невиразних вечорових голосів, ніби приграючи їм приглушеними звуками далекого органа. Мадлена стояла праворуч від графині, Жак — ліворуч. Ніжні обриси пухнастих голівок, між якими височіли укладені віночком коси їхньої матері, а позаду біліло волося і жовтіла лисина пана де Морсофа, все творило картину, яка своїми барвами ніби втілювала настрій, навіяний звуками молитви; нарешті, складаючись у єдність, необхідну в кожній досконалій картині, цю групу освітлювало м'яке вечорове проміння, чиї червоні відблиски просмикувалися до зали, переконуючи забобонні та екзальтовані душі молільників, що Божественне світло осяває вірних рабів Божих, укляклих тут, попри їхню станову різницю, в цілковитій рівності, запровадженій церквою. Сягнувши думкою ще часів патріархальних, я ще дужче перейнявся величчю цієї сцени, такої врочистої своєю простотою. Діти сказали батькові на добраніч, служники попрощалися з нами, графиня пішла собі, ведучи за руку дітей, а я вернувся до вітальні разом із графом.

— Там ви полинули до раю, а тут скотилися до пекла,— сказав він мені, показуючи на гру в триктрак.

За півгодини з'явилася графиня і присунула свої кросна до нашого столика.

— Це для мене,— мовила вона, розгорнувши своє гаптування,— але ось уже три місяці робота моя не посувається. Між цією червоною гвоздикою і ось цією трояндою занедужав мій бідолашний Жак.

— Годі, годі-бо,— буркнув граф,— не варто згадувати про це. Нумо, шість і п'ять, пане посланче королівський.

Лягаючи спати, я завмер, почувши Анрієттину ходу нагорі. Вона залишалася незворушною й чистою, а мене катували шалені думки і незаспокоєна жага.

"Чому вона не може бути моєю? — питав я себе.— А що, як вона, як і я, змагається з буйними поривами почуттів?"

О першій ночі я встав, нечутно зійшов униз, зупинився біля її дверей і ліг на підлогу; приклавши вухо до шпарки, я почув її рівний подих, тихий, як у дитини. Перемерзлий увесь, я підвівся, вернувся до себе й заснув сном праведника.

Я не знаю, якій фатальності, якому людському нахилу можна приписати втіху, з котрою я підступаю аж до краю провалля, зміряю безодню зла, зазираю до її таємничої глибини, відчуваю мертвий холод і сахаюся, розгублений. Тієї години, проведеної вночі на її порозі, де я плакав з люті (а вона так і не дізналася, що вранці ступала моїми слідами і поцілунками, ступала в німбі своєї чесноти, яку я то проклинав, то благословляв, то топтав, то підносив над усяку міру), тієї години, яка декому здається безглуздою, я спізнав незнанне почуття, що пориває назустріч ворожим гарматам вояків,— багато хто з них розповідав мені

про таку гру зі смертю,— щоб побачити, чи помилує їх картеча, і зазнати химерної долі, як той Жан Бар, котрий курив люльку, сидячи на бочці з порохом. Назавтра я зібрав два букети квітів; навіть граф замилувався на них, хоча звичайно такі речі його не зворушували, про нього можна було б сказати словами Шанснеца: "він мурував темниці іспанські".

Кілька днів я прожив у Клошгурді; лише іноді я ненадовго ходив у Фрапель, де всі три рази залишався обідати. Французьке військо зайняло Тур. Хоча пані де Морсоф справді тільки мною й жила, вона ублагала мене вирушити до Шатору і, не гаючись, вернутися до Парижа через Іссуден та Орлеан. Я пробував заперечувати, вона наполягала — мовляв, так вимагає її внутрішній голос; я послухався. Цього разу при прощанні лилися сльози, вона боялася спокус світського життя, яке мене чекало. Адже доведеться кинутися у вир інтересів, пристрастей і втіх, які обертають Париж на бурхливе море, таке ж небезпечне для щирого кохання, як і для незаплямованого сумління. Я обіцяв їй писати щовечора, викладаючи всі події дня і всі мої думи, навіть найграйливіші. Вислухавши ці обіцянки, вона тужливо похилила свою голівку мені на плече і мовила:

— Нічого не забувайте, я хочу знати все.

Вона дала мені листи до герцога та герцогині, і я з'явився до них другого дня по прибутті.

— Вам пощастило,— мовив мені герцог.— Пообідаємо у нас і поїдемо зі мною до палацу; ваша кар'єра тепер забезпечена. Король згадав про вас сьогодні вранці, сказавши: "Молодий, розумний і вірний!" Він турбувався, що не знає, чи ви живі і куди вас закинули події по тому, як ви так успішно впоралися з його дорученням.

Ввечері мене вже було призначено доповідачем у Державній Раді, а крім того, я одержав секретну посаду при Людовіку XVIII, яка зберігалася за мною на весь час його панування; місце довіреної особи,

яке не давало позірної пишноти, але вберегло мене від небезпеки попасти в неласку, ввело мене в вищі урядові кола і поклало початок моєму добробуту. Пані де Морсоф не помилилася в передбаченнях, і я їй завдячував усе: владу і багатство, щастя і мудрі поради; вона керувала мною, підбадьорювала, очищала моє серце і спрямовувала мої поривання до єдиної мети, без якої юність даремно марнує свої сили. Згодом мені дали помічника. Кожен із нас виконував свої обов'язки півроку. В разі потреби ми могли заступати один одного; кожен мав свою кімнату в палаці, свій виїзд, і, коли нам випадало подорожувати, наші видатки оплачувалися щедрою рукою. Дивна роль! Бути таємним учнем монарха, політиці якого згодом віддавали належне навіть вороги, слухати його міркування про внутрішнє й зовнішнє становище країни, і, не маючи на короля явного впливу, все-таки іноді давати йому поради — так Лафоре давала поради Мольєрові53 — і бачити, як досвідчена старість шукає підпори в молодечому завзятті. Окрім платні, яку я діставав як доповідач у Державній Раді, король давав мені тисячу франків на місяць "зі своєї шкатули" і часто сам вручав щедрі винагороди. Хоча король і розумів, що двадцятитрьохлітній молодик не може довго виконувати тієї непосильної роботи, яку він поклав на мене, монарх лише в серпні 1817 року призначив мені помічника — тепер цей помічник уже пер Франції. Королю було так важко обрати мені колегу, ця посада вимагала таких розмаїтих якостей, що він дуже довго вагався. Він виявив мені честь, спитавши у мене, з яким із його обранців я краще зійдуся. Серед них був один з моїх однокласників з пансіону Лепітра, але я назвав не його; королі, спитав чому.

— Ваше Величносте,— відповів я,— ви обрали людей, однаково відданих вам, але з неоднаковими здібностями; я назвав того, кого вважаю тямовитішим, і певен, що зумію з ним ужитися.

Мій вибір збігся з бажанням короля, і Людовік XVIII завжди пам'ятав, що я не зважив у цьому разі на власні симпатії. Він сказав мені:

— Ви будете Першим з двох.

Король не приховав нашої розмови від мого колеги, і той віддячив мені дружбою за цю послугу. Увага, що її виявив мені герцог де Ленонкур, стала причиною тієї уваги, якою мене оточили в суспільстві. Слова: "Король вельми цікавиться цим юнаком; цей юнак далеко піде, він сподобався королю", — могли б замінити мені хист, до того ж вони надавали поштивому прийому, який звичайно виявляють у товаристві молодикові, особливого відтінку поваги до влади. Одвідуючи герцога де Ленонкура, а також мою сестру, вже тоді одружену зі своїм кузеном, маркізом де Лістомером, сином нашої суворої тітки, у якої я бував на острові Святого Людовіка, я потроху познайомився з особами найвпливовішими в Сен-Жерменському передмісті.

Незабаром Анрієтта ввела мене в коло обраного товариства, так званого Пті-Шато, діючи через княгиню де Бламон-Шоврі, якій вона доводилася троюрідною небогою; Анрієтта так палко відгукувалася про мене, що княгиня одразу запросила мене до себе; я висловив їй глибоку пошану і зумів сподобатися; вона, щоправда, моєю опікункою не стала, але пройнялася до мене дружніми почуттями, в яких було щось материнське. Стара княгиня надумала познайомити мене зі своєю дочкою, пані д'Еспар, з герцогинею де Ланже, віконтесою де Босеан і графинею де Монфріньєз, які по черзі були царицями модних салонів і приймали мене з вишуканою люб'язністю, тим паче, що я не претендував на їхню прихильність і завжди намагався бути їм приємним. Мій брат Шарль тепер не цурався мене, навпаки, він шукав у мені підтримки; одначе, мій швидкий успіх пробудив у ньому таємні заздрощі, які заподіяли мені згодом чимало прикрощів. Батьки мої, здивовані такою стрімкою кар'єрою, запишалися і визнали мене нарешті своїм сином; але їхні почуття були дуже роблені, щоб не сказати, фальшиві, і тим ця зміна не справила особливого впливу на моє вражене серце; всяке почуття, заплямоване егоїзмом, не викликає живого відгуку: серцю нестерпні лицемірство й корисливі розрахунки.

Я щодня писав моїй любій Анрієтті і діставав у відповідь один чи два листи на місяць. Її душа завжди витала наді мною, її думки, долаючи відстані, оточували мене аурою чистоти й невинності. Ні одна жінка не

могла мене скорити. Король довідався про мою неприступність; сам він дотримувався в цьому поглядів Людовіка XV54 і, сміючись, називав мене панною де Ванденес, одначе скромність мого поводження припала йому до душі. Я певен, що терпіння, якого я навчився ще в дитинстві, а надто в Клошгурді, дуже сприяло прихильності до мене короля, котрий був дуже ласкавий до мене. Либонь, з якоїсь примхи король проглядав мої листи, бо він незабаром уже перестав помилятися щодо моєї чесноти. Якось, коли він диктував мені листа, ввійшов герцог де Ленонкур, який ніс службу при дворі; король озирнув нас обох лукавим поглядом.

— То як там старий Морсоф, усе ще не хоче вмирати? — спитав він герцога ясним, лунким голосом, якому при бажанні умів надавати відтінку ущипливої іронії.

— Не хоче,— відповів герцог.

— Графиня де Морсоф суща ангелиця, і я бажав би бачити її при дворі, — вів далі король.— Але якщо цього разу я безсилий,— на цім слові він обернувся до мене,— то мій канцлер буде щасливіший за мене. Ви дістаєте волю на півроку; я поклав узяти вам у помічники того юнака, про якого ви казали вчора. Розважайтеся весело в Клошгурді, пане Катон!

І він, усміхаючись, звелів, щоб його вивезли з кабінету.

Мов та ластівка, летів я до Турені. Вперше я міг стати перед тією, кого кохав, не колишнім простаком, а світським молодиком з манерами вишколеними в найвибагливіших салонах, молодиком, чиє виховання завершено найвитонченішими жінками; я дістав нарешті віддяку за всі свої страждання, послухавши ради найгожішої ангелиці, якій небо будь-коли доручало опіку над дитиною. Ви знаєте, як я був одягнутий у перші три місяці свого перебування в Фрапелі.

Коли я потрапив до Клошгурда, впоравшись у Вандеї з королівським дорученням, я скидався на мисливця; в грубій зеленій куцині з

поржавілими бляшаними ґудзиками, в смугастих штанях, шкіряних камашах і грубих черевиках. Продираючись крізь хащі, я так пошматував своє вбрання, що граф мусив позичити мені одяг. Цього разу два роки паризького життя, спілкування з королем, відбиток, накладений багатством, моя змужніла постать, обличчя, яке відбивало світло моєї безжурної душі, таємно злитої з тією щирою душею, що осявала її з Клошгурда,— все це зробило мене іншою людиною: я набув певності себе, але без самозахоплення, я радів у глибині душі, знаючи, що, попри молодість, доскочив високого становища в суспільстві, і усвідомлював, що став таємною підпорою і прихованою надією найзвабливішої жінки на всім крузі земнім. Може, в мені ворухнулося марнославство, коли візник, ляснувши пугою, повернув у нову алею, що вела від шінонського шляху до Клошгурда, і перед нами розчинилася незнайома мені ґратчаста брама — парк обнесли недавно огорожею. Про свій приїзд я графиню не попередив, щоб зробити їй сюрприз, і за одним махом зробив дві помилки: спершу вона пережила хвилювання, що його завдає нам довгождана радість, яку ми вважали вже химерою; потім вона дала мені зрозуміти, що всяка загодя підстроєна несподіванка це звичайнісінький несмак.

Глянувши на юнака, в якому раніше вона бачила тільки дитину, Анрієтта мимоволі похнюпилася, і цей повільний порух здався майже трагічним: вона дозволила поцілувати її в руку і нічим не зрадила глибокої радості, хіба що тільки легеньким трепетом; а коли графиня знов підвела голову і поглянула на мене, я зауважив, яка вона бліда.

— Отже, ви не забули давніх приятелів? — спитав пан де Морсоф, який нітрохи не змінився і не постарівся.

Діти кинулися мені на шию. У дверях я помітив поважну фізіономію абата де Домініса, нового вихователя Жака.

— Та ні,— відповів я графові,— тепер я буду вільний шість місяців на рік і маю надію проводити їх у вас.

— Що з вами? — звернувся я до графині й простягнув руку, щоб оповити її за стан і підтримати, не бентежачись присутністю її родини.

— Ох, дайте мені спокій! — гукнула вона, ухиляючись.— Це минеться.

Я прочитав її потаємну думку і відповів на неї питанням:

— Невже ви не впізнаєте вашого раба вірного?

Вона взяла мене під руку і перед очима у графа, дітей, абата і всіх служників, які дружно позбігалися, відвела мене далі на моріжок, але так, щоб було видно всім присутнім; розрахувавши, що тепер її слова не долетять ні до кого, вона мовила:

— Феліксе, друже мій, вибачте мій переляк: адже в мене в руках лише тоненька нитка, яка веде до світла з підземного лабіринту, і мені страшно, що ця нитка урветься. Повторіть мені, що я тепер ще більше, ніж раніше, ваша Анрієтта, що ви не покинете мене, що ніхто не посяде місця у вашому серці, що ви назавше зостанетеся моїм вірним другом. Я допіру зазирнула в прийдешнє і не побачила вас, як завжди з сяючим лицем і втупленим у мене поглядом, ви повернулися до мене плечима.

— Анрієтто, божество моє, я люблю вас більше, ніж Господа Бога; біла лілеє, квітко мого серця, як ви могли забути, ви — сумління моє! — що душа моя повік злилася з вашою і серце моє тут, навіть коли сам я в Парижі! Чи треба вам говорити, що я примчав сюди за сімнадцять годин, що з кожним обертом коліс карети в мені здіймався цілий рій думок і бажань і цей рій, як тільки я вас уздрів, обернувся на бурю?..

— Говоріть! Говоріть! Я певна себе, я можу слухати вас, не впадаючи в гріх. Бог не хоче, щоб я померла: він посилає мені вас так само, як воскрешає своїм подихом кожне творіння, як проливає живлющу зливу на висхлу землю. Говоріть, говоріть! Ви кохаєте мене свято?

— Свято.

— Навік?

— Навік.

— Як Діву Марію, сховану під ясним покровом, з білим вінцем на чолі?

— Як Діву Марію, яку можна бачити.

— Як сестру?

— Як кохану сестру.

— Як матір?

— Як нишком жадану матір.

— Лицарською любов'ю, безнадійно?

— Лицарською любов'ю, але з надією.

— Як тоді, коли ви мали лише двадцять років і носили той кумедний небесний фрак?

— Ні, ще дужче! Я кохаю вас, як кохав тоді, і ще як...— Вона позирнула на мене перелякано.— ... як вас любила ваша тітка.

— Тепер я щаслива: ви розвіяли мою тугу,— сказала вона, вертаючись до сім'ї, здивованої нашою таємною нарадою.— Але будьте тут дитиною — адже ви і справді ще хлопчак. Якщо ви мусите бути мужчиною при королю, то знайте, пане, тут ви повинні зоставатися дитиною. Тоді вас любитимуть. Перед чоловічою силою я завжди встою,

але в чому я можу відмовити дитині? Ні в чому: вона не може просити нічого такого, чого б я не могла їй дозволити. Ну от, ми пошепталися,— сказала вона, лукаво поглянувши на графа, ніби в ній воскресла знов наївна юнка.— Тепер я вас покину, мені треба переодягнутися. —

Ні разу за три роки я не помічав, щоб її голос бринів такою повнотою щастя. Вперше я почув у ньому безжурний щебет ластівки й дитинні нотки, про які вам казав. Я привіз Жакові мисливський костюм, а Мадлені пуделко для рукоділля, яким потім користувалася завжди її мати; нарешті я міг відшкодувати свою колишню скнарість, на яку мене прирекло материне жмикрутство. Буйна радість дітей, які з захватом показували одне одному одержані гостинці, здавалося, дратувала графа — той завжди ображався, коли його кидали напризволяще. Я значуще кивнув Мадлені і поспішив за її батьком, якому, очевидно, кортіло побалакати зі мною про себе. Він повів мене на терасу; але дорогою ми спинялися щоразу, як він починав викладати якусь важливу, як на нього, подробицю.

— Любий мій Феліксе,— озвався він,— ви бачите, вони всі щасливі й здорові нівроку, один я кидаю тінь на цю картину; на мені відбилися всі їхні болячки, і я дякую Господу, що він передав їх мені. Раніше я не знав, що зі мною; тепер мені все зрозуміло: я не перетравлюю їжі, у мене зіпсована підшлункова залоза.

— З якого часу ви набралися такої вченості, ніби професор медичної академії? — спитав я, посміхаючись.— Невже ваш лікар такий базіка, що викладає вам...

— Боже мене збав іти до лікарів! — гукнув граф, показуючи, як і інші вдавані хворі, огиду до медицини.

Потім мені довелося вислухати безладну оповідку: граф робив мені найбезглуздіші визнання, нарікав на дружину, на службу, на дітей, на важке життя і з видимою втіхою повторював свої щоденні вимрійки

новоприбулому, що мусив тільки ахати і співчувати. Мабуть, мною він залишився вдоволений, бо я слухав його дуже уважно, намагаючись розкусити цей незбагненний характер і вгадати, як він ще мучить дружину, бо та мовчала. Вийшовши на терасу, Анрієтта поклала край тому монологові; побачивши її, граф знизав плечима і сказав:

— От ви, Феліксе, мене слухаєте, а тут мене ніхто не жалує!

І він пішов, чи то усвідомивши, що завадить нашій розмові з Анрієттою, чи то з лицарської уваги до неї, здогадавшись, що справить нам утіху, залишивши нас самих. У його вдачі уживалися справді незбагненні суперечності, бо він був дуже ревнивий, як усі слабкі люди, і водночас непохитно вірив у чесноту своєї дружини; можливо, саме муки самолюбства, враженого її високими чеснотами, і були причиною його впертого спротиву всім бажанням графині — так дитина чинить наперекір своїй матері або вчителям. Жак готував уроки з абатом, Мадлена пішла переодягатися; отож ми могли цілу годину гуляти з Анрієттою по терасі.

— Я бачу, мій ангеле,— мовив я,— що ланцюги ще поважчали, пустеля пашить спекою, а терня стає все більше й більше.

— Цитьте! — сказала вона, вгадавши, які думки викликала в мене розмова з графом.— Ви тут — і все пущено в непам'ять! Я не страждаю, я навіть не страждала!

Вона рушила вперед легкою ходою, ніби підставляючи вітру свою білу одежу, даючи леготу торкнутися до прозорих тюлевих зборок, розмаяних рукавів, свіжих стрічок, тонкої пелеринки і ніжних кучериків зачіски а-ля Севіньє; вперше вона показалася мені молодесенькою дівчиною, веселою і щирою, ладною гратися, як дитина. Я пізнав тієї миті сльози щастя і радість людини, яка ощасливлює іншу.

— О мій сельний крине! Прегарна квітко людська, моя думка пестить тебе, а серце цілує! — вигукнув я.— О моя лілеє! Завжди досконала, ти пишаєш на гінкій стеблині, така біленька, гордовита, запахуща й самотня!

— Годі-бо, пане! — урвала вона з усмішкою.— Поговорімо про вас. Розкажіть мені про себе.

Під хистким наметом тріпотливого листя ми провадили довгу розмову, сповнену безконечних відхилень, облишених і знов підхоплених тем; я розповів їй про всі події мого життя, про мою роботу, описав їй моє паризьке помешкання, бо вона хотіла знати геть усе, а мені — тоді я не цінував цього щастя! — мені не було чого приховувати від неї. Зазирнувши глибоко в мою душу, дізнавшись усі подробиці мого життя, сповненого непосильної праці, побачивши, як багато мені доручено справ і яка непідкупна моя чесність (ні в якому разі не ошукувати і не збагачуватися!), почувши, як бездоганно я поводився, що король, сказав я їй, назвав мене панною де Ванденес, вона взяла мою руку й поцілувала, зросивши її сльозинкою радості. Ця несподівана зміна ролей, ця висока хвала, ця думка, так безпосередньо виражена і на льоту засвоєна мною: "Ось володар, якого я бажала б мати! Ось мій ідеал!" — приховане визнання, зраджене цим порухом, в якому покора ставала величчю, а любов виявляла себе у царині, недоступній для розуму,— вся ця буря шляхетних почуттів обрушилася на моє серце і ніби пригнітила мене. Я відчув себе таким маленьким, що мені хотілося померти біля її ніг.

— Ах! — зітхнув я.— Ви завжди перевищуєте мене в усьому! Як могли ви сумніватися в мені? Адже ви щойно засумнівалися, Анрієтто!

— Я потерпаю не за теперішнє,— заперечила вона, дивлячись на мене з невимовною ніжністю, яка затуманювала її зір, лише коли він зустрічався з моїм,— але, побачивши, який ви вродливий, я подумала: "Наші задуми щодо Мадлени будуть занапащені якоюсь жінкою, котра вгадає, які скарби криються в вашому серці; вона покохає вас і вкраде у нас Фелікса, розбивши на друзки все наше життя".

— Знов Мадлена! — вигукнув я з тоскним подивом, що її не вельми зажурив.— Невже ви гадаєте, що я вірний Мадлені?

Запала довга мовчанка, яку, на жаль, урвав пан де Морсоф. Мені довелося, згнітивши серце, підтримати з ним морочливу розмову, бо мої щирі розповіді про політику, яку тоді провадив король, суперечили поглядам графа, котрий вимагав, щоб я розтлумачив задуми Його Величності. Я розпитував про коней, про господарські справи, цікавився, чи задоволений він своїми п'ятьма фермами, чи думає вирубувати дерева на старій алеї,— коротко кажучи, всіляко намагався відвернути його від політики, але він усе чіплявся за неї з завзяттям старої дівки або наполегливістю дитини; у таких людей думки вперто пориваються туди, де горить світло, вони настирно крутяться довкола, не вміючи проникнути в глибину, і мучать нашу душу так само, як великі мухи терзають наші вуха, коли з дзижчанням б'ються об шибки. Анрієтта мовчала. Щоб припинити розмову, яка могла перерости в палку суперечку, якби я не стримував свого юначого запалу, я почав згоджуватися з графом, відбуваючись лаконічними притакуваннями і намагаючись уникати марних суперечок; але пан де Морсоф був досить розумний, щоб збагнути, яка образлива така ґречність. Бачачи, що я в усьому згоден з ним, він спалахнув, брови його насупилися, на чолі прорізалися зморшки, жовті очі заблищали, а червоний ніс налився кров'ю, як того дня, коли я вперше був свідком його шалу; Анрієтта благально позирала на мене: мовляв, вона не може допомогти мені як у тих випадках, коли їй доводилося виправдувати або боронити своїх дітей перед чоловіком. Тоді я заходився відповідати графові з цілковитою поважністю, силкуючись будь-що втихомирити його дражливий настрій.

— Бідолашний друг, бідолашний друг! — шепнула кілька разів графиня, і ці слова торкалися моїх вух, як вітровій.

Потім, коли вона зрозуміла, що можна успішно втручатися в нашу розмову, вона підійшла ближче і сказала:

— А знаете, мої панове, що ви зануди, яких світ не бачив?

Тут граф мусив скоритися правилу лицарського послуху дамі, і він припинив розмову про політику; тоді ми його й знудили, гомонячи про всяку всячину, і він покинув нас самих на терасі і пішов геть, сказавши, що в нього вже в голові паморочиться.

Справдилися мої смутні передчуття. Лагідна природа, тепле повітря, погідне небо, хвилююча поезія цієї долини — все, що протягом п'ятнадцяти років заспокоювало цього хворого свавільника графа, тепер уже було безсиле. О тій порі життя, коли в характері кожної людини нерівності згладжуються, а гострі кути обточуються, постарілий граф робився все сварливіший. Останнім часом він сперечався, аби сперечатися, без глузду, без розумних доказів; до всіх сікався з питаннями, кипів через дріб'язок, ліз куди не треба, вимагав за кожну хазяйську дрібничку звітувати, варячи воду і з дружини, і з слуг, позбавляючи їх самостійності. Раніше він ніколи не дратувався безпричинно, тепер же був вічно роздратований. Може, грошові клопоти, порання по господарству, життя в постійному русі злагіднювали раніше його жовчну вдачу, даючи поживу тривозі й зацікавлюючи його розум; тепер же брак клопотів, можливо, загострював його недугу, полишаючи її на саму себе; не знаходячи виходу в діяльності, вона виявлялася в різних маніях, "я" тілесне запанувало над "я" духовним. Він став своїм власним лікарем; повсякчас копався в медичних довідниках; виявляв у себе всі описані там хвороби і дбав про своє здоров'я, лікуючись бозна-чим і бозна-як. Чого він тільки не вигадував при цьому! То він не міг терпіти галасу, а коли графиня домагалася в домі цілковитої тиші, раптом нарікав, що почуває себе, як у могилі, і заявляв, що одне — не галасувати, а зовсім інше — дотримуватися гробової мовчанки, як у монастирі трапістів55. То ні на кого не звертав уваги, і всі в домі полегшено зітхали: діти гралися, хазяйство процвітало,— аж це серед хатньої метушні лунав його жалібний крик:

— Вони хочуть мене уморити! — І, звертаючись до дружини, він казав: — Серце моє, якби це торкалося ваших діток, ви б зразу вгадали, що їм болить,— підсилюючи несправедливість цих слів холодним тоном.

Щохвилі він то одягався, то роздягався, стежачи за погодою, і не рушав з дому, не глянувши на барометр. Дружина по-материнському дбала про чоловіка, проте йому не смакувала жодна страва, він твердив, що шлунок у нього зіпсутий і травлення завдає такого болю, що в нього вже хронічні нічниці; а проте він їв, пив, травив їжу і спав так добре, що міг би порадувати найвимогливішого лікаря. Безглузде коверзування графа дошкуляло всьому дому, бо служники, привчені до суворого режиму, тепер ніяк не могли пристосуватися до його суперечливих наказів. Він велів тримати вікна навстіж — мовляв, для його здоров'я потрібне свіже повітря, а за кілька днів запевняв, що надворі надто вогко або надто жарко і свіже повітря його губить; він гнівився, давав прочуханки служникам і, щоб довести свою правоту, зрікався своїх попередніх розпоряджень. Ця забудькуватість або просто лиха воля давали йому привід до суперечок з дружиною щоразу, як вона покликалася на його власні слова. Клошгурдське життя стало таким нестерпним, що абат де Домініс, людина високоосвічена, удавав, ніби поглинутий розв'язанням важливої проблеми, і ходив по дому з зумисне відсутнім виглядом. Тепер графиня вже не сподівалася, як колись, що їй пощастить приховати в родинному колі спалахи скаженої люті графа; слуги не раз бували свідками сцен, коли господар казився, як дикун; служники були віддані графині і приховували їх від сторонніх, але Анрієтта боялася, як би граф, забувши про добропристойність, не влаштував будь-якого дня бучу і не виявив свого шаленства. З годом я довідався в усіх моторошних подробицях, як граф ставився до дружини: замість утішати він лякав її похмурими віщуваннями, запевняючи, що вона винуватиця всіх майбутніх лих, бо відмовляється від безглуздого лікування, яке він вигадав для дітей. Коли графиня йшла гуляти з Жаком і Мадленою, граф, незважаючи на безхмарне небо, передрікав, що невдовзі схопиться буря; якщо передбачення випадково збувалося, це так лестило його самолюбству, що він не помічав шкоди, завданої дітям; коли хтось із них слабував, граф будь-що намагався довести, що в усьому винна хибна система лікування графині; гудячи кожен її крок, він завжди приходив до убивчого висновку: "Якщо ваші діти знов захворіють, то лише з вашої вини". Він поводився так у всіх дрібницях домашнього життя, бачив усе в чорних барвах і вічно "крякав, ніби крук",— так

висловився їхній старий візник. Графиня розпоряджалася, щоб діти їли в інші години, ніж граф: так вона оберігала їх від згубного впливу батька, викликаючи весь вогонь на себе. Мадлена і Жак бачили його рідко. Піддавшись засліпленню, притаманному себелюбцям, граф зовсім не тямив, яке лихо він коїть близьким. У щирій розмові зі мною він скаржився, що надто добрий з ними. Отож він топтав, змітав, крушив усе довкола, як розлючений бугай, а потім, поранивши свою жертву, твердив, що не займав її. Тепер я збагнув, чому на чолі у графині з'явилися тонкі, ніби прорізані бритвою, зморшки — я помітив їх ще першого дня мого приїзду. Шляхетним серцям властива сором'язливість, і вони караються мовчки; вони гордо приховують свою муку від тих, кого люблять: у цьому видно їхнє милосердя. Хоч як я уперто розпитував, добитися щирого признання від Анрієтти пощастило не зразу. Вона боялася засмутити мене і, потроху відкриваючи свою душу, раптово червоніла і замовкала; та скоро я збагнув, як позначилося на клошгурдському житті неробство графа.

— Анрієтто,— сказав я через кілька днів, показуючи їй, що збагнув усю глибину її нового лиха,— може, ви даремно так упорядкували ваш маєток, що граф уже й палець об палець не вдарить?

— Ні, любий мій,— відповіла вона з усмішкою,— моє становище таке сутужне, що вимагає всієї моєї уваги; повірте, я розглянула всі можливості, але не бачу ніякої ради. З кожним днем граф робиться все прискіпливішим. Ми з паном де Морсофом весь час укупі, ось чому я не можу пригасити його роздратування, поділивши з ним обов'язки: все піде, як і раніше, і ще болючіше вдарить по мені. Я вже думала зацікавити графа, порадивши йому розводити в Клошгурді шовковиків; адже у нас ростуть тутові дерева, що збереглися ще з тих часів, коли в Турені процвітало шовківництво; але я збагнула, що він і далі залишиться хатнім тираном, а мені додасться чимало мороки. Пам'ятайте, пане спостережнику,— сказала вона,— що замолоду товариство стримує лихі нахили людини, їхній розвиток гамується грою пристрастей, на перешкоді їм стає пошана до людей; але згодом, на самоті, в літньої людини дрібні хиби стають тим жахливіші, чим довше вони

притлумлювалися. Наші пороки з природи своєї підступні, вони не дають нам спокою. Якщо ми поступилися перед ними вчора, вони вимагатимуть того самого і сьогодні, і завтра, і завжди; вони укріплюються на завойованих теренах і намагаються їх розширити. Сила милосердна, вона примиряється з неминучим, вона справедлива і спокійна, тоді як пристрасті, породжені слабкістю, безжальні. Вони вдовольняються, лише коли людина чинить, мов дитина, котра віддає перевагу краденим плодам перед тими, які подають до столу; так пан де Морсоф радіє, коли йому щастить заскочити мене зненацька; і хоча раніше він ніколи не був ошуканцем, тепер він з захватом ошукує мене, аби лиш його хитрощі пройшли непомічені.

Якось уранці, через місяць по моєму приїзді, графиня, вийшовши з-за столу, взяла мене за руку, ввійшла у ґратчасті двері, що вели до квітника, і швидко потягла мене у виноградники.

— Ах, він мене уб'є! — вигукнула вона.— А я хочу жити, хоча б для дітей! Подумайте, ні дня спочинку! Я повинна вічно продиратися крізь чагарі, щохвилини ризикуючи впасти, щохвилини напружуючи всі сили, щоб утримати рівновагу! Такої напруги не може витерпіти жодна істота. Якби ж то я хоч знала, з якого боку чекати нападу, якби ж я могла вчасно дати графові відсіч, душа моя змирилася б; так ні, щодня його нападки міняються, і я лишаюся беззахисною, у мене не одна мука — їх безліч. Феліксе, Феліксе, ви уявити собі не можете, якої огидної форми набуває його тиранство, які дикі вимоги навіюють йому медичні книжки... О друже мій! — сказала вона, схиливши голівку мені на плече і уриваючи свою сповідь.— Що зі мною буде? Що робити? — Вона замовкла, пригнічена думками, які не важилася висловити,— Як змагатися з ним? Він мене вб'є. Ні, ліпше я сама уб'ю себе, але ж це смертний гріх! Утекти? А діти? Розлучитися з ним? Але як я скажу батькові, що не можу терпіти життя з чоловіком після п'ятнадцяти років шлюбу, якщо в товаристві моїх батьків він буває такий врівноважений, ґречний, поштивий і розумний? Та хіба в заміжньої жінки є батько і мати? Душею і тілом вона належить лише чоловікові. Хоч я й не була щаслива, але жила спокійно і, признаюся, черпала силу в моїй самоті; але якщо мене позбавлять цієї

розради, я теж збожеволію. Я опираюся йому не через особисті причини. Хіба не злочин давати життя нещасним істотам, приреченим на вічні муки? Одначе як мені поводитися? Переді мною постають такі важкі питання, що я не в змозі розв'язати їх сама; адже тут я і обвинувачений, і суддя. Завтра я поїду до Тура і попрошу поради у мого нового сповідника, абата Біротто; мій дорогий абат де ла Берж помер,— сказала вона, уриваючи себе.— Хоча він і був дуже суворий, мені завжди бракуватиме духовної сили цього служника Божого; наступник його сумирний, мов ангел, він пожаліє замість сварити; і все ж, прилучаючись до релігії, ми зміцнюємо свою мужність! Хіба постанова наша не міцнішає, коли ми чуємо Божий глагол? Господи,— промовила вона, отираючи сльози і зводячи очі догори,— за що ти караєш мене? Але треба вірити,— вела вона далі, спираючись на мою руку,— атож, вірмо, Феліксе, що, лише пройшовши через важкі випроби, ми зможемо ввійти чистими і бездоганними в інший, вищий світ. Чи повинна я мовчати? Хіба мені не вільно, Боже, виливати свої почуття на грудях у друга? Хіба я занадто кохаю його?

Вона пригорнула мене до серця, наче боячись утратити.

— Хто розвіє мої сумніви? Сумління ні в чому не дорікає мені. Зірки світять людям з небес; чому ж наша душа, ця зоря ясна, не може осяяти своїм промінням друга, якщо ми наближаємося до нього лише з чистими помислами?

Я мовчки слухав цей зойк розпачу, тримаючи тремтячими пальцями Анрієттину руку в своїй руці, яка тремтіла ще дужче; я палко стискав її руку, і вона відповідала мені таким самим палким потиском.

— Де ви? Ви тут? — гукнув граф, прямуючи до нас з непокритою головою.

Відтоді як я приїхав, він уперто намагався брати участь у всіх розмовах, чи то сподіваючись трохи розважитися, чи то думаючи, що

графиня розповідає мені про свої страждання і скаржиться на нього, чи то заздрячи, що не поділяє наших радощів.

— От причепа! — сказала графиня з розпукою в голосі.— Ходімо у виноградники, там ми сховаємося від нього. Нахилімо голови і пройдімо під живоплотом, щоб він нас не помітив.

Ми пробралися за стіну з густого живоплоту і, пробігши вздовж неї, скоро потрапили в алею, обсаджену мигдалевими деревами, далеко від графа.

— Люба Анрієтто,— сказав я, притуляючи до серця її руку і спиняючись, щоб зазирнути в її сумне личко.— Увесь цей час ви мудро керували мною на небезпечних шляхах вищого світу; дозвольте ж мені тепер дати вам кілька порад і допомогти вам завершити поєдинок, в якому ви неминуче загинете, бо воюєте нерівною зброєю. Перестаньте боротися з божевільним...

— Не говоріть так! — сказала вона, стримуючи сльози, які забриніли в неї на очах.

— Вислухайте мене, серце! Коли я цілу годину говорю з графом,— а я мушу терпіти ці розмови з кохання до вас,— мої думки часто плутаються і голова важчає; я починаю сумніватися у власній тямі, а безконечні графові розпатякування несамохіть закарбовуються в моєму мозкові. Типова і явна мономанія не заразлива, але коли шаленство проявляється в погляді на світ і ховається за нескінченним просторікуванням, воно може пошкодити тим, хто спілкується з недужим. У вас справді ангельське терпіння, але чи не замутить воно і вам розум? Отож ради себе і ради своїх дітей ви повинні ставитися до графа інакше. Ваша незмірна поблажливість лише розвинула його себелюбство; ви ставитеся до нього, як мати до розбещеної дитини; але тепер, якщо ви хочете жити...— і я зазирнув в її очі,— а ви хочете жити! Ви повинні ужити влади, яку ви маєте над ним. Знаєте, що він кохає вас і боїться,— змусьте його

боятися ще дужче, стримуйте його мінливі бажання вашою розумною волею. Скористайтеся вашим впливом, як він зумів скористатися вашою поступливістю, і приборкайте його недугу міццю вашого духу, як уговкують божевільних, надівши на них гамівну сорочку.

— Любий мій,— відповіла вона з гіркою посмішкою,— таку роль може зіграти лише жінка безсердечна, я ж мати і не можу бути катом. Атож, я ладна мучитися, але мучити інших — ніколи! Навіть задля шляхетної або великої ідеї! До того ж моє серце не вміє брехати, а мені доведеться міняти свій голос, надівати на себе личину, стежити за кожним своїм порухом! Не вимагайте від мене такої облуди. Я можу стати між паном де Морсофом та його дітьми, я ладна перебрати на себе всі удари, аби тільки вони обминули інших; ось усе, що я в змозі зробити, аби розплутати цей клубок суперечностей.

— Дозволь мені схилитися перед тобою, о свята, тричі свята жоно! — вигукнув я і, вклякнувши на коліно, поцілував поділ її сукні, втираючи сльози, що наринули мені на очі,— А якщо він уб'є вас? — спитав я.

Вона зблідла і, зводячи очі до неба, сказала:

— Ну що ж, дійся воля Божа!

— А знаєте, що сказав король вашому батькові, коли розмова зайшла про вас? "Старий Морсоф усе ще не хоче умирати?"

— Те, що в устах королівських лунає жартом,— заперечила вона,— стає тут злочином.

Хоч як ми таїлися, граф рушив слідом за нами; він наздогнав нас, умиваючись потом, тоді, коли графиня спинилася під горіхом і сказала мені ці суворі слова; побачивши його, я завів мову про збір винограду. Чи в нього заронилися якісь підозри? Хтозна. Але він стояв і мовчки стежив за нами, хоча між густими горіхами було прохолодно. Нарешті, сказавши

кілька порожніх фраз, уриваних значущими паузами, граф заявив, що йому болить серце й голова; він сказав про те спокійно, не силкуючись розчулити нас, не розмальовуючи своєї муки в перебільшених виразах. На його слова ми не дуже зважили. Вернувшись додому, він почув себе ще гірше, захотів лягти в постіль і пішов до себе незвичайно сумирно. Ми скористалися перемир'ям, викликаним його іпохондрією, і спустилися разом з Мадленою на нашу улюблену терасу.

— Ходімо покатаємося на човні,— промовила графиня, коли ми трохи прогулялися по терасі.— Побачимо, як сторож ловить для нас рибу.

Ми вийшли в хвіртку, спустилися до берега, скочили до човна і повільно попливли по Ендру проти води. Мов троє дітей, які радіють кожній дрібничці, ми розглядали прибережний очерет, зелених і синіх бабок; графиня дивувалася, що може тішитися цими тихими радощами, незважаючи на свою глибоку зажуру; але хіба спокійна природа, байдужа до наших клопотів, не втішає нас своєю безжурністю? Любовний трепет, сповнений гамованих бажань, гармонійно зливається з трепетом хвиль, квітки, не пом'яті рукою людською, втілюють наші таємні мрії, розкішне колихання човна ніби вторить думкам, що рояться в голові. І ми безвільно віддаємося ніжним чарощам цієї подвійної поезії. Наші слова, перекликаючись з голосом природи, наповнювалися таємничим змістом, а погляди випромінювали яскравий блиск, відбиваючи світло, яке так щедро виливає сонце на осяйні левади. Річка скидалася на стежку, якою ми тихо линули вперед. Тепер, коли нас не відвертала піша прогулянка, яка мимохіть затримує увагу, ми бездумно віддалися чарам природи. Галаслива радість безтурботної дівчинки, її зграбні рухи і завзяте цокотіння — чи не було це ідеалом двох вільних душ, спраглих утілити свою любов у знадливому витворі — мрії Платона56, знаній усім, чия молодість була осяяна щасливим коханням? Щоб описати ту годину не в усіх непередаваних подробицях, а в її гармонійній єдності, я скажу, що ми любили одне одного в кожній живій істоті, в кожному з навколишніх творінь; ми знаходили поза нами самими те щастя, до якого обоє поривалися; воно так глибоко захопило нас, що графиня скинула рукавички й опустила у воду свої гарні руки, наче бажаючи остудити їхній

таємний жар. Очі її мовили без слів, проте уста, розхилені, мов пелюстки троянди, замкнулися б перед усяким плотським бажанням. Ви знаєте, як гармонійно зливаються низький рокіт басу з високими тонами мелодії,— така була в ту хвилину і гармонія наших душ, яка відтоді вже ніколи не повторювалася.

— Де ви ловите рибу? — спитав я.— Адже ви можете ставити мережі тільки на своїх берегах?

— Недалеко від Пон-де-Рюана,— відповіла вона.— Знаєте, тепер річка від Пон-де-Рюана до Клошгурда протікає через наші володіння. Пан де Морсоф купив сорок арпанів землі на заощадження за останні два роки і на виплачену йому за давні часи пенсію. Вас це дивує?

— О, я хотів, щоб уся долина належала вам! — вигукнув я.

Вона усміхнулася у відповідь. Ми підпливли до берега біля Пон-де-Рюана, до того місця, де Ендр розливається — там рибалили.

— Ну, як ловиться, Мартіно? — спитала графиня.

— Ех, пані графине, не щастить мені! Ось уже три години, як ми на воді, піднялися сюди від самого млина, і не впіймали ні рибинки.

Ми повиходили на берег, щоб подивитися, як витягатимуть останні неводи, і поставали утрьох у затінку гінкої білокорої тополі, які трапляються на Дунаї, на Лаурі і, мабуть, на берегах інших великих річок; весною з цих дерев розлітаються білі шовковисті пластівці, що вкривають їх, мов квіти. До графині вернувся її величний спокій; вона майже каялася в тому, що поділилася зі мною своїми жалями, і нарікала, мов Йов, замість плакати, мов Магдалина, але Магдалина, не обізнана ні з коханням, ні з святами, ні з веселощами, хоча й обдарована вродою і чарівливістю. Мережа, яку розклали біля ніг графині, була повна риби: линьки, вусачі, щупаки, окунці і величезний короп стрибали по траві.

— Ніби навмисне для вас! — промовив сторож.

Рибалки витріщали очі, захоплюючись жінкою, схожою на фею, яка торкнулася сіті чарівним жезлом. Нараз у далечині показався берейтор верхи на коні; він скакав учвал, і графиня затремтіла, нажахана. Жак не пішов з нами, а перший порив стурбованої матері, як поетично висловився Вергілій57,— пригорнути до серця своїх дітей.

— Жаку! — заволала вона.— Де Жак? Що сталося з моїм сином?

Ні, вона не кохає мене! Якби вона кохала мене, то й мої муки зустрічала б з цим виразом стурбованої левиці.

— Пане графине, панові стало набагато гірше!

Вона полегшено зітхнула і побігла за мною до замку, а Мадлена рушила слідком.

— Ідіть повільно,— сказала вона мені,— щоб моя дівчинка не розігрілася. Бачите, бігаючи за нами в спеку, пан де Морсоф спітнів, і його відпочинок під горіхом може вилізти боком.

Ці слова, сказані з глибоким хвилюванням, доводили чистоту її душі. Графова смерть — для неї лихо! Вона швидко дісталася до Клошгурда, ввійшла в парк через вилом у мурі й пробігла виноградники. Я повільно вернувся до замку. Анрієттині слова мені все осяяли, мов блискавка, яка знищує зібране в коморах збіжжя. Під час прогулянки по річці я уявив, що я її обранець; тепер я з гіркотою відчував, яка щира її стурбованість. Коханець, якщо він не став усім, зостається нічим. Отже, не вона, а лише я кохаю, зазнаючи всіх бажань жаги, яка знає, чого їй хочеться, наперед упивається пестощами, про які мріє, і тішиться душевною близькістю, бо передбачає іншу близькість у майбутньому. Якщо Анрієтта і кохала, вона нічого не знала ні про радощі кохання, ні про його бурі. Вона жила почуттям, наче свята, яка підносить молитви до Бога. Я був тим, до кого

поривалися її думки і невідомі їй бажання, схожі на бджолиний рій, який летить до квітучої гілки; але наша дружба була лише епізодом, а не основою її життя. Мов розвінчаний король, я питав себе, хто ж поверне мені моє королівство? У нападі скажених ревнощів я дорікав собі, що поводився несміливо, що не пов'язав її міцнішими путами, ніж наше кохання, яке здавалося мені тепер скоріше примарним, ніж реальним, що не скував її ланцюгами того права, яке дає нам облада.

Графова хвороба, може, викликана тим, що він застудився під горіхом, загострилася за кілька годин. Я вирушив до Тура по відомого лікаря, пане Оріже, але мені пощастило привезти його лише ввечері; він пробув у нас цілу ніч і цілий день. Хоча лікар послав графового служника по п'явки, він вирішив пустити йому кров з руки, проте в нього не було при собі ланцета. Тоді, незважаючи на страшну негоду, я помчав до Азе, розбудив хірурга — пана Деланда, умовив його їхати зі мною, і ми прискакали галопом до. Клошгурда. Якби ми з'явились на десять хвилин пізніше, граф би загинув; кровопускання його врятувало. Незважаючи на цей перший успіх, лікар знайшов гарячку у найважчій формі, особливо небезпечну для людини, яка нічим не слабувала мало не двадцять років. Розгублена графиня вважала себе винуватицею цієї фатальної хвороби. Не в змозі дякувати мені за мої клопоти, вона лише зрідка дарувала мені бліду усмішку, що передавала те саме почуття, з яким вона недавно поцілувала мені руку; мені хотілося прочитати на її личку муки сумління, викликані забороненим коханням, але я бачив лише гірке каяття, таке зворушливе в цієї щирої жінки, а також захоплення тим, кого вона вважала бездоганним, винуватячи себе одну в уявному злочині. Справді, вона кохала так, як Лаура кохала Петрарку, а не як Франческа да Ріміні кохала Паоло58: жахливе розчарування для того, хто мріяв злити водно ці два різновиди кохання! Графиня сиділа, безсило опустивши руки, в графовій кімнаті, схожій на лігво дикого вепра. Другого вечора, перш ніж піти, лікар сказав графині, яка провела ніч у засмальцьованому кріслі біля узголів'я хворого, що їй слід узяти доглядачку. Хвороба протриває довго.

— Доглядачку,— заперечила вона,— ні, ні! Ми самі доглядатимемо його.— І вона глянула на мене.— Ми обоє повинні його врятувати!

Цей вигук здивував лікаря, і він озирнув нас проникливим поглядом. Палкість її слів, мабуть, викликала в нього підозру, чи не ховається тут якийсь лихий замір. Він обіцяв приходити двічі на тиждень, дав настанови пану Деланду і пояснив, за яких небезпечних ознак треба спішно викликати з Тура його самого.

Щоб дати змогу графині спати бодай через день, я просив її дозволити мені глядіти за графом по черзі з нею. На превелику силу, третьої ночі я нарешті ублагав її лягти відпочити. Коли в домі все стихло, а граф забувся сном, я почув з Анрієттиної кімнати болісні зойки. Це так стурбувало мене, що я ввійшов до неї; вона стояла навколішки перед розп'яттям і, каячись у своєму гріхові, обливалася слізьми.

— Боже мій, якщо така Твоя помста за скарги, присягаюсь, я ніколи не нарікатиму. Як! Ви його залишили самого? — вигукнула вона, побачивши мене.

— Я почув ваші зойки і злякався за вас.

— О, я зовсім здорова! — відповіла вона.

Вона захотіла переконатися, що пан де Морсоф спить; ми зійшли вниз і при світлі лампи разом схилилися над ним; граф дуже ослаб від великої втрати крові, але не спав; він гарячково перебирав руками, намагаючись натягти на себе ковдру.

— Кажуть, що так роблять умирущі,— сказала графиня.— Ох, якщо він помре від цієї хвороби, в якій завинили ми з вами, присягаюсь, я ніколи не одружуся! — І вона уривчасто простерла руку над його головою.

— Я зробив усе, щоб його врятувати,— сказав я.

— О, ви бездоганний,— озвалася вона,— а я велика грішниця.

Вона схилилася над блідим чолом недужого, витерла з нього піт своїм волоссям і набожно поцілувала його; але я побачив з таємною радістю, що вона вважає ці пестощі спокутою.

— Бланш, води! — ледве чутно прошепотів граф.

— Бачите, він впізнає мене одну,— сказала вона, подаючи йому склянку.

Ніжним голосом і лагідним ставленням до графа вона ніби силкувалася зректися почуття, що пов'язувало нас, принісши його в жертву хворому.

— Анрієтто,— сказав я,— підіть відпочиньте бодай трошки, благаю вас.

— Нема більше Анрієтти, — урвала вона мене владним тоном.

— Лягайте, інакше ви захворієте. Ваші діти і він сам велять, щоб ви дбали про себе: бувають випадки, коли егоїзм стає вищою чеснотою.

— Атож,— відповіла вона.

Вона пішла, доручивши графа моїй опіці і подаючи мені такі благальні знаки, що вони могли б викликати побоювання за її тяму, якби не були такі дитинно наївні і не передавали глибокого каяття. Ця сцена, яка показала мені, наскільки вражена її чиста душа, дуже стурбувала мене; я боявся, що для неї небезпечне таке надмірне збудження. Коли приїхав лікар, я відкрив йому, які безглузді муки терзають мою славну Анрієтту.

Хоча я був дуже стриманий, моя щирість розвіяла підозри пана Оріже, і він заспокоїв тривогу невинної душі, запевнивши, що все одно граф не міг би уникнути хвороби і що його перебування під горіхом скорше пом'якшило, ніж загострило її розвиток.

Протягом п'ятдесяти двох днів графове життя висіло на волоску; ми з Анрієттою по черзі чергували біля нього і провели по двадцять шість ночей при його узголів'ї. Безперечно, пан де Морсоф вижив тільки завдяки нашим невсипущим турботам і педантичній точності, з якою ми виконували всі приписи пана Оріже. Цей лікар, схожий на всіх медиків-філософів, яким життєвий досвід і проникливість дають право сумніватися в шляхетних учинках, вважаючи їх лише виконанням таємного обов'язку, був присутній при змаганні великодушності між мною і графинею й іноді кидав на нас пильні погляди, боячись, що марно захоплюється нами.

— При такому захворюванні,— сказав він мені, прийшовши до графа утретє,— смерть знаходить собі швидкого помічника в душевному стані хворого, надто якщо він так розладнаний, як у графа. Лікар, доглядачка, все довколишнє тримають його життя в своїх руках, бо одне необачне слово, один зляканий позирк можуть виявитися сильнішими за отруту.

Кажучи так, Оріже пильно стежив за моїм лицем, але побачив у мене в очах лише відбиток чистого сумління. І справді, за весь час важкої недуги графової в мене не майнуло й тіні ницої думки, що інколи народжується в найневинніших душах. Хто споглядав велич природи, той і сам поривається до досконалості й гармонії. Наш внутрішній світ має уподібнюватися цьому зразкові. В чистій атмосфері все чисте. Біля Анрієтти все дихало небесним ароматом, здавалося, всяке нескромне бажання навік віддалило б вас від неї. Вона була для мене не лише втіленням щастя, а й символом чесноти. Бачачи, що ми завжди такі турботливі й уважні до хворого, лікар, здавалося, був зворушений і ставився до нас з лагідною поштивістю, ніби казав сам до себе: "Осьде хворі, але вони ховають свою рану і забувають про неї!" Пан де Морсоф, через химерну суперечність, що, як казав наш пречудовий лікар, часто

спостерігається у людей з таким підірваним здоров'ям, став тепер надзвичайно слухняним, терпеливим, ніколи не нарікав і виявляв дивовижну покору, тоді як раніше, коли він почувався добре, кожний дріб'язок викликав безконечні сварки. Причиною такого цілковитого підкорення медицині, яку він недавно геть відкидав, був таємний страх смерті — ще одна суперечність у характері людини бездоганно хороброї! Цим страхом можна було пояснити і багато інших дивацтв у графа, якого так змінило його лихо.

Чи ви повірите, Наталі, як я вам признаюся в цьому? П'ятдесят днів графової хвороби і місяць по ній були найкращою порою мого життя. Хіба кохання, яке виникає в безмірах душі, не нагадує глибокої річки в квітучій долині — в її води ллються дощі, стікають струмки й потоки, падає листя і квіти, скочується прибережне каміння і навіть брили з шпилів далеких стрімчаків? Річка стає багатоводною, приймаючи і грозові зливи, і повільні струмені прозорих джерел. Атож, якщо кохаєш, кохання всеосяжне. Коли перша небезпека минула, ми з графинею потроху пристосувалися до графової хвороби. Хоча догляд за хворим вносив якийсь нелад, його кімната скоро стала охайною і затишною. І незабаром ми відчули себе там, як двоє людей, викинутих бурею на безлюдний острів; бо лихо не тільки відрізає людей від суспільства, а й позбавляє їх жалюгідних забобонів, прийнятих у ньому. Турботи про хворого змушували нас до тісного спілкування, недоступного за інших обставин. Як часто наші руки, колись такі несміливі, зустрічалися тепер, коли ми доглядали графа! Хіба допомагати Анрієтті і підтримувати її не було моїм обов'язком?! Іноді, боячись відійти від недужого, і оберігаючи його, як вартовий на чатах, вона забувала поїсти; тоді я ставив їй тарілку на коліна і, поки вона похапцем обідала, прислужував їй. То була невинна ідилія на краю розверзнутої могили. Анрієтта квапливо наказувала мені, що треба робити, аби полегшити графові муки, і давала мені безліч дрібних доручень. У перші дні, коли нависла над нами грізна небезпека позмітала, як під час бою, всі прийняті у житті умовності, пані де Морсоф несамохіть відступала від суворих правил, яких усяка, навіть найщиріша жінка дотримується в мові, в манерах, у поводженні, якщо вона в товаристві або в сімейному колі, і які їй непотрібні в інтимнішій

обстановці. На зорі, з першим пташиним співом, вона часто приходила будити мене в пеньюарі, і я міг роздивитися пречудові скарби, які я в шалених мріях називав своїми. Чи могла вона не стати мені ближчою, хоч і лишалась і далі гордою й величною? До того ж у перші дні небезпека позбавила всякої жаги невинні вольності, які ми собі дозволяли, отож вона не бачила в них нічого поганого; а потім, коли життя увійшло в свою колію, Анрієтта, мабуть, подумала, що для нас обох було б образливо, якби вона змінила своє ставлення до мене. Ми непомітно зближалися все більше і зробилися наполовину подружжям. Вона з гордістю виявляла мені довіру, така ж певна мене, як і себе. Це означало, що я проник ще глибше в її серце. Графиня стала моєю Анрієттою, змушена ще сильніше кохати того, хто намагався зробитися її другим "я". Незабаром мені вже не доводилося чекати як ласки її руки, вона покірно залишала її в моїй при першому благальному погляді; я міг п'янко милуватися на прегарні лінії її тіла в ті довгі години, коли ми дослухалися до подиху заснулого графа, і вона вже не уникала моїх поглядів. Скромні насолоди, які ми собі дозволяли,— ніжні погляди, слова, проказані пошепки, щоб не порушити сну хворого, побоювання і надії, тихо повідані одне одному, і, нарешті, безліч дрібничок, що свідчили про цілковите злиття двох стомлених у розлуці сердець,— усе це освітлювало наше життя, потьмарене тінню скорботи. Ми глибоко пізнали наші душі у цій випробі, якої часто не може витримати найпалкіша любов, бо навіть закоханих обтяжує щогодинне спілкування, і вони розлучаються, вважаючи спільне життя або надто важким, або надто порожнім. Ви знаєте, скільки мороки завдає хвороба хазяїна дому, розладнуючи всі справи, не залишаючи нікому вільного часу; виключившись з життя, він порушує звичний розпорядок своєї родини і всього будинку. Хоча в останній час усі клопоти по господарству лежали на пані де Морсоф, граф усе ж дечим допомагав їй: вів переговори з орендарями, зустрічався з діловими людьми, цікавився грошовими справами; якщо душею дому була вона, то тілом залишався він. Тепер я став управителем графині, щоб вона могла доглядати чоловіка, не боячись, що все розвалиться. Мою допомогу вона приймала просто, без усякої подяки. Як і вона, я теж порався по дому, передавав накази від її імені, і це ще більше зміцнило нашу ніжну співдружність. Часто вечорами я гомонів з нею в її кімнаті про хатні справи і про дітей. Ці

розмови надавали нового відтінку правдоподібності нашому уявному шлюбу. З якою радістю Анрієтта давала мені грати роль її чоловіка, займати за столом його місце, розмовляти замість нього зі сторожем, і все це в чистоті душі, не позбавленій таємної втіхи, якої спізнає навіть найцнотливіша жінка, знайшовши спосіб точно дотримуватися букви закону, задовольняючи при цьому своє приховане бажання. Знесилений хворобою, граф більше не пригнічував дружини і домашніх; тепер графиня знову воскресла, вона дістала право цікавитися мною і дбати про мене. З якою радістю я вгадував її бажання — може, не зовсім усвідомлене, але ясне,— розкрити переді мною свою вдачу, всі свої вартості і показати, що вона стає зовсім іншою з тим, хто її розуміє! Ця квітка, що позгортала пелюстки в холодному кліматі сімейного життя, розпускалася перед моїми очима і для мене одного; вона була така щаслива розкритися переді мною, і я теж радів, з подивом милуючись на неї. Кожною дрібничкою вона доводила мені, що я завжди цікавий їй. В ті дні, коли, провівши ніч у хворого, я спав допізна, Анрієтта вставала раніше за всіх і турбувалася про те, щоб довкола мене була цілковита тиша. Жак і Мадлена, самі того не помічаючи, гралися осторонь; вона знаходила тисячі способів, щоб самій поставити на стіл мій куверт; нарешті, коли вона подавала мені сніданок, яка радість прозирала у кожному її жесті, яка легкість ластівки була в рухах, як пашіли її щічки, як тремтів голос, як сяяли її очі!

Чи можна змалювати ці душевні поривання! Часто вона падала з утоми, але коли траплялося, що в такі хвилини їй треба було потурбуватися про мене або про дітей, вона знаходила в собі нові сили і знову бралася до діла — метка, жвава, весела. Як вона любила осяювати все довкола гарячим промінням своєї ніжності! Ох Наталі! Так, на землі трапляються ще жінки з ангельською душею, вони випромінюють особливе сяйво, яке Недовідомий Філософ Сен-Мартен називав одухотвореним, милозвучним і запахущим. Певна моєї скромності, Анрієтта іноді піднімала переді мною щільну запону, що приховувала наше майбутнє, і показувала мені двох жінок, які живуть у ній: одну, скуту ланцюгами і чарівну для мене, незважаючи на свою суворість, і другу — вільну, ніжну і покликану увічнити моє кохання. Які вони були

несхожі! Пані де Морсоф — це райська пташка, привезена до холодної Європи; вона сидить, сумно настовбурчившись, на жердині і мовчки гине в клітці, куди її посадив птахолов. Анрієтта — це дзвінкоголоса пташка, що виспівує східні мелодії в гаю на березі Гангу і, ніби живий діамант, пурхає з гілки на гілку вічноквітучої волькамерії. Врода її стала яскравішою, розум жвавіший. Але радісне світло, що горіло в наших серцях, було нашою таємницею, бо погляд абата Домініса, цього представника товариства, був небезпечніший для Анрієтти, ніж погляд пана де Морсофа. Їй, як і мені, давало велику втіху висловлювати свої думки вигадливими притчами; вона приховувала свою радість за веселим жартом і маскувала свою ніжність під блискучою запоною вдячності.

— Ми виставили вашу дружбу на суворе випробування, Феліксе! Правда, пане абате, тепер ми можемо дозволити йому такі самі вольності, як і Жакові? — мовила вона за столом.

Суворий абат відповідав їй прихильною усмішкою побожної людини, яка читає в людських серцях і бачить, коли вони чисті; до того ж він вельми шанував графиню і поважав її майже як святу. Лише двічі за ці п'ятдесят днів графиня, може, переступила межі, які ми поставили нашій ніжності, але і ці два випадки були приховані в туманному мареві, що розвіялося лише в день останніх визнань. Одного ранку, в перші дні графової хвороби, коли Анрієтта вже каялася, що обійшлася зі мною так суворо і позбавила тих заохочень, які давала моїй чеснотливій любові, я чекав її біля недужого: вона мала мене заступити.

Я дуже зморився і заснув, прихилившись головою до стіни. Раптово я прокинувся, відчуваючи, що мого чола торкнулося щось свіже, ніби до нього притулили троянду. Розплющивши очі, я побачив графиню за три кроки від мене.

— Я прийшла,— мовила вона.

Я встав, щоб піти; але, вітаючись з нею, я взяв її за руку і відчув, що пальці її вологі і тремтять.

— Вам важко? — спитав я.

— Чому ви питаєте про це? — відповіла вона питанням.

Я глянув на неї, зніяковів і почервонів.

— Я бачив сон,— сказав я.

Якось увечері, коли лікар Оріже під час одного зі своїх останніх візитів напевне заявив, що хворий починає одужувати, я відпочивав на ґанку з Жаком та Мадленою; ми полягали на східцях, поглинуті грою в бирюльки, які ми тягали соломинками з гачками із шпильок. Пан де Морсоф спав. Чекаючи, поки запряжуть коней, графиня сиділа у вітальні й тихенько гомоніла з лікарем. Я не зауважив, як він поїхав. Провівши його, Анрієтта сперлася на підвіконня і, мабуть, якийсь час непомітно стежила за нами. Стояв один з тих теплих вечорів, коли небо поступово набирає мідяного відтінку, а повітря наповнюється безліччю невиразних звуків. Останній промінь сонця вигасав на дахах, квіти пахтіли в саду, у далечині дзвеніли бубонці череди, яка поверталася з паші. Ми піддалися чарам цього тихого вечора і стримували голоси, щоб не розбудити графа. Нараз мені почувся шелест жіночої сукні і приглушене ридання. Я кинувся у вітальню і побачив, що графиня сидить у амбразурі вікна, затуливши лице хусточкою; вона впізнала мою ходу і владним жестом наказала мені залишити її саму. Стривожений, я все ж підійшов до неї і спробував відірвати хусточку від її личка — воно було залляте слізьми; вона втекла до своєї кімнати і не виходила аж до молитви. Вперше за п'ятдесят днів я повів її на терасу і спитав, чому вона плаче; але вона вдавано повеселіла і пояснила свої сльози радісною звісткою, яку несподівано передав їй Оріже.

— Анрієтто, Анрієтто,— заперечив я,— ви знали те ще перше, ніж я застав вас у сльозах. Між нами не має бути брехні, це було б огидно. Чому ви не дозволили мені осушити ваших сліз? Невже це я їх спричинив?

— Я подумала,— відповіла вона,— що для мене ця недуга була лише перепочинком у муках. Тепер, коли я вже не потерпаю за життя пана де Морсофа, мені доведеться потерпати за себе.

Вона мала слушність. З одужанням графа повернулися і його колишні вибрики: він запевняв, що ні дружина, ні лікар, ні я — ніхто не вміє його лікувати, що ми не розуміємося ні на його хворобі, ні на його вдачі, не уявляємо його мук і не даємо потрібних ліків; Оріже дотримується якоїсь незбагненної системи і вважає, що в нього порушено функції органів секреції, тоді як лікареві слід було дбати лише про підшлункову залозу. Якось, кинувши на нас хитрий погляд, як той, хто помітив і розкусив наші підступи, він сказав з усмішкою дружині:

— Що ж, люба, якби я помер, ви, мабуть, пожаліли б мене, але, признайтеся, ви б скоро втішилися...

— Я б носила придворну жалобу: чорну з рожевою,— відповіла вона, сміючись, щоб змусити замовчати чоловіка.

Але часто, надто якщо йшлося про дієту, на якій наполягав лікар, забороняючи одужуючому їсти досхочу, граф галасував і робив ще дикіші, ніж колись, сцени, бо вдача його після вимушеної, так би мовити, сплячки зробилася ще жахливіша. Спираючись на лікарів авторитет, на покірність слуг і на мою підтримку, бо я бачив у цій боротьбі спосіб навчити Анрієтту приборкувати чоловіка, вона знайшла сили чинити опір графові; тепер їй уже щастило цілковито спокійно зустрічати його шалені вихватки й нелюдський галас; вона привчила себе дивитися на нього як на нерозумну дитину, якою він, власне, і був, і вислуховувати його лайку. Я був щасливий, бачачи, що вона нарешті здолала цей хворобливий розум. Граф кричав, але скорявся. І що швидше скорявся, то більше

кричав. Незважаючи на здобуту перемогу, Анрієтта іноді плакала, дивлячись на цього кволого, схудлого діда з жовтим лицем, схожим на прив'ялий лист, з безбарвними очима і тремтячими руками; вона докоряла себе в жорстокості й вряди-годи потурала йому, не в змозі позбавити його радості, яку читала в нього в очах, коли, наливаючи йому чарку, порушувала лікареві заборони. Вона була тим лагідніша й ніжніша з чоловіком, чим більше приділяла мені уваги; і це наповнювало безмежною радістю моє серце. З графом вона не була такою невтомною й часто кликала слуг, щоб вони доглядали його, коли її дошкуляли вічні вереди і докори недужого, який нарікав, що ніхто його не розуміє.

Незабаром графиня побажала подякувати Богові за одужання пана де Морсофа і, замовивши месу, попросила мене піти з нею до церкви; я провів її, але під час відправи пішов навідати подружжя де Шессель. Дорогою назад вона заходилася вичитувати мені.

— Анрієтто,— відповів я їй,— я не здатний лицемірити. Я ладен кинутися в воду, щоб витягти потопаючого ворога або віддати йому свого плаща, коли він замерзає; я навіть можу простити його, але не в змозі забути кривди.

Вона нічого не відповіла й притулила до серця мою руку.

— Ви ангел доброти, ви були щирі у всіх ваших милосердних вчинках, — вів далі я.— Коли королева спитала матір принца де ла Пе59, яку врятувала від збезумілого натовпу, що ледве не розтерзав її: "Що ж ви робили?" — вона відповіла: "Я молилася за них!" Такі жінки. Я ж мужчина і тому недосконалий.

— Не паплюжте себе,— заперечила вона, міцно стискаючи мені руку, — може, ви чините краще, ніж я.

— Так,— сказав я,— бо я віддав би вічне раювання за один день щастя, а ви...

— Що я? — спитала вона, згорда позираючи на мене.

Я замовк і потупив очі, не витримавши її вогненного погляду.

— Я! — вела вона далі.— Про яке "я" ви говорите? Я відчуваю в собі кілька "я". Ці двоє дітей,— і вона показала на Жака й Мадлену,— теж мої "я". Феліксе! — вигукнула вона голосом, повним душевного болю.— Невже ви вважаєте мене егоїсткою? Невже ви думаєте, що я не здатна пожертвувати вічним раюванням ради того, хто пожертвував ради мене своєю головою? І все ж ця думка потворна, вона вбиває всяке релігійне почуття. Чи підніметься колись жінка, яка так низько впала? Чи може щастя виправдати її? І ви хочете, щоб я розв'язувала ці питання!.. Так, я відкриваю вам таємницю свого серця: ця думка часто бентежила моє сумління, я часто гнала її каяттям і молитвою, вона була причиною сліз, про які ви питали мене днями.

— Чи не надаєте ви надто великої ваги тому, що так високо цінують пересічні жінки і що ви...

— Як,— сказала вона, уриваючи мене,— а ви цінуєте це менше?

Така логіка збила мене з пантелику.

— То знайте ж! — вела вона далі.— Так, у мене стало б ницості покинути безталанного діда, для якого нема життя без мене! Але, друже мій, адже тоді ці два тендітні створіння, які ідуть попереду нас, Жак і Мадлена, залишилися б з батьком? То скажіть же мені, будь ласка, чи проживуть вони бодай три місяці під владою цієї шаленої людини? Якби, порушивши свій обов'язок, я розпоряджалася лише собою...— На личку її майнула зворушлива усмішка.— Але хіба це не означало б занапастити своїх дітей? Їхня смерть була б неминуча. Боже мій,— вигукнула вона,— навіщо ми говоримо про це! Одружуйтеся і дайте мені померти!

Вона вимовила ці слова з такою гіркотою, з такою глибокою зажурою, що приборкала бунт моїх почуттів.

— Ви лементували там, під горіхом,— мовив я, — тепер я лементую тут, під вільхою,— оце і все. Надалі я мовчатиму.

— Ваша великодушність убиває мене,— відповіла вона, звівши очі догори.

Ми вийшли на терасу і застали там графа, який сидів у кріслі на сонечку. Побачивши його змарніле обличчя, пожвавлене лише блідою усмішкою, вогонь, який жеврів під попелом у моїй душі, погас. Я сперся на поруччя, вдивляючись у сумну картину переді мною: напівживий дід, біля нього двоє хворобливих діток і молода дружина, поблідла від безсонних ночей, схудла від непосильної праці і постійних тривог, а може, й від радощів, пережитих за ці два жахливих місяці; щоки її, одначе, розпашілися після нашої розмови. Дивлячись на цю сумну сім'ю, зібрану у затінку тріпотливого листя, крізь яке просмикувалося тьмяне світло оповитого хмарами осіннього неба, я відчув, як у мені рвуться нитки, що пов'язували тіло з душею. Вперше в житті я зазнав занепаду душевних сил, знайомий, як подейкують, навіть найзагартованішим бійцям у розпалі битви, щось на зразок нестями, яка обертає хороброго в страхополоха, віруючого в безбожника і робить нас байдужими до всього, навіть до найсильніших почуттів, таких, як гордість і кохання; бо сумнів забирає в нас віру в себе і викликає огиду до життя. О бідолашні, загнані створіння, яких багатство натури перетворює на беззахисну іграшку в руках злого фатуму, хто вас збагне і хто вас поцінує? Я зрозумів, як сталося, що сміливий войовник, який уже простяг руку по жезл французького маршала, добрий дипломат і безстрашний полководець міг стати тим мимовільним убивцею, яким я бачив його тепер! Невже мої бажання, сьогодні увінчані трояндами, теж можуть призвести до такого кінця? І причина, і наслідок мене вжахнули і, ніби безбожник, я питав себе: в чому ж тут воля Провидіння? Я не міг стриматися, і дві сльози скотилися в мене по щоках.

— Що з тобою, любий Феліксе? — почув я дитячий голосок Мадлени.

Потім Анрієтта розігнала мої похмурі думки і зняла тягар з моєї душі співчутливим поглядом, який проник мені у серце, як сонячний промінь. У цю хвилину старий берейтор подав мені листа з Тура; почувши мій здивований вигук, пані де Морсоф здригнулася. Я побачив державну печатку — мене кликав король. Я подав їй листа, і вона все збагнула з першого погляду.

— Він їде! — сказав граф.

— Що буде зі мною? — спитала вона, ніби вперше побачивши себе серед похмурої пустелі.

Ми стояли ошелешені, ця думка пригнічувала нас, ніколи ми так сильно не відчували, що ми всі потрібні одне одному. Голос графині, навіть коли вона говорила зі мною про найбайдужіші речі, втратив свою звучність, як інструмент з порваними і ослаблими струнами. Рухи її стали мляві, а очі потьмяніли. Я попрохав її поділитися зі мною своїми думками.

— Та хіба у мене є думки? — відповіла вона.

Графиня повела мене в свою кімнату, посадила на канапу, дістала згорток з шухляди комода і, опустившись переді мною навколішки, сказала:

— Ось волосся, яке я згубила за цей рік, воно належить вам, колись ви довідаєтеся чому.

Я повільно нахилився над нею, і вона не відвернулася, щоб уникнути доторку моїх губ; я тихо припав до її чола чистим поцілунком без п'янкого хвилювання, без чуттєвого трепету, але з побожною ніжністю. Чи хотіла вона всім пожертвувати мені? Або, як і я колись, вона лише йшла краєм безодні? Якби вона була готова віддатися коханню, то не зберегла б

такого глибокого супокою, такого непорочного погляду і не сказала б мені своїм чистим голосом:

— Ви більше не сердитеся на мене?

Я поїхав пізно ввечері; вона захотіла провести мене до фрапельського шляху, і ми зупинилися біля горіха; показавши на нього я розповів їй, як побачив її тут чотири роки тому.

— Долина була така прегарна! — вигукнув я.

— А тепер? — жваво спитала вона.

— Ви стоїте під горіхом,— відповів я,— і вся долина належить вам.

Вона схилила голову, і тут ми попрощалися. Вона сіла до екіпажа разом з Мадленою, а я в свій — один. Після повернення до Парижа мені довелося, на щастя, цілком віддатися невідкладній роботі, яка поглинала всі мої сили, змушуючи цуратися світського товариства, де про мене забули. Я листувався з пані де Морсоф і щотижня посилав їй свого щоденника, а вона відповідала мені двічі на місяць. Я жив потаємним, але повним життям, схожим на густі, нікому не знані зарості, якими я милувався в лісовій хащі, створюючи свої поеми з квітів у останні тижні перебування у Клошгурді.

О ви, люблячі серця! Беріть на себе такі самі прекрасні обов'язки, створюйте собі і свято виконуйте правила, схожі на ті, які запровадила церква для християн на щодень. Велика ідея полягає в суворому дотриманні статуту, створеного римсько-католицькою релігією: щоденно повторювані обряди поглиблюють борозни, прокладені обов'язком у нашій свідомості, і зберігають у нашій душі надію і страх Божий. Наші живі почуття, мов ті струмочки, стікають у ці річища, які стримують їхній розлив, очищають воду, ненастанно освіжають наше серце і наповнюють

життя незчисленними скарбами таємної віри, цього Божественного джерела, де набуває свого розмаїття єдина думка про єдине кохання.

3. Дві жінки

Моя любов, овіяна духом Середньовіччя й лицарства, стала, я і сам не знаю як, відома в світському товаристві; може, король говорив про неї з маркізом де Ленонкуром. З вищих сфер ця романтична і водночас проста історія молодика, який обожнює прегарну жінку, котра живе далеко від товариства, величну в своїй самотності й вірну своєму другові всупереч подружньому обов'язку, очевидно, поширилася в Сен-Жерменському передмісті. У вітальнях я став предметом незручної для мене уваги, бо скромне життя має такі переваги, що, звідавши їх, ми страждаємо, коли нам доводиться виставляти себе напоказ. Як очі, призвичаєні до м'яких тонів, не зносять яскравого світла, так деякі уми не полюбляють різких контрастів. Таким був і я в той час; можливо, це вас дивує, але наберіться терпцю, і ви узнаєте причини дивацтв теперішнього Ванденеса.

Отже, жінки були прихильні до мене, а світ зустрічав мене доброзичливо. Після одруження герцога Беррійського60 двір повернув колишню пишноту, і в Парижі поновилися бучні свята. Прийшов кінець чужоземній навалі, почалося нове процвітання, а з ним і всілякі розваги. Ті, хто прославився родовитістю й багатством, стікалися з усіх куточків Європи в столицю розуму, де вони могли знайти всі переваги інших країн, а також їхні вади, тільки вигадливіші й розвинутіші з щиро французьким смаком. У середині зими, через п'ять місяців по тому, як я покинув Клошгурд, мій ангел-охоро-нець Анрієтта прислала мені розпачливого листа, де повідомляла про важку хворобу сина, який, на щастя, вижив, але його здоров'я все ще будило поважні побоювання; лікар мовить, що хворі груди Жака вимагають невсипущих турбот — такий жахливий присуд в устах лікаря потьмарює кожну хвилину в житті матері. Ледве Анрієтта встигла зітхнути, ледве Жак поправився, як почалися нові турботи, викликані нездужанням його сестрички. Мадлена, ця гожа квітка, вибуяла лише завдяки ніжному догляду матері, вступила в

перехідний вік, природний, але небезпечний для такого тендітного створіння. Графиня, змучена тривогою і втомою після довгої Жакової хвороби, не знаходила в собі сили, щоб мужньо зустріти цей новий удар, а хвороба двох палко люблених діток зробили її байдужою до причіпок чоловіка. Отож дедалі жорстокіші бурі обрушувалися на неї, змітаючи все на своєму шляху і занапащуючи надії, глибоко вкорінені в її серці. Зрештою вона скорилася графовій тиранії, і він, скориставшись її слабкістю, знов захопив втрачені позиції.

"Коли всі сили мої були поглинуті дітьми,— писала вона,— чи могла я чинити опір, панові де Морсофу, чи могла боротися з його нападками, адже мені доводилося боротися зі смертю! Тепер же, ослабла і самотня, я бреду між двома смутними створіннями, і мене огортає нездоланна огида до життя. Який біль можу я ще відчути, на яку дружбу можу тепер відгукнутися, коли я бачу на терасі нерухомого Жака, життя якого жевріє лише в гарних очах, таких величезних після хвороби і запалих, як у старого; ці очі мовлять — о фатальне пророцтво! — про передчасний розвиток розуму в його миршавому тілі. Коли я дивлюся на Мадлену, раніше таку жваву, лагідну, рум'яну, а тепер бліду як смерть, мені здається, що очі і волосся її потьмяніли, і вона зводить до мене вигаслий зір, ніби прощається зі мною; жодна страва їй не смакує, а якщо вона захоче чогось скуштувати, мене лякають дивні примхи її смаку; невинна дівчинка, дитя мого серця, червоніє, звіряючи мені свої бажання. Попри всі зусилля, мені не вдається розважити своїх дітей; вони усміхаються мені, але їхні вимушені посмішки, викликані моїми хитрощами, ідуть не від серця; вони плачуть, що не можуть відповідати на мої пестощі. Страждання спустошили їхні душі і послабили навіть узи, що єднали нас. Тепер ви бачите, яким сумним став Клошгурд: пан де Морсоф безперешкодно орудує в ньому... О мій друже, моя гордосте! — писала вона далі.— Ви, либонь, і справді сильно кохаєте мене, якщо все ще можете кохати, незважаючи на те, що я така змучена, невдячна і наче скам'яніла з горя!"

В той час, коли я до глибини душі був захоплений своїм почуттям, коли я жив, лише занурившись у цю душу, яку намагався овіяти ясним

вранішнім леготом і вдмухнути в неї надію, що осявала червінькові вечори, я став зустрічати в великопанських салонах одну зі славетних англійських леді, котрі панують там, мов королеви. Незліченне багатство, знатна родина, яка з часів перемоги ні разу не породичалася з людиною низького походження, шлюб з родовитим старим, одним з найвидатніших перів Англії,— всі ці переваги, подібно до яскравих оздоб, лише підкреслювали вроду цієї жінки, її чарівливість, вишукані манери, дотепність, особливу пишноту, яка спершу засліплювала, а потім скоряла вас. У ті дні вона стала кумиром паризького товариства і тим успішніше царювала в ньому, що мала необхідні на це якості: залізну ручку під оксамитовою рукавичкою, за виразом Бернадотта61. Вам знайомий химерний норов англійців: вони згорда відгороджують себе нездоланним Ла-Маншем і холодною протокою святого Георга від усіх смертних, що не були їм відрекомендовані; людство здається їм жалюгідним мурашником, по якому байдуже ступають їхні ноги; вони визнають людьми лише тих, кого допускають до себе; вони навіть не розуміють мови решти; хай хтось дивиться і ворушить губами,— ні погляди, ні голос до них не доходять: для них ці люди не існують. Отож англійці і серед нас живуть ніби на своєму острові, де все підкорено суворому законові, де всі ділянки життя однакові, де навіть чесноти ніби приводяться в дію механізмом, який працює в указані години. Англійська жінка оточена непроникним муром, вона сидить, як у клітці, прикута золотим ланцюжком до родинного вогнища; її годівничка і поїльниця, жердинка і кубельце прегарні, і все це надає їй незрівнянного чару. Ніколи ні в одній країні заміжню жінку не змушували до такого лицемірства, повсякчас тримаючи її на межі громадського життя і громадянської смерті; для неї немає проміжних щаблів між гонором і ганьбою: або вона робить непоправну помилку, або вона чиста; все або нічого; словом, гамлетівське: "To be or not to be"*. Стоячи перед таким вибором, англійська жінка, привчена, як уже повелося в цій країні, до пихатої зневаги, стала зовсім окремішньою істотою. Це жалюгідне створіння, цнотливе з необхідності, але завжди ладне впасти, приречене вічно личкувати брехню в своєму серці, але сповнене зовнішньої знадливості, бо для англійців головне зовнішність. Ось чим пояснюється особлива чарівність англійок: захоплена ніжність, в якій для них міститься все

життя, прибільшені турботи про себе, витонченість їхнього кохання, так вигадливо виведена в славетній сцені "Ромео і Джульєтти", де геній Шекспіра в одному образі показав нам сутність англійської жінки. Що мені сказати вам — адже ви стільки разів їм заздрили,— чого б ви не знали самі про цих блідих сирен, спершу таких загадкових, а потім таких зрозумілих; вони вірять, що кохання створене для кохання, і вносять свій сплін у насолоди, бо ніколи їх не урізноманітнюють; у душі у них завжди лунає одна струна, голос повторює один і той самий склад, але той, хто не плавав з ними по океану кохання, ніколи не пізнає всієї поезії почуттів, як той, хто моря не бачив, ніколи не опанує всіх струн своєї лютні. Ви знаєте, чому я так кажу. Мій роман з леді Дадлей набрав фатального розголосу. Я був у тому віці, коли почуття перемагають постанови розуму, надто у молодика, чиї бажання жорстоко придушувалися; одначе образ святої жінки, яка терпіла повільні тортури в Клошгурді, так яскраво сяяв у моєму серці, що спершу я встояв перед спокусою. Моя вірність надала мені особливої привабливості в очах леді Арабелли. Мій опір розпалив її жагу. Як і багато англійок, вона кохалася в усьому пишному й екстравагантному. Їй кортіло перцю, гостроти в любовних утіхах, на зразок того, як багато англійців додають до страв жалких пряноцщів, щоб більше смакувало. Життя світських жінок з його незмінною добропристойністю, суворістю правил і звичною розміреністю здається їм безбарвним, одноманітним, і вони захоплюються всім романтичним і недоступним. Цього характеру я розкусити не зумів. Що більше я замикався в холодній погорді, то дужче розпалювалася жага леді Дадлей. Боротьба, в якій вона поставила на карту свою гордість, викликала цікавість у кількох вітальнях, що було її першим успіхом, бо вона бачила в цьому запоруку перемоги. Ох, я був би врятований, якби якийсь друг передав би мені жорстокі слова, сказані нею про пані де Морсоф і про мене:

— Мене дратує цей туркіт двох голуб'ят!

* Бути чи не бути (англ.).

Не пробуючи виправдати своєї зради, я хочу лише звернути вашу увагу, Наталі, на те, що у чоловіків менше можливості змагатися з жінкою, ніж у вас давати нам одкоша. Звичай забороняє нашій статі чинити рішучий опір, який у вас служить за принаду для закоханих, до того ж вам він приписується правилами ґречності; у нас же, навпаки, за якимсь неписаним законом чоловічої ґречності стриманість вважається кумедною; ми визнаємо скромність вашим привілеєм і надаємо вам право приймати залицяння; але якщо ми поміняємося ролями, чоловіка засміють. Хоча мене й оберігало моє кохання, я був у тому віці, коли людина не може залишатися байдужою до знади потрійних чарів: вроди, гордині й відданості. Коли леді Арабелла на балу, де вона була цариця, ніби кидала до моїх ніг схиляння, яким її оточували, і шукала мого погляду, щоб прочитати в ньому, чи сподобалася вона мені в новому вбранні, а, побачивши, що сподобалася, трепетала від захвату, мені несамохіть передавалося її хвилювання. До того ж вона бувала там, де я не міг уникнути зустрічі з нею; мені було важко відмовлятися від деяких запрошень, що надходили з дипломатичних кіл; її становище відкривало перед нею всі вітальні, і зі спритністю жінки, яка вміє доскочити свого, вона влаштовувала так, що господиня дому саджала її біля мене; потім вона заходжувалася шепотіти мені на вухо.

— Якби ви кохали мене, як пані де Морсоф,— казала вона,— я б усім пожертвувала задля вас.

Зі сміхом вона пропонувала мені найпринизливіші для неї умови: обіцяла зберегти цілковиту таємницю і просила лише дозволити їй кохати мене. Якось вона сказала мені фразу, яка могла б удовольнити найбільше марнославство і найрозгнузданіші бажання:

— Я буду вам другом і коханкою, як тільки ви побажаєте!

Нарешті вона задумала піймати мене в сильце, скориставшись моєю довірливістю: підкупила мого лакея і після званого обіду, на якому була особливо гарна і переконалася, що зуміла розпалити моє бажання, опинилася вночі у мене в кімнаті. Цей скандал прогримів на всю Англію, і

її церемонна аристократія була вражена не менше, ніж херувими, побачивши занепалого ангела. Леді Дадлей, покинувши британські Емпіреї, зреклася мужевого статку й поклала затьмарити своїми жертвами ту, чия чеснота була причиною цієї гучної події. Леді Арабелла, мов чортиця, яка злетіла на баню святині, захотіла розкрити переді мною найпишніші палати свого полум'яного царства.

Будьте поблажливі, благаю вас, читаючи ці рядки. Тут мовиться про одну з найцікавіших проблем життя людського — про кризу, через яку проходять більшість чоловіків, і я хотів би пояснити її, хоча б на те, щоб запалити сигнальний вогонь біля такого небезпечного рифу. Ця гожа леді, така гнучка, така легка, ця бліда жінка з молочною шкірою, така млосна і тендітна, з виточеним чолом, увінчаним кучмою тонкого рудого волосся, ця ефірна істота з ніби фосфорним сяйвом, має залізну силу. Нема такого баского скакуна, якого не укоськала б її нервова ручка, така, здавалося б, ніжна і водночас невтомна. Ніжка у неї, як у лані, сухорлява і м'язиста, а її лінії прегарні. Вона така витривала, що їй не страшна ніяка боротьба. Жоден вершник не наздожене її, коли вона скаче галопом; у верхогонах з перешкодами вона подолала б кентаврів; на скаку вона вбиває оленів та косуль. Тіло її не знає випоту, вбирає вогонь з атмосфери і не може жити без води. Серце її полум'яніє, мов сонце африканське; жага налітає на неї, мов вихор у безмежній пустелі, спека якої світиться в її очах,— у пустелі з палючим небом і прохолодними зоряними ночами, повними блакиту і кохання. Який контраст з Клошгурдом! Жінка Сходу і жінка Заходу: одна надить до себе і вбирає найменшу крапельку почуття, друга виливає свою душу на близьких, оточуючи їх променистою атмосферою; одна швидка й тонка, друга спокійна і повна. І, нарешті, чи задумувалися ви коли-небудь про сутність англійських звичаїв? Хіба ми не бачимо в англійців обожнювання матерії, яскраво вираженого епікурейства, якому вони віддаються свідомо й дотепно? Хоч би що казали англійці, хоч би що робили,— Англія матеріалістична, може, сама того не знаючи. Її релігійні й моральні засади позбавлені Божественної одухотвореності, католицької захопленості, того глибокого зачарування, якого не може заступити лицемірство, хоч би яку личину воно надягало. Англійці досконало

оволоділи мистецтвом жити, насолоджуючись кожною пайкою матеріального світу; ось чому їхні черевики — найкращі черевики на світі, їхня білизна має неперевершену свіжість, їхні комоди пахнуть особливими парфумами; в певні години вони п'ють щедро запарений ароматний чай, в їхніх оселях нема ні порошинки, вони застелюють підлогу килимами від нижніх приступків сходів до найдальших куточків у домі, миють стіни підвалів, натирають до блиску молотки біля вхідних дверей, пом'якшують ресори в каретах; вони обертають матерію в поживний м'якуш або пухнасту оболонку, блискучу й чисту, в якій душа завмирає від насолоди; але через те їхнє життя стає жахливо монотонним, бо таке безхмарне існування не ставить перед ними ніяких перешкод, позбавляє їх безпосередності і зрештою перетворює на автоматів.

Отож серед спокус англійської пишноти я несподівано пізнав жінку, може, своєрідну жінку, яка обплутала мене сіткою кохання, незмінно воскрешуваного з попелу, кохання, яке моя сувора поздержливість лише розпалювала, кохання, яке висявало убивчою красою, було насичене особливим магнетизмом і вміло заносити нас до небес через таємничу браму, розхилену перед вами у напівсні, або поривати вгору на крилатому коні. Кохання, страшенно невдячного, яке коверзує над трупом тих, кого воно вбиває; кохання без спогадів, жорстокого, схожого на англійську політику, — кохання, в тенета якого попадаються майже всі чоловіки. Тепер питання вам ясне. Людина створена з матерії і духу: в ній умирає звір і народжується ангел. Ось чим пояснюється добре знана нам усім боротьба між пориванням до майбутньої досконалості, яку ми передчуваємо, і спогадами про давні інстинкти, яких ми ще не зовсім позбулися: кохання тілесне і кохання небесне. Є ті, хто вміє їх поєднати, інші до цього незугарні. Одні шукають усе нових чуттєвих насолод, намагаючись наситити свої давні інстинкти, інші зосереджують своє почуття на одній жінці, вважаючи її ідеалом, в якому для них цілий всесвіт; одні вагаються між плотськими утіхами і радощами духу, інші одухотворюють плоть і вимагають від неї те, чого вона негодна дати. Ви станете поблажливішою до того лиха, яке так безжально гудить суспільство, якщо, розглядаючи ці різновиди кохання, врахуєте сили

відштовхування і сили притягання, які виникають через різницю натур і розбивають союзи закоханих, які ще не випробували одне одного, а також помилки, вчинені тими, хто живе передусім розумом, серцем чи дією,— тими, хто тільки мислить, почуває або діє і чиї надії були ошукані або не зрозумілі у співдружності двох людей, до того ж двоїстих своєю природою. Так ось, леді Арабелла вдовольняла всі інстинкти, поривання, бажання, всі пороки і чесноти тієї тонкої матерії, з якої зіткано людину. Вона була володаркою тіла. Пані де Морсоф — дружиною душі. Кохання, яке вдовольняє коханка, має межі, матерія кінцева, її володіння і сили визначені, вона неминуче пересичується; часто в Парижі біля леді Дадлей я відчував незбагненну пустку. Володіння ж серця безконечні, і в Клошгурді моя любов не знала меж. Я палко кохав леді Арабеллу, і, безперечно, якщо в ній і зачаївся чудовий звір, вона все-таки багатьох перевищувала розумом; її дошкульний язик нікого і нічого не милував. Але я обожував Анрієтту. Ночами я плакав від щастя; вранці я плакав від мук сумління. Є жінки такі мудрі, що вони приховують свої ревнощі під виглядом ангельської доброти; це ті, кому, як леді Дадлей, перескочило за тридцять; такі жінки уміють і почувати, і розраховувати, брати все від теперішнього і не забувати про прийдешнє; вони привчають себе приглушувати жалібні зойки, навіть слушні, ніби сміливий мисливець, який не помічає власної рани у завзятті гонитви за звірем. Не заводячи зі мною мови про пані де Морсоф, Арабелла силкувалася убити її образ у моїй душі, де часто стикалася з ним, і моя непереможна любов лише дужче роздмухувала її жагу. Щоб скорити мене, показавши, як вигідно вона відрізняється від інших, Арабелла не виявляла ні підозріливості, ні причіпливості, ні цікавості, властивих більшості молодих жінок, але, мов левиця, яка, схопивши в пащу здобич, тягне її до свого лігва, вона пантрувала, щоб ніхто не заважав їй натішитися щастям, і охороняла мене, як непокірну жертву. Я писав Анрієтті у неї перед очима, і вона ніколи не прочитала ні рядка, ніколи не старалася узнати, кому я шлю свої листи. Вона не обмежувала моєї волі. Здавалося, вона казала собі: "Якщо я його втрачу, то винуватиму лише себе". І вона гордо покладалася на своє кохання, таке беззастережне, що досить мені було захотіти, і вона, не роздумуючи, віддала б за мене життя. Нарешті, вона запевняла мене, що, коли я її покину, вона одразу накладе на себе руки.

Ви б послухали, як вона вихваляла індійських жінок, які спалювали себе на вогнищах разом з померлими чоловіками.

— Хоча цей індійський звичай — привілей людей шляхетного походження, і малозрозумілий європейцям, нездатним поцінувати гордовиту велич цього вчинку,— казала вона мені,— признайтеся, що за наших убогих новочасних звичаїв аристократія може відокремитися з натовпу, лише виявивши виняткові почуття. Як я можу довести буржуа, що в моїх жилах тече інша кров, ніж у них? Лише тим, що помру інакше, ніж вони. Жінки низького походження можуть мати коштовності, парчу, коней, навіть герби, які мали б належати тільки нам,— вони все можуть купити, навіть імення. Але кохати з високо піднятою головою, наперекір законові, померти за свого обранця, обернути ложе утіх на ложе смерті, кинути небо до ніг людини, забравши у Всевишнього право божествити свої творіння, ніколи не зрікатися свого кумира, навіть в ім'я чесноти (адже зректися його хоча б з почуття обов'язку — означає віддати себе чомусь, що вже не він; хай це людина чи ідея, то все-таки зрада!). Ось велич, недоступна простим жінкам, яким знайомі лише два уторовані шляхи: або широка дорога чесноти, чи брудна стежина куртизанки!

Як бачите, вона зверталася до моєї гордині, збуджувала в мені незмірне марнославство, і, розхваливши мої слабкості, підносила мене так високо, що могла жити, лише стоячи навколішки переді мною; всі спокуси її розуму виражалися в цій рабській позі і в цілковитій покорі. Вона могла провести цілий день біля моїх ніг, мовчки споглядаючи мене, чекаючи, коли прийде година утіх, наче одаліска у гаремі, і намагаючись наблизити цей час тонко прихованим кокетством. Якими словами змалювати вам перші півроку, коли я був під владою п'янких радощів кохання, такого багатого на насолоди, надто якщо нами керує жінка, котра вміє їх урізноманітнювати з тим мистецтвом, яке дається лише досвідом, але приховує своє вміння за поривами жаги? Ці втіхи, що раптово відкривають нам поезію чуттєвості, створюють міцні пута, які прив'язують молодиків до жінок старших за них віком, але ті пута, мов кайдани каторжника, залишають у душі нестертий слід, породжують у ній передчасну байдужість до щирого, свіжого, запахущого кохання, яке

не може п'янити, як той міцний трунок, поданий у різьблених золотих кубках, що ряхтять самоцвітами. Упиваючись тілесними радощами, про які я марив, ще їх не звідавши, і намагався втілити у своїх букетах, тими радощами, які стають усоте палкішими, коли кохання скріплене ніжною спілкою сердець, я знаходив безліч суперечливих пояснень, щоб виправдати для себе хтивість, з якою я припав до цієї розкішної чаші. В ті хвилини, коли моя душа з переситу занурювалася в безмір і, ніби відокремившись від тіла, ширяла далеко від землі, я думав, що ці втіхи лише засіб подолати матерію і вернути нашому духові його високий лет. Часто, коли я нетямився від жаги, леді Дадлей, як і багато жінок, користувалася хвилинами любовних розкошів, щоб зв'язати мене присягами; або ж, розпаливши мої бажання, виривала у мене блюзнірські слова, образливі для клошгурдської ангелиці. Ставши зрадником, я зробився й облудником. Я писав і далі пані де Морсоф, ніби все ще залишався тим хлопчиськом у жалюгідному небесному фраку, хлопчиськом, котрого вона так кохала; але, признаюся, її ясновидство жахало мене, надто коли я думав, що чиясь нескромність може зразу зруйнувати надхмарний замок наших сподівань. Нерідко серед любовного раювання я раптово завмирав з болю, і мені чувся голос з неба, що вимовляв Анрієттине ймення, той віщий голос, що питав: "Каїне, де брат твій Авель?" — у Старому Заповіті. На мої листи відповідати вона перестала. Охоплений страшною тривогою, я надумав їхати до Клошгурда. Арабелла не заперечувала проти цього, але сказала, що проводжатиме мене до Турені. Раніше труднощі розпалювали її примху, потім її передчуття підтвердилося несподівано здобутим щастям, тепер же в ній зародилася щира любов, яку вона хотіла зробити єдиною і неподільною. Жіноче чуття підказувало їй, що ця мандрівка має допомогти їй остаточно відірвати мене від пані де Морсоф; а я, засліплений тривогою, наївно віддавшись щирому коханню, не бачив наставленого на мене сильця. Леді Дадлей пішла на всі поступки і передбачила всі мої заперечення. Вона згодилася спинитися недалеко від Тура, у селі, під чужим іменем, не виходити вдень і зустрічатися зі мною лише нічної доби, коли ніхто не може нас побачити. Я вирушив до Клошгурда з Тура верхи. На те в мене були свої причини: для нічних поїздок я потребував коня, і я мав тоді арабського скакуна; його

прислала пані Естер Стенхоп маркізі Дадлей, а та поступилася ним мені в обмін на славетну картину Рембрандта — ви знаєте, за яких химерних обставин я її набув; тепер картина висить у неї у лондонському салоні. Я обрав шлях, яким шість років тому прийшов пішки, і спинився під горіхом. Звідси я побачив пані де Морсоф у білій сукні біля тераси. Я прожогом помчав до неї з прудкістю блискавки і через кілька хвилин уже стояв біля стіни, відмахавши навпростець усю відстань між нами, ніби брав участь у верхогонах з перешкодами. Вона почула тупіт копит мого скакуна і, коли я збив його біля тераси, промовила:

— А, це ви!

Ці три слова приголомшили мене. Вона знала про мою інтрижку! Хто їй передав? Її мати. Анрієтта згодом показала мені цього огидного листа! Байдужість, що лунала в її кволому голосі, раніше такому жвавому, а нині глухому, говорила про зачаєну у серці розпуку; її слова ніби дихали ароматом зрізаних і прив'ялих квітів. Як води Луари під час повені заносять піском і гублять лани, так моя зрада обрушилася на неї, ніби згубний ураган, і обернула в пустелю квітучі луки її душі. Я ввів у хвіртку свого коня; на мій наказ він ліг на моріжок, і графиня, повільно підступивши до мене, вигукнула:

— Який гарний скакун!

Вона стояла, схрестивши руки, щоб я не торкався до неї: я збагнув її намір.

— Піду скажу панові де Морсофу про ваш приїзд,— озвалася вона і пішла геть.

Ошелешений, не сміючи її утримувати, я мовчки дивився, як вона йде, — все ще шляхетна, погідна, гордовита, але така бліда, якою я її ніколи не бачив; її пожовкле чоло світилося печаттю гіркого розчарування, і голова схилялася, як у лілеї з переповненою водою чашечкою.

— Анрієтто! — вигукнув я з розпукою смертельно пораненої людини.

Не озирнувшись, не спинившись, не вшанувавши мене відповіддю, не сказавши, що забирає у мене право називати її цим іменням і на нього не озиватиметься, вона все-таки пішла геть. Якби я лежав, як жалюгідна піщинка, у моторошній долині смерті, де поховано мільйони людей, уже тлінних, чиї душі витають над землею, під безмірними небесними просторами, я й тоді не почував би себе таким маленьким, як зараз, перед цією білою постаттю, котра повільно бралася сходами з такою невблаганністю, з якою піднімається у місті вода під час розливу, і рівною ходою наближалася до замку, місця слави і тортур цієї християнської Дідони62! Я прокляв Арабеллу, затаврувавши її словом, яке убило б її, якби вона його почула: адже ця жінка все кинула задля мене, як кидають усе, присвятивши себе Богові! Я стояв, поринувши в гіркі думи, і бачив довкола безкрає море муки. Тут я помітив, що вся родина вийшла зустріти мене. Жак кинувся мені на шию з наївною палкістю, властивою його вікові. Мадлена, легка, як газель, млосноока, йшла поряд з матір'ю. Я пригорнув Жака до серця і зі слізьми вилив на нього всю ніжність моєї душі, що її відкинула його матір. Пан де Морсоф підступив до мене, розгорнувши обійми, і розцілував мене в обидві щоки, крикнувши:

— Феліксе, мені розповіли, що я завдячую вам життям!

Під час цієї сцени пані де Морсоф обернулася до мене спиною, ніби хотіла показати мого коня здивованій Мадлені.

— Достолиха! Он які жінки! — розлютився граф.— Вони розглядають вашого скакуна.

Мадлена обернулася, підійшла до мене, і я поцілував її в руку, дивлячись на розрум'янену графиню.

— Мадлена виглядає куди краще,— сказав я.

— Бідолашна дівчинка! — зітхнула графиня й поцілувала її в чоло.

— Ага, зараз вони всі здорові,— озвався граф.— Тільки я, коханий мій Феліксе, схожий на стару вежу, яка от-от обвалиться.

— Мабуть, у генерала, як і раніше, випадають чорні дні? — спитав я, дивлячись на пані де Морсоф.

— Кожний з нас має свої "blue devils"*,— відповіла вона.— Здається, так мовиться англійською?

* Дослівно "сині дияволи" (англ.), тобто — злий гумор.

Ми повільно піднялися до замку всі разом, відчуваючи, що сталося щось непоправне. Графиня не мала ані найменшої охоти зоставатися зі мною наодинці. Та все ж я був її гостем.

— Стривайте, а хто подбає про вашого коня? — спитав граф, коли ми підійшли до тераси.

— Ось побачите,— зауважила графиня,— я, як завжди, буду винна: тоді — чому я подумала про коня, а тепер — чому не подумала.

— Авжеж,— відповів граф,— усе добре свого часу.

— Я подбаю про нього,— відповів я; мені була нестерпно тоскна ця холодна зустріч.— Я сам можу вивести коня й поставити в стайню. Згодом приїде мій грум шінонською поштовою каретою і ходитиме коло нього.

— Вашого грума теж привезли з Англії? — спитала графиня.

— Тільки там вони й водяться,— відповів граф, який повеселішав, бачачи, що дружина його сумна.

Холодність дружини спонукала його чинити наперекір, і він пригнічував мене дружніми звіряннями. Тепер я пізнав, яка важка буває симпатія чоловіка. Не думайте, що увага чоловіків мучить нашу душу в той час, коли їхні дружини обдаряють нас знаками прихильності, яку вони нібито крадуть у чоловіків. Ні, чоловіки стають нам огидними й нестерпними від того дня, коли кохання щезає. Добра згода з чоловіком, необхідна умова такої прихильності, робиться на той час лише засобом, вона стає обтяжливою і нестерпною, як усякий засіб, коли мета вже не освячує його.

— Любий мій Феліксе,— сказав мені граф, взявши мене за руки й палко стискаючи їх,— даруйте пані де Морсоф: жінки бувають іноді примхливі, але слабкість виправдує їх; вони не вміють підтримувати добрий настрій, що його дає нам наша сила характеру. Вона дуже вас любить, я знаю, але...

Поки граф мовив, пані де Морсоф непомітно відійшла від нас, наче бажаючи покинути нас самих.

— Феліксе,— сказав він мені, знизивши голос і дивлячись графині вслід, яка піднімалася до замку разом з дітьми,— я не розумію, що коїться в душі моєї дружини, але ось уже півтора місяця, як її характер геть змінився. Раніше така м'яка, самовіддана, вона ходить тепер чорною хмарою.

Згодом Манетта розповіла мені, що графиня була в ту пору така пригноблена, що її вже не обходили безглузді причіпки графа. Не знаходячи більше зручної мішені для своїх стріл, граф стурбувався: так дитина бачить, що бідолашна комаха, яку вона катує, перестала ворушитися. Тепер йому був потрібний товариш, як катові потрібний підмагач.

— Спробуйте,— вів далі він по паузі,— розпитати пані де Морсоф. Жінка завжди має секрети від чоловіка, а вам вона, може, відкриє причину своїх тривог. Я ладен віддати половину життя, яке зосталося мені, й половину статку свого, аби лише вона була щаслива! Я без неї пропаду! Якби тепер, коли я постарівся, біля мене не було цього ангела, я почував би себе найбезталаннішим з людей. Я хочу померти спокійно. Скажіть графині, що тепер їй уже недовго терпіти мене. Так, Феліксе, друже мій, я знаю, що скоро відійду. Я приховую від усіх фатальну правду; навіщо мені засмучувати їх наперед? Це все підшлункова залоза, мій друже! Нарешті я зрозумів, чого я хворію: мене убила чутливість. Ви знаєте, всі наші емоції шкодять роботі шлунка.

— Отже,— посміхнувся я,— люди з чутливим серцем умирають від шлункових хвороб?

— Не жартуйте, Феліксе, це щира правда. Надто сильні прикрощі згубно впливають на головний симпатичний нерв. Надмірна чутливість постійно подражнює слизисту оболонку шлунка. Якщо такий стан триває довго, він призводить до змін в органах травлення, спершу непомітних: порушується робота органів секреції, зникає апетит, травлення робиться капризним; скоро виникають гострі болі, вони все дужчають, і з кожним днем напади частішають; потім відбувається повне розладнання організму, ніби до нашої страви постійно підмішували трутизну повільної дії; слизисті оболонки товщають, починається затужавіння шлункового клапана, з'являється злоякісна пухлина, а потім приходить смерть. Так ось, голубе мій, я вже дійшов до цієї стадії. В шлункові у мене почалося затужавіння, і тепер ніщо вже не може спинити перебіг хвороби. Подивіться на жовтий колір мого обличчя, на мої сухі й блискучі очі, на мою страшенну худорбу! Я геть висох! Я привіз із заслання початки цієї недуги: я стільки настраждався тоді! Одруження, яке могло б залагодити все, що я пережив на чужині, не тільки не втихомирило мою вражену душу, але ще роз'ятрило рану. Що мене чекало вдома? Вічна турбота про дітей, хатні прикрощі, необхідність відбудовувати зруйнований маєток і повсякчас заощаджувати, змушувати терпіти злидні свою дружину, злидні, від яких передусім страждав я сам.

Нарешті, вам одному можу признатися в таємниці, в своєму найбільшому горі: хоча Бланш — суща ангелиця, вона мене не розуміє, вона не знає про мої муки і ще примножує їх; але я прощаю їй! Далебі, друже мій, мені гірко це говорити, але жінка, не така чеснотлива, принесла б мені більше насолод, про які Бланш і гадки не має, адже вона наївна, як дитя! Додайте до цього, що служники мій вік занапащають; ці телепні такі нетямущі, ніби я говорю до них по-китайському. Коли наш маєток було нарешті відбудовано, коли у мене поменшало мороки, зло вже завершилося, недуга досягла тієї стадії, як пропадає апетит; потім на мене впала нова важка хвороба, яку так зле лікував доктор Оріже; словом, тепер мені жити не більше як півроку...

Я нажахано слухав графа. Переді мною знов постала графиня: жовтий колір її обличчя, сухий блиск її очей з першої хвилини вразили мене; я непомітно тягнув графа до будинку, вдаючи, ніби уважно слухаю його нарікання, пересипані медичними термінами, а сам думав лише про Анрієтту й хотів знову глянути на неї. Графиня сиділа на уроці математики, який абат де Домініс давав Жакові, і навчала водночас Мадлену гаптувати. Раніше в день мого приїзду вона зуміла б відкласти справи, щоб присвятити мені весь свій час, але я так щиро й глибоко кохав її, що приглушив у серці горе, завдане мені цим контрастом між теперішнім і минулим, бо я побачив фатальний жовтий відтінок, який на цьому ангельському личкові скидався на відблиск Божественного вогню, що осяває лики святих на картинах італійських малярів. І я раптово відчув крижаний подих смерті. Потім, коли вогненний зір Анрієтти, позбавлений тієї прозорої вологи, яка раніше, здавалося, зрошувала її очі, обернувся до мене, я здригнувся; тепер я розгледів і інші зміни, сліди муки, що їх не побачив надворі; тоненькі рисочки, ледве помітні в мій минулий приїзд у неї на чолі, позалягали глибокими зморшками; обличчя змарніло, скроні з блакитними жилками ніби позападали й горіли; оточені тінню очі провалилися; вона зблякла, мов плід, який жухне і дочасно втрачає барви, коли його гризе хробак. Чи не я, хто найбільше на світі прагнув влити в її душу цілющий потік щастя, наповнив гіркотою ще свіже джерело, що в ньому вона черпала свою мужність? Я сів біля неї і спитав голосом, в якому дзвеніло каяття:

— Ви не скаржитеся на своє здоров'я?

— Ні,— відповіла вона, зазирнувши мені глибоко в очі.— Моє здоров'я — ось воно! — І вона вказала на Жака й Мадлену.

Подолавши свою хворобу, Мадлена в п'ятнадцять років перетворилася на жінку; вона виросла, і троянди розквітли на її смаглявих щічках. Вона втратила безпосередність дитини, яка дивиться на все широко розплющеними очима, і скромно потуплювала зір; її гнучка фігурка розвинулася і набула ніжної округлості форм; рухи її стали неквапливі й статечні, як у матері; вона з невинним кокетством поділяла проділлю своє прегарне чорне волосся, яке спадало двома хвилями, обрамляючи її личко молодої іспанки. Вона скидалася на гарненькі середньовічні статуетки, такі вишукані й такі тендітні, що, милуючись на них, ви боїтеся, як би вони не розбилися від самого погляду. Здоров'я, придбане нею після стількох зусиль, зміцніло, тіло наливалося, як ніжний плід, щоки вкрилися оксамитом, ніби у персика, а шия — шовковим пушком, який золотів на сонці, як у матері. Тепер вона повинна жити! Так судив Господь, створивши цей пишний пуп'янок найгожішої з квіток людських, у кожній рисочці якої відбилася його воля: і в довгих темних віях, і в зграбному вигині плечей, які обіцяли розповитися і стати такими самими пишними, як у матері. Ця ставна, як тополя, смаглява дівчина становила разючий контраст з Жаком — миршавим сімнадцятилітнім хлопчаком, головатим і надмірно лобатим; його блискучі втомлені очі химерно гармоніювали з глибоким грудним голосом. Цей голос здавався надто гучним, так само як погляд передавав надто велику зрілість розуму. Нібито розум, душа і серце Анрієтти спалювали своїм полум'ям це кволе тіло, що не встигло набратися снаги; молочно-бліде Жакове лице пожвавлювали надто яскраві барви, як буває у деяких молодих англійок, позначених фатальним тавром, бо дні їхні лічені: оманливе здоров'я! На Анрієттин знак я перевів погляд з Мадлени на Жака, який креслив на дошці геометричні фігури і розв'язував алгебричні задачі під наглядом абата де Домініса, і здригнувся, побачивши смерть, що причаїлася за цвітом юності, але не став ловити на брехні бідолашну матір.

— Коли я бачу їх здоровими, радість утишує всі мої болі, так само як вони умовкають і розвіюються, коли діти хворі. Друже мій,— вела далі вона, і очі її сяяли материнською гордістю,— якщо інші симпатії зраджують вас, то тут наші почуття віддячуються; обов'язки виконані й увінчані успіхом винагороджують нас за поразку, якої ми зазнали в іншому місці. Жак стане, як і ви, людиною високо вченою, мудрою і чеснотливою; як і ви, він буде гордістю своєї країни і, може, навчиться правити нею, з вашою підтримкою, адже ви досягнете найвищого становища; одначе я постараюся, щоб ви залишилися вірним своїм першим симпатіям. У моєї любої Мадлени великодушне серце, вона чиста, як сніг на верхів'ях Альп, у ній розвинеться жіноча відданість і тонкий розум, вона горда й гідна носити імення Ленонкурів! Її мати, яка жила недавно в постійній тривозі, тепер щаслива, її щастя безмежне й безхмарне; так, життя моє повне й багате. Ви бачите, Бог дав розквітнути всім моїм дозволенним симпатіям і окропив гіркотою ті, до яких мене надили небезпечні нахили...

— Чудово! — вигукнув задоволений абат.— Пан віконт знає вже не менше, ніж я.

Завершивши писати приклад, Жак легко закашлявся.

— На сьогодні досить, любий абате,— сказала схвильована графиня,— і, будь ласка, відкладіть урок хімії. Тепер покатайся верхи, Жаку,— додала вона, підставляючи синові щоку для поцілунку з лагідною материнською ніжністю, і обернула до мене очі, ніби прагнучи знищити мої спогади.— Іди, коханий, і будь обережний.

— Одначе ви не відповіли мені,— сказав я, поки вона стежила за Жаком довгим поглядом.— Чи не болить у вас де-небудь?

— Так, іноді, в шлунку. Якби я жила в Парижі, то мала б за честь слабувати на гастрит, тепер ця хвороба модна.

— Матуся часто дуже страждає,— сказала мені Мадлена.

— Як,— озвалася графиня,— ви цікавитеся моїм здоров'ям?

Мадлена, вражена дошкульною іронією, що пролунала в цих словах, мовчки поглянула на неї, а потім на мене; потупивши очі, я роздивлявся рожеві квіточки на обитті сіро-зелених меблів, які оздоблювали вітальню.

— Моє становище просто нестерпне,— прошепотів я їй на вухо.

— Але хіба це моя провина? — відповіла вона.— Любий друже,— додала вона з тією підступно вдаваною жвавістю, якою жінки присмачують свою помсту,— хіба ви не знаєте новочасної історії? Адже Франція і Англія — одвічні вороги. Навіть Мадлена це знає, їй відомо, що їх розділяє широке море, холодне й бурхливе.

Вази на каміні в вітальні було замінено свічниками, мабуть, щоб позбавити мене втіхи прикрашувати камін квітами; згодом я побачив вази в спальні графині. Коли приїхав мій служник, я вийшов, щоб розпорядитися; він привіз мої речі, і я хотів, щоб він одніс їх до мене в спальню.

— Ви ж не помиліться, Феліксе,— сказала графиня.— В колишній кімнаті тітки тепер живе Мадлена. Вас розмістили над графовою спальнею.

Незважаючи на всю мою провину, я все ж мав серце, і її слова поранили мене, як удари кинджала, який байдуже бив у найдошкульніші місця, що їх вона, здавалося, навмисне обирала. Не всі однаково переносять моральні тортури, їхня сила залежить від нашої душевної чутливості, і графині важко далося знання всіх відтінків страждання; але з тієї ж причини найкраща з жінок стає тим жорстокіша, чим великодушніша вона була колись; я подивився на графиню, але вона похнюпилася. Я ввійшов до своєї нової спальні, гарної кімнати,

опорядженої в білих і зелених тонах. Тут я залився слізьми. Анрієтта почула мої ридання і ввійшла до мене з букетом квітів.

— Анрієтто,— сказав я,— невже ви не в змозі простити найвибачливішу помилку?

— Ніколи не зовіть мене Анрієттою,— відповіла вона,— безталанної Анрієтти більше нема, але ви завжди знайдете пані де Морсоф, вірного друга, ладного любити і слухати вас. Феліксе, ми побалакаємо згодом. Якщо у вас ще є бодай краплина почуття до мене, дайте мені звикнути до того, що ви тут; а потім, коли слова не так сильно катуватимуть моє серце, тоді, як до мене повернеться трохи мужності, тоді, тільки тоді... Ви бачите цю долину? — сказала вона, показуючи мені на Ендр.— Мені боляче дивитися на неї, але я все ще її люблю.

— Ох, будь проклята Англія і всі її жінки! Я виблагаю відставки у короля і помру тут, випрохавши у вас прощення.

— Ні, любіть цю жінку. Анрієтти більше нема, це не жарт, ви скоро довідаєтеся...

Вона пішла собі, але з тону цих слів я збагнув, яка глибока її рана. Я швидко вийшов за нею, утримавши її, і спитав:

— То ви мене більше не любите?

— Ви завдали мені більше зла, ніж усі решта разом! Тепер я страждаю менше, отже, я люблю вас менше; але тільки в Англії не знають слів "назавжди" і "ніколи"; тут ми говоримо: "назавжди!" Будьте розважливі, не ятріть моєї рани, а якщо ви страждаєте, то подумайте про мене — адже я ще живу!

Я тримав її руку, холодну, нерухому і вогку, вона випручала її у мене і кинулася, як стріла, вздовж коридора, де розігралася ця справді

трагічна сцена. За обідом граф піддав мене тортурам, яких я ніяк не міг передбачити.

— Хіба маркізи Дадлей зараз нема в Парижі? — спитав він.

Я весь спаленів, відповідаючи:

— Ні.

— Де ж вона, в Турені? — допитувався він.

— Вона не розлучилася з чоловіком і може вернутися в Англію. Її чоловік був би радий, якби вона повернулася до нього,— жваво відповів я.

— Вона має дітей? — спитала пані де Морсоф зміненим голосом.

— Двох синів.

— Де ж вони?

— В Англії, з батьком.

— Ану, Феліксе, скажіть по щирості, чи справді вона така вродлива, як про неї кажуть? — спитав граф.

— Як можна ставити такі питання? — розсердилася графиня.— Кохана жінка завше найгарніша на всім крузі земнім!

— Авжеж, завше,— сказав я з гордістю, кинувши на неї погляд, якого вона не витримала.

— Ви щасливчик,— вів далі граф.— Атож, вам страшенно пощастило! Ах! У молодості я б нетямився від такої перемоги!..

— Годі! — сказала графиня, показуючи графові очима на Мадлену.

— Я ж не дитина,— відповів граф, якому було приємно згадати свою молодість.

Вийшовши з-за столу, графиня повела мене на терасу і, спинившись там, вигукнула:

— Як! Невже є жінки, які жертвують дітьми задля чоловіка? Зректися статків, суспільства, це я розумію: може, навіть вічного раювання! Але дітей! Зректися власних дітей!

— Атож, такі жінки хотіли б віддати ще більше, вони віддають усе...

Для графині весь світ став шкереберть, і думки її сплуталися. Вражена величчю цієї жертви, підозрюючи, що набуте щастя може відшкодувати такі жорстокі втрати, чуючи в собі волання збунтованої плоті, вона застигла, озираючи своє занапащене життя. Так, вона пережила хвилину жахливих сумнівів; але вона випросталася велика і свята, високо тримаючи голову.

— То кохайте цю жінку, Феліксе, — сказала вона зі слізьми на очах,— хай вона буде моєю щасливою посестрою. Я прощаю їй завдану мені муку, якщо вона дає вам те, чого ви ніколи не могли знайти тут, чого ви не можете дістати від мене. Ви мали рацію: я ніколи не говорила, що кохаю вас, і я ніколи не кохала вас так, як кохають у цьому світі. Але якщо вона не мати, як може вона любити?

— Люба Анрієтто, ти свята! — відповів я.— Якби я не був такий схвильований, я пояснив би тобі, що ти витаєш над хмарами, високо над нею; що вона жінка землі, дочка грішного людства, ти ж дочка небес,

обожнювана янголиця; тобі належить усе моє серце, а їй тільки моя плоть; вона це знає, це вкидає її в розпуку, і вона помінялася б з тобою, навіть ціною найболючіших тортур. Але все це непоправно. Тобі я віддав душу, всі помисли, щире кохання, мою юність і старість; їй — палкі бажання і розкоші минущої жаги; тобі дістануться всі мої спогади; їй — цілковите забуття.

— Говоріть, о друже мій, говоріть ще!

Вона присіла на лаву і залилася слізьми.

— Отже, чеснота, святість життя, материнська любов — це не омана, Феліксе! Ох, зросіть іще цим бальзамом мої рани! Повторіть слова, які підносять мене в небеса, де я хочу ширяти разом з вами! Благословіть мене вашим поглядом, вашим словом — і я прощу вам усі муки, яких зазнала на ці два місяці!

— Анрієтто, в нашому житті є таємниці, яких ви не знаєте. Я зустрів вас у тому віці, коли голос почуття може на час заглушити бажання нашої плоті; але кілька сцен, спогад про які зігріватиме мене і в мою останню хвилину, мали переконати вас, що я переріс цей вік, і ваші повсякчасні перемоги були в тому, що ви уміли продовжити його невинні радощі. Кохання без облади загострює наші бажання, але настає хвилина, коли ми спізнаємо тільки муку: адже ми зовсім не схожі на вас. У нас закладено силу, якої ми не годні зректися, інакше ми перестанемо бути чоловіками. Наше серце, позбавлене цієї поживи, яка його підтримує, ніби саме себе пожирає і стає безсилим; це ще не смерть, але її передпокій. Годі довго ошукувати природу; при найменшому поштовху вона прокидається з люттю, схожою на шаленство. Ні, я не покохав, я умирав від спраги серед розпеченої пустелі.

— Пустелі! — сказала вона з гіркотою, показуючи на нашу долину.— Як розумно він міркує, скільки тонких викрутів! Тому, хто вірний, усі ці хитрощі не потрібні!

— Анрієтто, не сперечаймося через якийсь невдалий вираз. Ні, душа моя не змінилася, але я перестав панувати над своїми почуттями. Цій жінці відомо, що ви моя єдина кохана. Вона грає в моєму житті лише другорядну роль, вона це знає і примиряється; я маю право покинути її, як кидають куртизанку...

— І тоді?..

— Вона сказала мені, що вкоротить собі віку,— відповів я, думаючи, що це рішення здивує Анрієтту.

Але коли вона почула мої слова, на обличчі її майнула зневажлива посмішка, ще виразніша, ніж приховані за нею думки.

— О ти, моє сумління,— вів далі я,— якби ти могла бачити, як я боровся з усіма спокусами, такими згубними для мене, ти збагнула б, яке фатальне...

— О так, фатальне! — підхопила вона.— Я надто вірила в вас. Я думала, що у вас не менше чесноти, ніж у священика і у... пана де Морсофа,— додала вона ущипливо, і її слова пролунали, наче епіграма.— Тепер уже по всьому,— вела далі вона, помовчавши.— Я вам завдячую, мій друже: ви погасили в мені вогонь плотських бажань. Найважчу частину шляху пройдено, наближається похилий вік, а з ним нездужання, потім болячки; я більше не можу бути для вас ясною феєю, яка дарувала вас своєю ласкою. Будьте вірні леді Арабеллі. Кому дістанеться Мадлена, яку я так плекала для вас? Бідолашна Мадлена! Бідолашна Мадлена! — приказувала вона, як журливий приспів.— Якби ви чули, як вона недавно сказала мені: "Матусю, ти не ласкава з Феліксом!" Люба дитина!

Вона дивилася на мене, освітлена промінням вечорового сонця, яке сипалося крізь листя, і сповнена якогось жалю до наших розбитих надій, поринула в минуле, таке чисте і ясне, і віддалася спогадам, як віддався ним і я. Ми перебирали наше життя, переводячи очі з долини на парк, з

клошгурдських вікон на Фрапель, і в нашій пам'яті оживали запашні букети, вплітаючись у поему наших нездійсненних бажань. То була її остання втіха, невинна насолода щирої душі. Ця розмова, повна для нас глибокого значення, завдала нам тихого смутку. Анрієтта повірила моїм словам і відчула себе там, куди я її підніс, — на небесах.

— Друже мій,— сказала вона,— я скоряюся Творцеві, бо бачу в цьому перст Божий.

Лише згодом я зрозумів глибокий сенс її слів. Ми повільно піднімалися по терасі. Вона сперлася на мою руку, покірна долі, і хоча рани її кривавіли, вона знайшла, як пом'якшити їхній біль.

— Таке життя людське,— сказала вона.— Що зробив пан де Морсоф, чим заслужив свою долю? Це доводить вам, що існує інший, кращий світ. Горе тому, хто здумає нарікати по тому, як обрав добру путь!

І вона заходилася міркувати про життя, розглядаючи його з різних боків, і її холодна проникливість показала мені, якою огидою пройнялася вона до всього земного. Підійшовши до оселі, вона випустила мою руку і сказала:

— Якщо Господь Бог дав нам смак і поривання до щастя, чи не має він потурбуватися про невинні душі, які спіткали в цьому світі самі прикрощі? Це так, або Бога нема, і тоді життя лише гіркий жарт.

Кинувши цю репліку, вона притьмом зайшла до оселі, я знайшов її в вітальні: вона лежала на канапі, ніби її вразив голос небесний, який віщував Святому Павлові63.

— Що з вами? — спитав я.

— Я не розумію, що таке чеснота, і не знаю, чи є вона в мене.

Ми обоє застигли в мовчанні, дослухаючись до цих слів,— вони пролунали як камінь, кинутий у безодню.

— Якщо я помилялася в житті, тоді вона має рацію, вона! — вигукнула пані де Морсоф.

Так її остання радість завершилася останньою боротьбою її душі. Коли прийшов граф, вона поскаржилася йому на здоров'я, хоча ніколи не скаржилася досі; я благав її розповісти мені, що з нею, але вона мовчки пішла до себе, покинувши мене мучитися гризотами сумління, які, з'явившись, породжували все нові тортури. Мадлена пішла слідом за матір'ю. Уранці я довідався від неї, що у графині була сильна блювота, яку вона пояснила пережитими того дня хвилюваннями. Отож я, котрий бажав віддати за неї життя, убивав її.

— Любий графе,— сказав я панові де Морсофу, який змусив мене грати з ним у триктрак,— мені здається, графиня дуже хвора; ще не пізно її врятувати: покличте доктора Оріже й умовте її виконувати його приписи.

— Оріже, який мене погубив? — сказав він, уриваючи мене.— Ні, ні, я пораджуся з Карбонно!

Увесь той тиждень, а надто в перші дні, життя було для мене суцільною мукою, морозило мені душу, вражало мою гордість, троюдило серце. Якщо ви коли-небудь були осереддям чийогось життя, зітхань і поглядів, сенсом існування, вогнищем, яке давало світло й тепло, ви зрозумієте, як жахливо по цьому опинитися ніби в пустці. Мене оточували ті самі предмети, але дух, який оживляв їх, погас, як полум'я задутої свічки. Я зрозумів убивче почуття, що змушує закоханих не зустрічатися, коли їхнє кохання згасає. Бути нічим, де ти царював неподільно! Бачити лише холод смерті там, де сяяло радісне проміння життя! Такі порівняння вбивають нас. Незабаром я почав шкодувати за тим, що не зазнав щастя в роки моєї смутної юності. Моя розпука була така глибока,

що графиня, здається, пом'якшала. Якось по обіді, коли ми гуляли берегом річки, я зробив останню спробу виблагати у неї прощення. Попросивши Жака повести сестру вперед, я покинув графа і, тягнучи пані де Морсоф до човна, сказав:

— Анрієтто, змилуйтеся, скажіть бодай слово, або я кинуся в Ендр! Атож, я піддався спокусі, це правда: але хіба я не вчинив, як вірний пес, безмежно відданий панові? Я вернувся до вас, повний сорому; коли пес нашкодить, його карають, але він лиже руку, що вдарила його; покарайте мене, але верніть мені ваше серце.

— Бідолашний хлопчику! — сказала вона.— Хіба ви не зосталися моїм сином?

Вона взяла мене під руку, мовчки вернулася до Жака й Мадлени і подалася з ними до Клошгурда через виноградники, покинувши мене з графом, який заходився базікати про політику та про сусідів.

— Вернімося додому,— сказав я йому. — Голова у вас непокрита, і вечірня роса може вам пошкодити.

— Ви жалієте мене, любий Феліксе,— сказав він, не вгадавши моїх намірів,— а от дружина ніколи не хотіла мене втішати, може, з принципу.

Раніше вона ніколи не кидала мене одного з чоловіком; тепер мені доводилося шукати приводу, щоб вернутися до неї. Вона сиділа з дітьми і пояснювала Жакові правила гри в триктрак.

— Ось,— мовив граф, який дуже ревнував дружину до дітей,— ось ті, ради кого вона завжди нехтує мене. Чоловіки, друже мій, завжди в програші; найцнотливіша жінка знаходить, як задовольнити свою потребу в любові і позбавити своєї прихильності чоловіка.

Вона не відповіла йому, граючись і далі з дітьми.

— Жаку,— сказав граф,— ходи сюди.

Жак зам'явся.

— Батько кличе тебе, мій хлопчику, іди до нього,— сказала мати, підштовхуючи його.

— Вона любить мене з обов'язку,— зауважив старий, який розумів своє становище.

— Пане,— відповіла графиня, проводячи рукою по волоссю Мадлени, зачесаної під вродливицю Фероньєр64,— не будьте несправедливий до безталанних жінок, їм не завжди легко дається життя, і, може, в дітях утілена материна чеснота.

— Люба моя,— заперечив граф, намагаючись бути логічним,— за вашими словами виходить, що, якби не діти, жінки не були б чеснотливі й любісінько собі кидали чоловіків.

Графиня шпарко звелася і повела Мадлену на балкон.

— Такий шлюб, мій друже,— сказав граф.— Чи не хочете ви сказати, покидаючи нас, що я не маю рації! — гукнув він їй услід, і, взявши за руку сина, наздогнав дружину, спопеляючи її поглядом.

— Навпаки, пане, ви мене злякали. Ваше міркування страшенно вразило мене,— сказала вона кволим голосом, глянувши на мене, як упіймана злочинниця,— якщо чеснота не в тому, щоб жертвувати собою задля дітей і чоловіка, то що ж тоді чеснота?

— Жер-тву-ва-ти! — вигукнув граф, вимовляючи кожен склад, нібито завдаючи удар за ударом у серце графині.— Чим же ви жертвуєте задля дітей? Чим ви жертвуєте для мене? Чим? Ким? Відповідайте! Відповідайте ж! Що тут відбувається? Що ви хочете сказати?

— Скажіть самі, пане,— відповіла вона,— що було б вам більше до вподоби: якби вас любили з послуху Богові або якби ваша дружина черпала чесноту в самій собі?

— Пані де Морсоф має рацію,— зауважив я, вступаючи в розмову, і в голосі моєму лунало хвилювання, що відгукнулося в їхніх серцях, бо я влив у них надію, яку я сам навіки втратив; я втишував їхні тривоги своєю великою скорботою, і сила моєї муки згасила їхні чвари, як левине рикання заглушує всі голоси.— Атож, вищий дар, посланий нам небом,— це здатність передавати наші чесноти тим істотам, щастя яких залежить од нас, і ми ощасливлюємо їх не з розрахунку, не з обов'язку, а лише невичерпною і добровільною любов'ю.

В Анрієттиних очах забриніли сльози.

— І якщо якась жінка спізнає інші почуття, ніж їй дозволяє суспільство, визнайте, любий графе: чим неподоланніше це почуття, тим вона доброчесніша, якщо зуміє згасити його, жертвуючи собою задля дітей і чоловіка. Звісно, цю теорію годі застосувати до мене, бо я, на жаль, показав протилежний взірець, і до вас, бо вас ніколи вона не зачепить.

Вогка й гаряча рука опустилася на мою руку й тихо стисла її.

— У вас шляхетна душа, Феліксе,— промовив граф; потім якось зворушливо оповив графиню за стан і ніжно пригорнув до себе, кажучи: — Пробачте, люба, бідолашного хворого діда, який хоче, щоб його кохали більше, ніж він того заслуговує.

— Деякі серця — сама великодушність,— відповіла вона, схиляючи голову на плече графові, який прийняв її слова на свій карб.

Це непорозуміння збентежило графиню, вона затрепетала, гребінець випав з її волосся, коси розпустилися, обличчя поблідло; відчувши, як

графиня мліє, граф скрикнув, підхопив її на руки, як дівчинку, і відніс на канапу в салон. Ми поставали кругом. Анрієтта все ще тримала мене за руку, ніби кажучи, що тільки ми двоє знаємо таємничий сенс цієї сцени, поглянути, такої простої, але нестерпної для неї.

— Я завинила,— тихо сказала вона мені, коли граф пішов, аби принести їй склянку води, настояної на апельсиновому цвіту,— я дуже завинила перед вами, бо хотіла довести вас до розпачу замість бути поблажливою. Любий мій, ви напрочуд добрий, я одна можу це оцінити. Я знаю, буває доброта, навіяна жагою. Чоловіки можуть бути добрі з різних причин: через погорду, захоплення, з розрахунку, з душевної ліні; а ви, друже мій, виявили щойно безмежну доброту.

— Якщо це так,— сказав я,— то знайте: все, що в мені ще хорошого, це од вас. Хіба ви забули, що я ваш витвір?

— Цих слів досить, щоб ущасливити жінку,— відповіла вона; у цю мить вернувся граф.— Мені краще,— промовила вона, підводячись,— тепер я потребую свіжого повітря.

Ми спустилися на терасу, овіяну духом розквітлих акацій. Вона сперлася на мою праву руку, тулячи її до серця, і віддалася сумним думкам, але, за її словами, вона кохалася в цьому сумі. Їй, мабуть, хотілося зостатися зі мною наодинці, але її чиста уява, вільна від жіночого лукавства, не знаходила приводу, щоб відіслати дітей і чоловіка; і ми гомоніли про всяку всячину, поки вона сушила собі голову, як би урвати кілька хвилин, аби вилити переді мною свою душу.

— Я так давно не каталася в колясці! — сказала вона нарешті, милуючись на красу тихого вечора.— Пане де Морсоф, веліть подати екіпаж, мені хочеться покататися.

Вона знала, що до вечірньої молитви побалакати нам не пощастить і боялася, що потім граф гратиме в триктрак. Вона могла б побути зі мною

на зігрітій сонцем, запахущій терасі, коли чоловік ляже спати; та, може, боялася лишитися наодинці зі мною під рясним шатром з листя, крізь яке просотувалося пишне місячне сяйво, і гуляти удвох уздовж балюстради, звідки розгортався широкий краєвид на долину, якою струмував Ендр. Подібно до того, як темні, мовчазні склепіння святилища заохочують до молитви, так і осяяне місяцем листя, напоєне п'янким ароматом і овіяне невиразними весняними звуками, змушує тремтіти всі струни душі і підриває волю. Природа втихомирює пристрасті у старих, але в юних серцях збуджує їх; ми це знали! Два удари в дзвона означали: настала година молитви. Графиня здригнулася.

— Анрієтто, серце, що з вами?

— Нема більше Анрієтти,— відповіла вона.— Не воскрешайте її: вона була вимоглива, примхлива; тепер ви маєте спокійного друга, чия чеснота зміцніла завдяки словам, навіяним вам згори. Ми побалакаємо про це. Не спізнюймося до молитви. Сьогодні читати її моя черга.

Коли графиня вимовляла слова молитви, прохаючи в Господа допомоги в життєвих знегодах, вона вкладала в них стільки почуття, що вразила не одного мене; здавалося, вона знов виявила свій хист ясновидства і передбачила жахливу муку, якої я несамохіть завдав їй, допустившися промаху, бо я забув про нашу домовленість з Арабеллою.

— Ми встигнемо зіграти партію, поки запряжуть коней,— сказав граф, тягнучи мене до вітальні.— Потім ви покатаєтеся з моєю дружиною, а я ляжу спати.

Звичайно наша гра проходила дуже бурхливо. Зі своєї кімнати, а може, з Мадлениної спальні, графиня почула сердитий голос чоловіка.

— Ви, далебі, порушуєте обов'язок гостинності,— сказала вона графові, вступаючи до вітальні.

Я глянув на неї непорозуміло; я все ще не звик до її суворості, колись вона не старалася врятувати мене від графового тиранства; їй було приємно тоді, що я поділяю її муки, а я самовіддано терпів їх з любові до неї.

— Я віддав би життя, — шепнув я їй на вушко,— аби знов почути, як ви мовите: "Бідолашний друже, бідолашний друже!"

Вона похнюпила голову, згадавши випадок, що на нього я натякав; потім нишком глянула на мене, і я прочитав в її очах радість жінки, яка побачила, що найменший порух її серця цінується дорожче за бурхливі розкоші тілесного кохання. І тут, як завше, навіть коли вона завдавала мені болю, я простив її, відчуваючи, що вона розуміє мене. Граф програвав; я заявив, що втомився, аби урвати гру, і ми надумали пройтися круг моріжка, поки не під'їхав екіпаж; як тільки ми зосталися самі, лице моє просяяло такою радістю, що здивована графиня глянула на мене допитливим поглядом.

— Анрієтта жива,— сказав я,— вона ще кохає мене; ви ображаєте мене навмисне: аби розбити мені серце. Я ще можу бути щасливим!

— Якщо в мені зоставалась ще тінь тієї жінки,— відповіла вона нажахано,— то тепер ви її знищили. Благословен Господь, який дає мені снаги терпіти ці заслужені мною тортури. Атож, я ще надто люблю вас, я могла впасти, але англійка освітила безодню, що загрожує мені.

Тут підкотила коляска, і візник спитав, куди їхати.

— Виїздіть по головній алеї на шінонський шлях, а потім звернете в ланди і вертайтеся дорогою з Саше.

— Який сьогодні день? — спитав я надто поквапливо.

— Субота.

— Не виїздіть на цей шлях, пані: у суботу ввечері там багато торговців птицею, вони їдуть у Тур і запруджують шлях своїми возами.

— Їдьте, як вам велено, — сказала графиня візникові.

Ми обоє надто добре знали найменші відтінки голосу одне одного і не вміли критися з нашими почуттями. Анрієтта все збагнула.

— Ви не подумали про торговців птицею, коли обирали цю ніч,— сказала вона з легкою іронією.— Леді Дадлей у Турі. Не брешіть. Вона жде вас недалеко звідси. "Який сьогодні день? Торговці птицею! Великі вози!" Хіба ви колись згадували про них, коли ми раніше гуляли з вами?

— Це лишень доводить, що в Клошгурді я про все забуваю, — відповів я нелукаво.

— Вона чекає на вас?

— Атож.

— О котрій годині?

— Між одинадцятою і дванадцятою.

— Де?

— В ландах.

— Ми поїдемо туди,— сказала вона.— Я хочу її бачити.

Почувши ці слова, я збагнув, що долю мою вирішено безповоротно. Я зразу подумав, що мені доведеться завершити шлюбом наші любощі з леді Дадлей, припинивши страшну боротьбу, здатну вичерпати всі мої

почуття і позбавити мене витончених розкошів, які під зливою ударів облетять, мов ніжний квіт-пустоцвіт. Моя затята мовчанка засмутила графиню, чию великодушність я ще не поцінував до кінця.

— Не гнівайтеся на мене, любий,— сказала вона сріблястим своїм голосом,— це моя спокута. Вас ніколи не покохають так, як вас кохають тут,— вела далі вона, тулячи руку до серця.— Хіба я не призналася вам сама в своєму коханні! Але маркіза Дадлей врятувала мене. Їй усі земні пристрасті, і я їм не заздрю. Мені ясна любов небесна! Від дня вашого приїзду я пройшла безконечно довгу путь. Я пізнала сенс життя. Піднісшись душею, ми ніби відриваємо її від землі; що вище ми злинаємо, то менше зустрічаємо співчуття; замість страждати, живучи в долині, ми страждаємо у високостях, як той орел, що ширяє у небі, несучи в серці стрілу, якою його прошив якийсь грубий пастух. Тепер я розумію, що земля і небо несумісні. Атож, хто здатний ждати, злинувши в небеса, той вільний від ниць пристрастей. Душа його має зректися всього земного. Вона повинна любити друга, як ми любимо своїх дітей: ради них самих, а не ради себе. Наше "я" — ось причина всіх лих і прикрощів. Моє серце злине вище за орла; там я знайду любов, яка мене не ошукає. Коли ж ми живемо земним життям, воно надто принижує нас і себелюбство перемагає того ангела, який живе у нас. Насолоди, що їх дає нам пристрасть, жорстокі й бурхливі, ми платимо за них згубними хвилюваннями, і міць нашої душі слабне. Я вийшла до моря, де хвищуть хуртовини, і надто близько бачила їх; хвилі часто кропили мене своїми бризками і не завжди розбивалися біля моїх ніг, але іноді налітали на мене й морозили мені душу; я повинна відступити на високий берег, інакше загину в цьому морі без берегів. У вас, як і в усіх, хто завдав мені горе, я бачу вартового моєї чесноти. Життя моє було повне страждання, і, на щастя, страждання не перевищили моїх сил, і тому грішні пристрасті не забруднили мене, я не піддалася спокусам і завжди поривалася до Бога. Наша симпатія була лише шаленою мрією двох чистих дітей, які сподівалися задовольнити і своє серце, і людей, і Господа... Шалена надія! Феліксе! — Вона замовкла.— Як же зве вас та жінка? — спитала вона, помовчавши.

— Амадеєм,— відповів я.— Фелікс — інша людина, він належить тільки вам.

— Анрієтті важко вмирати,— промовила вона з сумною посмішкою.— Але вона загине на перше слово сумирної християнки і гордої матері — жінки, чия чеснота вчора схитнулася, але сьогодні вона зміцніла. Що я можу ще сказати? Атож, це так, ціле життя я лишалася вірною собі і в найтяжчих, і в найлегших випробуваннях. Серце, з яким мене мали пов'язати перші пута ніжності — серце моєї матері,— було закрите для мене, незважаючи на всі мої спроби знайти шпарку, щоб проникнути в нього. Я була єдиною донькою, що народилася після смерті трьох синів, і марно силкувалася посісти їхнє місце в серці батьків: але мені не пощастило зцілити рани, завданої сімейній гордині. Після цього похмурого дитинства мене пригорнула моя люба тітонька, але смерть невдовзі забрала її у мене. Пан де Морсоф, якому я вручила своє життя, безнастанно мордує мене, сам того не відаючи, неборака! Його любов достоту, як любов у малих дітей, сповнена наївного егоїзму. Він і гадки не має, яких тортур завдає мені, і я завжди прощаю йому! Мої кохані дітки, котрі зрослися з моєю плоттю всіма своїми муками, з моєю душею — всіма своїми чеснотами, з моїм серцем — всіма невинними радощами, хіба їх не послано мені лише для того, щоб я пізнала, яка сильнюща і терпляча материнська душа? Атож! Діти — ось моя цнота! Ви знаєте, яка я змучена ними, через них і попри них! Стати матір'ю означало для мене набути права на вічні муки. Коли Агар волала в пустелі65, ангел показав цій вигнаній рабині чисте джерело. А мені? Коли чисте джерело, з якого ви хотіли втамувати свою спрагу (пам'ятаєте?), забило в Клошгурді, воно принесло мені лише воду, отруєну гіркотою. Так, ви завдавали мені незмірного страждання. Бог, мабуть, простить ту, що пізнала лише любовні прикрощі. Але якщо найдужче мене допекли саме ви, можливо, я цього заслужила. Бог справедливий. Ох Феліксе, поцілунок нишком у лоба, може, сам по собі гріховний. Може, я маю спокутувати кожен крок, зроблений далеко від чоловіка і дітей, коли, гуляючи вечорами, хотіла зостатися наодинці зі своїми спогадами й потаємними думками, бо в такі хвилини наша душа належить іншому. Коли серце наше ніби стискається і стає таким малесеньким, що вміщає в себе лише любов земну,—

можливо, це найтяжчий гріх. Коли жінка, схиливши голову, підставляє чоловікові голову для поцілунку, щоб здаватися вільною від кохання,— це теж гріх! Гріх будувати своє майбутнє в сподіванні чиєїсь смерті, гріх мріяти про щасливе материнство, про здорових дітей, що граються вечорами з любим батечком перед очима у зворушеної матері. Атож, я грішниця, я многогрішниця. Я радо корилася покутам, накладеним на мене церквою, але вони не спокутували моїх гріхів, до яких священик був, мабуть, надто поблажливий. Господь побажав зробити самі мої провини джерелом кари, вручивши карального меча тому, задля кого вони чинилися. Подарувати вам своє волосся чи не означає подарувати себе? Чому я любила носити білі сукні? Я почувала себе в них вашою лілеєю; адже ви вперше побачили мене тут у білій одежі. Гай-гай! Я менше любила моїх дітей, бо всяка симпатія живе коштом родинних почуттів. Ось бачите, Феліксе! Кожне страждання має свій глибокий сенс. Бийте, бийте ж мене дужче, ніж пан де Морсоф та мої діти! А та жінка — лише знаряддя гніву Господнього, я підійду до неї без ненависті, з усмішкою на устах; я маю любити її, інакше я негідна називатися християнкою, дружиною і матір'ю. Якщо, як ви запевняєте, я зуміла вберегти своє серце від ниць почуттів і воно заховало свою чистоту, то ця англійка не може мене ненавидіти. Кожна жінка має любити матір того, кого вона любить, а я ваша мати. Що я шукала в вашому серці? Мені хотілося посісти куточок, не зайнятий пані де Ванденес. Ви завжди нарікали на мою холодність. Так, я була вам лише матір'ю. Пробачте ж за різкі слова, які вихопилися в мене після вашого приїзду, бо мати мусить радіти, знаючи, як палко люблять її сина.— Вона схилила голову мені на груди, приказуючи: — Простіть, простіть!

Тут я почув у її голосі незнайомі мені нотки. Він лунав не як веселий голос дівчини, не як голос жінки з владними інтонаціями, не як скарга стурбованої матері; то був інший, сумний голос, сповнений нових мук.

— Бо ви, Феліксе,— вела далі вона, знову пожвавлюючись,— ви друг, який не може зробити лихого вчинку. Ох, ви нічого не втратили в моєму серці, не дорікайте собі ні в чому, вас не повинні катувати муки сумління! Було б страшним себелюбством вимагати, щоб в ім'я нездійсненного

прийдешнього ви пожертвували безмежними радощами, задля яких жінка кидає дітей, зрікається товариства і відмовляється від вічного раювання! Скільки разів ви показували свою перевагу наді мною! Ви були шляхетний і високий душею, я ж була ниця й гріховна. Так, тепер усе вирішено: я можу бути для вас лише далекою зіркою, чистою, холодною, але немінливою. А ви, Феліксе, не забувайте мене, я не повинна бути самотньою в своїй любові до названого брата. Будьте ласкавий зі мною! Сестрина любов не таїть у собі ні розчарувань, ні гіркоти. Вам не доведеться брехати рідній душі, яка житиме вашим багатим життям, мучитиметься вашими стражданнями, радітиме вашим радощам, любитиме жінок, які ущасливлять вас, і обурюватиметься тими, хто зрадить вас. Я не мала брата, якого я могла б так любити. Будьте ж великодушний, відкиньте всяку пиху і замініть ваше таке бурхливе й бентежне кохання іншою, ніжною і святою симпатією. Тоді я ще зможу жити. Я зроблю перший крок і потисну руку леді Дадлей.

Вона не плакала! Вимовляючи ці слова, сповнені гіркої мудрості, вона ніби зривала запону зі своєї душі і, оголивши свої муки, показувала мені, як багато ниток пов'язувало нас із нею, скільки міцних пут я розірвав. Ми були такі схвильовані, що не помітили, як ринув дощ, не дощ, а злива.

— Чи не бажає пані графиня сховатися тут, поки дощ? — спитав візник, показуючи на головний заїзд у Баллані.

Вона кивнула у відповідь, і ми з півгодини простояли в критому під'їзді, на превеликий подив служників, ті дивувалися: чому це пані де Морсоф опинилася на проїжджій дорозі об одинадцятій ночі. Чи вона їде до Тура? Чи вертається додому? Коли злива вщухла і дощ перейшов у мжичку, що не заважало місяцю світити крізь імлу, проріджену вітром, візник виїхав на шлях і, на мою велику радість, повернув додому.

— Їдьте, куди вам велено! — гукнула йому графиня.

Ми повернули на дорогу в ланди Карла Великого, і незабаром знов задощило. Нараз я почув гавкіт улюбленого песика Арабелли, і з-поза купи дубів вихопилася вершниця, одним стрибком перелетіла через дорогу, потім через рівчак, якраз на межі двох землевласників, які намірялися орати ці перелоги, і спинилася неподалік, щоб глянути на нашу карету. То була леді Дадлей.

— Яке щастя виглядати так свого коханого і знати, що це зовсім безгрішно! — мовила Анрієтта.

Дзявкіт песика показав леді Дадлей, що я сиджу в екіпажі; вона, мабуть, подумала, що я не поїхав верхи через дощ; коли ми минали її, вона підскакала аж до шляху зі спритністю доброї наїзниці: захоплена Анрієтта тільки скрикнула. З кокетства Арабелла вимовляла лише останній склад мого ймення, на англійський кшталт, і в її устах це прізвисько лунало, як ніжний клич феї. Вона думала, що ніхто не чує її, окрім мене, і позвала:

— My dear!

— Він тут, пані,— відповіла графиня, вдивляючись у фантастичну істоту перед нею; яскраве місячне світло осявало розпашіле від нетерплячки лице, обрамлене довгими розкудовченими кучерями.

Ви знаєте, з якою прудкістю дві жінки встигають озирнути одна одну. Маркіза одразу впізнала суперницю і вбралася в свій англійський гонор; вона окинула нас поглядом, сповненим холодної зневаги, і зникла в млі, як пущена з лука стріла.

— До Клошгурда, швидко! — гукнула графиня, якій цей бундючний погляд прошив серце, ніби удар списа.

Візник повернув на шінонський шлях, що був кращий, ніж дорога в Саше. Коли наша карета знову проїжджала через ланди, ми почули

скажений чвал коня Арабелли й стрибки її пса. Вони мчали узліссям, сховані млою.

— Вона покине вас, ви втратите її назавжди! — гукнула Анрієтта.

— Ну що ж, хай покине,— відповів я.— Я розлучуся з нею без жалю.

— О безталанні жінки! — нажахано скрикнула графиня, і в голосі її почулося співчуття.— Але ж куди вона скаче?

— До Гренадьєра, недалеко від Сен-Сіра.

— Вона поїхала сама-одна,— сказала Анрієтта, і з її тону я відчув, що жінки солідарні в коханні і завжди жаліють одна одну.

Коли ми в'їхали в алею, яка вела до Клошгурда, Арабеллин песик з радісним гавкотом вискочив назустріч нашому екіпажеві.

— Вона випередила нас,— промовила графиня. Потім, помовчавши, вела далі: — Я ніколи не бачила такої красуні. Які руки і яка ставна! Її личко ніжніше за лілею, а очі горять, як алмази! Але вона надто добре скаче верхи і, мабуть, любить виявляти свою силу; я думаю, вона завзята і непохитна; до того ж мені здається, вона надто зухвало зневажає правила пристойності; жінки, які не визнають ніяких законів, звичайно підкоряються лише своїм вередам. Люблячи пишатися і перемагати, вони не дбають про сталість почуття. По-моєму, кохання вимагає більшого спокою; я уявляю його собі як величезне озеро незмірної глибини, на яке іноді налітають сильні бурі, але лише зрідка, і неприступні береги стримують хвилі; дві істоти живуть тут, на квітучому острові, далеко від світу, бо пишнота і блиск ображають їх. Але, може, я не маю рації: кохання повинне відповідати людським характерам. Якщо закони природи міняються залежно від клімату, чому не може відбуватися так само і з людськими емоціями? Безперечно, емоції підкоряються спільним законам, але у різних натур виражаються по-різному. Маркіза — сильна

жінка, вона змітає всі перешкоди і діє з чоловічою енергією; вона вирвала б коханого з в'язниці, вбивши тюремника, сторожу і ката; а інші жінки уміють лише кохати всім серцем; перед лицем небезпеки вони вклякають, моляться і вмирають. Яка з двох жінок вам більше до вподоби? Ось у чому питання. Звичайно, маркіза кохає вас, вона принесла вам стільки жертв! Може, вона все ще кохатиме вас, коли ви її розлюбите.

— Дозвольте, люба, спитати вас, як колись ви спитали мене: звідки це все вам відомо?

— Страждання навчає нас, а я так багато страждала, що знання мої глибокі.

Мій слуга чув наказ графині, він думав, що ми вернемося головною алеєю, і тримав напоготові мого коня; Арабеллин песик почув коня, і леді Дадлей, принаджена цілком законною цікавістю, пішла за ним до лісу, де, мабуть, і сховалася.

— Ходіть, помиріться з нею,— сказала мені Анрієтта, усміхаючись, щоб не зрадити свого смутку.— Скажіть їй, що вона дуже помилилася щодо моїх намірів; я хотіла лише відкрити їй, який вона придбала скарб; у моєму серці самі добрі почуття до неї, в ньому нема ні гніву, ні зневаги; поясніть, що я її сестра, а зовсім не суперниця.

— Ні, я не піду! — вигукнув я.

— Хіба ви не знаєте,— сказала вона з гордістю великомучениці,— що іноді жаль все одно що образа? Ходіть, ходіть!

Тоді я поскакав до леді Дадлей, щоб узнати, в якому вона гуморі.

"Хоч би вона розгнівалася і кинула мене! — думав я.— Тоді я вернувся б до Клошгурда".

Собака біг попереду і привів мене до дуба, з-під якого вискочила маркіза з криком:

— Away! Away!*

* Геть! Геть! (Англ.)

Мені довелося помчати за нею до самого Сен-Сіра, куди ми прискакали опівночі.

— Ця дама квітне здоров'ям,— сказала мені Арабелла, зіскочивши з коня.

Лише той, хто знав її, може собі уявити, скільки іронії лунало в цій репліці, кинутій сухим тоном і з таким виглядом, ніби вона хотіла сказати: "Я вмерла б на її місці!"

— Я забороняю тобі ображати пані де Морсоф і брати її на сміх,— відповів я.

— Невже я не догодила вашій милості, сказавши, що дама, така дорога вашому серцю, квітне здоров'ям? Кажуть, що француженки ненавидять навіть собаку свого коханого; в Англії ми любимо все, що любить наш володар, ненавидимо все, що він ненавидить, бо ми живемо, влізши в їхню шкуру. Дозвольте ж мені любити цю даму так само, як ви любите її. Але знай, любий мій хлопче,— вела вона далі, обіймаючи мене вогкими від дощу руками,— якби ти зрадив мене, я не могла б ні стояти, ні лежати, ні їздити в кареті з лакеями, ні кататися ландами Карла Великого, ні будь-якими ландами ні у Франції, ні в іншій країні, ні навіть у цілому світі. Я не лежала б у себе на ліжку, не ховалася б під дахом моїх предків! Мене б просто не було серед живих. Я народилася в Ланкаширі, країні, де жінки помирають від кохання. Як? Узнати тебе і поступитися тобою? Я не поступлюся тобою ні перед якою володаркою, навіть перед смертю, бо умру разом з тобою!

Вона повела мене до своєї кімнати, уже обставленої вельми затишно.

— Люби її, моя люба! — сказав я їй завзято.— Вона вже любить тебе, але не з кпинами, а від щирого серця.

— Від щирого серця, мій голубе? — спитала вона, розшнуровуючи амазонку.

З марнославства закоханого я захотів розкрити високу душу Анрієтти перед цією гордійкою. Поки покоївка, яка не тямила ні слова французькою, причісувала маркізу, я спробував накидати вдачу пані де Морсоф, описавши її життя, і повторив ті високі думки, які вона висловлювала під час важких випробувань, що так псують і озлоблюють жінок. Хоча Арабелла, здавалось, зовсім не зважала на мою мову, вона не пропустила жодного слова.

— Я дуже рада,— сказала вона, коли ми лишилися самі,— що довідалася про твій нахил до таких душеспасенних розмов; в одному моєму маєтку живе вікарій, чудовий проповідник, навіть наші селяни розуміють його проповіді, так добре уміє він підійти до своєї пастви. Я завтра ж напишу батькові, щоб він прислав його до мене з першим пакетботом, і ти застанеш його вже в Парижі. Досить тобі колись послухати його, і ти вже нікого більше не захочеш слухати, до речі, він теж здорова людина; його мораль не завдаватиме тобі прикрощів і не доводитиме до сліз; вона не викликає бурі й схожа на ясне джерело, під плюскіт якого так солодко спати. При бажанні ти можеш щовечора задовольняти свою пристрасть до проповідей і водночас перетравлювати обід. Англійська мораль, мій хлопче, так само перевищує туринську, як наші сталеві вироби, наше срібло і наші коні перевищують ваші ножі і ваших коней. Зроби мені ласку, послухай нашого вікарія, прошу тебе! Обіцяєш? Я тільки жінка, моє золотко, я вмію кохати і можу померти за тебе, але я не вчилася ні в Ітоні, ні в Оксфорді, ні в Едінбурзі, я не проповідник і не вчений богослов; ти бачиш, не мені навчати тебе моралі, я зовсім не надаюся до такої ролі, у мене нічого не вийде, хоч би як із шкури пнулася. Я не ганю тебе за твої уподобання; якби ти мав навіть ще

звироднілі нахили, я спробувала б пристосуватися до них; адже я хочу, щоб ти знаходив біля мене все, що тобі подобається: радощі любовні, радощі застільні, радощі духовні, добре вино і цноту християнську. Хочеш, сьогодні ввечері я надіну власяницю? Як же поталанило тій жінці, що вона вміє читати тобі мораль! Цікаво, в яких університетах дають француженкам учені ступені? Кажи мені! Я можу лише віддатися тобі, я тільки твоя раба...

— Тоді чому ж ти поскакала, коли я хотів побачити вас укупі?

— Ти збожеволів, my dear? Я ладна вирушити з Парижа до Рима в лакейському перевдязі і робити для тебе найшаленіші вибрики; але хіба я можу розмовляти на дорозі з жінкою, що її мені не відрекомендовано і що збирається тут же читати мені нотації? Я можу побалакати з селянином і навіть попросити робітника поділитися зі мною хлібом, якщо зголоднію; я заплачу йому кілька гіней, для годиться; але зупинити карету, як роблять в Англії рицарі з великої дороги,— це вже на голову не налазить. Ти, мабуть, умієш тільки кохати, бідний хлопче! Але жити ти не вмієш. До того ж, мій ангеле, я ще не досягла цілковитої схожості з тобою. Повчань я не люблю. Але щоб сподобатися тобі, я ладна себе переламати. Будь ласка, не заперечуй, я спробую! Спробую стати святенницею. Проти мене сам Єреміяб6 виглядатиме простим служкою! Я не дозволю собі жодних пестощів, не присмачивши їх якимись біблійними віршами.

Вона скористалася своєю владою наді мною і почала зловживати нею, як тільки помітила в моїх очах вогонь, який спалахував у мені, коли вона напускала свої чари. Вона перемогла, і я покірно визнав, що всі тонкощі католицької моралі ніщо проти влади жінки, яка занапащає себе, зрікається майбутнього і вважає кохання найвищою чеснотою.

— Отже, вона любить себе більше, ніж тебе! — мовила Арабелла.— Вона ставить вище тебе щось, не пов'язане з тобою! Чи можна цінувати ті прикмети, які ви в нас не знаходите? Жодна жінка, навіть найвисокоморальніша, не рівня чоловікові. Поштуркуйте нами, топчіть

нас, убивайте, змітайте зі свого шляху. Нам судилося померти, а вам жити в гордій величі. Ми приймаємо од вас удари кинджала, а ви дістаєте від нас кохання і прощення. Хіба сонце помічає машкару, яка танцює в його промінні й живе його теплом? Машкара існує, поки сонце не сховається, а потім гине...

— Або летить собі,— урвав я її.

— Або летить собі,— повторила вона з такою байдужістю, що могла б образити чоловіка, настроєного скористатися тією незвичайною владою, якою його наділили.— Невже ти вважаєш гідним жінки нашпиговувати чоловіка стравами, приправленими чеснотою, аби довести йому, що релігія несумісна з коханням? Скажи, хіба я безбожниця? Ми віддаємося чоловікові або відмовляємо йому; але відмовити чоловікові, а потім читати йому нотації — значить покарати його двічі, а це просто протизаконно! А тут ти дістаєш найкращі страви, зготовані руками твоєї відданої Арабелли, чия мораль полягає лише в тому, щоб вигадувати пестощі, яких не звідав ще жоден чоловік. Пестощі, які підказують їй ангели.

Я не знаю нічого уїдливішого над жарт у вустах англійки; вона вимовляє його з нарочитою поважністю, що за нею англійці вміють приховувати все лицемірство свого життя, повного забобонів. Жарт французький — це мереживо, яке жінки дотепно вплітають у любовні розкоші й вигадане ними для розмаїття сварки; це оздоба розуму, легка й добірна, як жіноче вбрання. Проте жарт англійський — це кислота, що роз'їдає все, чого не торкнеться, і залишає від людей лише гладенькі й ніби очищені кістяки. Язик дотепної англійки схожий на язик тигра: бажаючи лише погратися, вона здирає м'ясо до кісток. Її насмішка — всемогутня зброя злого демона, який ніби мовить, підсміюючись: "Оце й усе?" — і залишає смертну отруту в ранах, завданих ради розваги. Тієї ночі Арабелла захотіла показати свою могуть: так султан доводить свою владу, стинаючи голови невинним жертвам.

— Мій ангеле,— сказала вона мені по тому, як довела до того стану, коли в напівсні ми забуваємо про все, окрім любовних розкошів,— зараз я теж міркувала про моральність. Я питала себе, чи я грішу, люблячи тебе, чи порушую закони Божі, і надумала: ні, нічого не може бути благочестивішого й природнішого, ніж моє кохання. Навіщо Бог створив одних людей красивішими, ніж інших, як не на те, щоб показати нам, кого ми маємо божествити? Гріхом було б не кохати тебе, адже ти ангел Божий. Ця дама тебе ображає, прирівнюючи до інших людей: до тебе годі докласти звичайні правила моралі, Бог поставив тебе вище за решту. Хіба я не наближаюся до Нього тим, що кохаю тебе? Чи може Він осудити безталанну жінку за її смак до Божественних витворів? Твоя неосяжна і палка душа така схожа на сонце, що я помиляюся, ніби мошка, яка летить у полум'я свічки! Чи можна карати її за цей переступ? Та чи й переступ це? Може, це тільки самобутнє схиляння перед світом? Машкара гине з надмірної любові до свого божка, але чи можна сказати, що ми гинемо, кинувшись в обійми того, кого любимо? Я така слаба, що кохаю тебе, а вона така сильна, що може відсиджуватися в своїй католицькій капличці. Будь ласка, не хмурся! Ти думаєш, я на неї серджуся? Ні, дурненький! Я божествлю цю мораль, яка переконала її дати тобі волю і дозволила мені здобути тебе й утримати назавше; адже ти мій назавше, правда?

— Так.

— Навік?

— Так.

— Отже, ти робиш мені ласку, мій султане? Я одна вигадала всі твої вартості. Ти сказав, що вона вміє обробляти землю? Я ж передаю цю справу орендарям, а сама волію обробляти твоє серце.

Я намагаюся пригадати це п'янке базікання, щоб краще змалювати вам цю жінку, підтвердити те, що я про неї казав, і з'ясувати причини

скорої розв'язки. Але як описати вам усе, що супроводжувало ці хвилюючі слова? Примхи її фантазії могли зрівнятися лише з найзнадливішими видіннями наших снів; іноді її пестощі викликали ті самі захоплення, що й мої букети, в них сила поєднувалася з ніжністю, млосна лінь змінялася палкими поривами, схожими на виверження вулкана; з віртуозністю досвідченого музики вона змушувала бриніти всі струни моєї чуттєвості; до того ж наші обійми скидалися на гру двох змій, які сплели свої тіла; і нарешті її солодкі речі ряхтіли блискітками дотепності, прикрашаючи квітами поезії наші любовні втіхи. Своєю непогамовною жагучістю вона хотіла вирвати з мого серця почуття, навіяні незайманою і ясною душею Анрієтти. Маркіза так само добре розгледіла графиню, як і графиня розгледіла її; вони обоє оцінили одна одну. З тієї палкості, з якою Арабелла вступила в змагання за мене, я збагнув, що вона боїться суперниці і нишком захоплюється нею. Вранці я побачив Арабеллу в сльозах: вона цілу ніч очей не склепила.

— Що з тобою? — спитав я.

— Боюся, що моє безмежне кохання пошкодить мені в твоїх очах,— відповіла вона.— Я все віддала тобі. Ця жінка хитріша за мене, вона зберегла скарби, які ти можеш бажати. Якщо ти волієш її, не думай про мене: я не докучатиму тобі докорами, благаннями, скаргами; ні, я піду й умру далеко від тебе, як в'яне рослина, позбавлена сонця.

Вона зуміла вирвати у мене слова втіхи й кохання, слова, які викликали у неї захват. Міркуйте самі, що ми можемо сказати жінці, котра плаче, провівши з нами ніч? Суворість у цьому разі мені здається негідною чоловіка. Коли ввечері ми не зуміли встояти проти її чарів, то вранці нам доводиться брехати, бо кодекс чоловічої ґречності зобов'язує нас приховувати правду.

— Ну що ж, я великодушна,— промовила вона, витираючи сльози.— Повертайся до неї. Я не хочу утримувати тебе лише силою мого кохання, ти повинен прийти до мене своєю волею. Коли ти вернешся сюди, я

повірю, що ти кохаєш мене не менше, ніж я тебе, хоча мені завжди здавалося, що це неможливо.

Вона зуміла переконати мене вернутися до Клошгурда. Я не здогадався, в якому фальшивому становищі буду я там, бо мене надто поглинуло моє щастя. Якби я відмовився їхати до Клошгурда, я віддав би перевагу леді Дадлей перед Анрієттою. Арабелла одразу ж повезла б мене до Парижа. Але поїхати до Клошгурда тепер — чи не означало це образити пані де Морсоф? У такому разі я тим певніше мав вернутися до Арабелли. Чи прощала якась жінка таку наругу над її коханням? Коли вона не ангел, що спустився з небес, а лише чисте створіння з високою душею, всяка жінка вважатиме за краще побачити коханого на смертній постелі, ніж в обіймах суперниці; що дужче вона кохає його, то глибшою буде її рана. Отож хоч би як я вчинив по тому, як проміняв Клошгурд на Гренадьєр, моє поводження було б таке ж згубне для мого високого кохання, як вигідне для кохання земного. Маркіза все розрахувала з тонкою проникливістю. Вона призналася мені згодом, що якби не спіткала в ландах пані де Морсоф, то все одно знеславила б мене, никаючи довкола Клошгурда.

Коли я приїхав до графині і побачив її блідою й розбитою, ніби після нічниць, до мене раптом повернулося особливе чуття, що дозволяє юним і великодушним серцям осягнути сенс вчинків, які здаються незначними в очах юрми, але стають злочинними перед судом шляхетної душі. І тут, мов дитина, котра, граючись і збираючи квіти, непомітно спустилася в провалля і раптом з жахом усвідомила, що не може вибратися назад, що її відокремлюють від людей неприступні схили, що вона зосталася сама серед ночі й виття диких звірів, я збагнув: між нами проліг цілий світ. І наші душі вразив прикрий крик, ніби відлуння похмурого "Consummatum est"*, який гримить у церквах у Страсну п'ятницю, в годину смерті Спасителя. Жахливий обряд, такий моторошний для юних душ, яким релігія заступає першу любов. Усі ілюзії Анрієтти було розбито одним ударом, і серце її краялося. Невже вона, котра не відала любовних насолод, не віддавалася їхній солодкій знемозі, сьогодні здогадувалася про радощі щасливого кохання і тому відвертала від мене свій зір? Атож,

вона позбавила мене світла, що шість років осявало моє життя. Мабуть, вона знала, що джерелом проміння, яке струмувало з наших очей, були наші душі, ось так ці душі проникали одна в одну, зливалися водно, знову розходилися й раділи, мов ті дві жінки, які щиро повіряли одна одній свої таємниці. Я з гіркотою відчув: не треба було приходити в цю оселю, де не знали любовних утіх, коли в тебе лице обпалене подихом жаги, що її стерти годі. Якби напередодні я дозволив леді Дадлей піти самій, якби я вернувся до Клошгурда, де Анрієтта, можливо, чекала на мене,— тоді, може... атож, може, пані де Морсоф не надумала б так непохитно зостатися мені тільки сестрою. А тепер вона докладала всіх сил, виявляючи мені прибільшену увагу, щоб остаточно ввійти в свою нову роль і ніколи не виходити з неї. За сніданком вона говорила мені милі речі, речі, як на мене, принизливі: так дбають про хворого, починаючи жаліти його.

* Звершилося! (Латин.)

— Ви вийшли на повітря дуже рано,— сказав мені граф,— і мали б нагуляти вовчий апетит, адже ви не скаржитеся на шлунок.

Ця репліка не викликала на устах у графині лукавої посмішки, як у сестри-спільниці, і я остаточно переконався, що становище моє просто кумедне. Неможливо проводити дні в Клошгурді, а ночі в Сен-Сірі. Арабелла недарма розраховувала на мою делікатність і на шляхетність пані де Морсоф. За цей безконечний день я збагнув, як важко стати другом жінки, якої ти так довго бажав. Такий перехід дуже простий, коли він підготовлений роками, але завжди болісний у молодості. Мені було соромно, я проклинав своє захоплення, мені хотілося віддати пані де Морсоф усю свою кров. Я не міг спаплюжити перед нею суперницю, бо графиня уникала розмов про неї, до того ж чорнити тепер Арабеллу було б ницістю, і я заслужив би лише зневаги великодушної Арабелли, чиє серце виявилося таким благородним. Після п'яти років звабливої близькості душевної ми не знали, про що говорити, слова не передавали наших думок, ми крилися одне перед одним з своїми муками, а колись же страждання лише міцніше зв'язували нас. Анрієтта вдавала, ніби рада

і за себе, і за мене, але була дуже сумна. Хоча вона раз у раз називала себе моєю сестрою, вона не знаходила теми для розмови, і ми майже весь час ніяково мовчали. Вона ще збільшувала мою муку, давши мені зрозуміти, що вважає за Арабеллину жертву себе одну.

— Я страждаю ще більше за вас,— сказав я своїй сестрі у відповідь на зауваження, сповнене щиро жіночої іронії.

— Чому? — спитала вона тим бундючним тоном, яким говорять жінки, коли хочуть приховати свої почуття.

— Тому що я кругом грішний.

Після цього графиня стала триматися зі мною так холодно й байдуже, що зовсім мене збентежила; і от я надумався поїхати. Ввечері я попрощався з усією родиною, зібраною на терасі. Всі пішли провести мене на моріжок, де мій кінь нетерпляче бив копитом. Графиня підійшла до мене, коли я вже взявся за вуздечку.

— Пройдімося пішки по алеї,— мовила вона.

Я подав їй руку, і ми повільно спустилися в парк, ніби все ще насолоджуючись нашими узгодженими рухами; так ми дійшли до купи дерев у далекому кінці біля паркової огорожі.

— Прощавайте, мій друже! — сказала вона, схиливши голову мені на груди й оповивши шию руками.— Прощавайте, ми більше не побачимося! Бог наділив мене сумним хистом вгадувати прийдешнє. Пам'ятаєте, як я нажахалася того дня, коли ви приїхали до нас, такий молодий і гарний? Мені примарилося тоді, що ви повернулися до мене плечима, як сьогодні, коли ви покидаєте Клошгурд задля Гренадьєра. І от оце вночі я знову зазирнула в майбутнє. Друже мій, ми говоримо з вами востаннє. Може, мені пощастить ще сказати вам кілька слів, але з вами говоритиме не та, що стоїть перед вами. Смерть уже черкнула мене своїм крилом. Ви

позбавляєте моїх діточок матері, заступіть же її біля них, коли мене не стане. Ви можете це зробити! Жак і Мадлена люблять вас так, ніби ви завжди мучили їх.

— Ви хочете померти! — вигукнув я злякано, дивлячись на неї, і знову побачив у її вогненних очах сухий блиск, знайомий лише тим, хто бачив його в коханої істоти, враженої цією жахливою хворобою, і схожий на блиск потемнілого срібла.— Померти! Анрієтта, я наказую тобі жити. Раніше ти вимагала від мене клятв, сьогодні я прошу у тебе лише одну: поклянись, що ти звернешся до Оріже і слухатимешся його в усьому.

— Невже ви станете супротивитися милосердю Божому? — вигукнула вона, і її вигук пролунав, як крик розпачу й обурення тим, що я не зрозумів її.

— Отже, ви недостатньо любите мене, щоб сліпо коритися в усьому, як оця жалюгідна леді?..

— Гаразд, я зроблю все, чого ти побажаєш,— відповіла вона, охоплена ревнощами, що відразу знищили ту відстань, якої вона досі дотримувалася.

— Я залишаюся тут,— сказав я, цілуючи її в очі.

Налякана цим рішенням, вона вирвалася з моїх обіймів і прихилилася до дерева; потім мерщій кинулася до замку, не озираючись; я рушив слідом, вона плакала й молилася. Вийшовши на моріжок, я взяв її руку й поштиво поцілував. Ця несподівана покора зворушила її.

— І все ж я твій,— мовив я,— бо кохаю тебе, як колись любила тебе тітка.

Вона затрепетала й палко стисла мою руку.

— Ще один погляд! — сказав я.— Такий погляд, який ти дарувала мені колись!.. Жінка, котра цілком віддається чоловікові,— вигукнув я, коли мене осяяло світло її очей,— не вливає в нас стільки життя й світла, скільки ти дала мені в цю хвилину! Ти моя єдина любов!

— Я житиму! — озвалася вона.— Але зціліться й ви!

Цей погляд стер з моєї пам'яті всі Арабеллині кпини.

Ви бачите, я став іграшкою двох несумісних пристрастей і по черзі улягав їхньому впливу; я любив ангелицю й чортицю — двох жінок однаково гожих; одну, прикрашену всіма чеснотами, які ми топчемо собі під ноги, кленучи нашу недосконалість; другу, наділену всіма вадами, що їх ми підносимо вгору з себелюбства. Я пішов по довгій алеї, обертаючись, щоб глянути на пані де Морсоф (вона стояла, прихилившись до дерева, разом з дітьми, які махали мені хусточками), і раптом відчув, як у душі моїй ворухнулася пиха: адже я зробився вершителем долі двох найпрекрасніших створінь, гордістю двох жінок, таких несхожих, але таких довершених, і будив у них таку безмірну жагу, що кожна з них ладна померти, коли позбудеться мене. Це не гідне самовдоволення було покарано двічі, вірте мені, Наталі! Якийсь злий дух нашіптував мені, щоб я дожидався біля Арабелли тієї години, коли графова смерть або порив Анрієттиної розпуки приведуть її до мене, бо Анрієтта все ще кохала мене; її суворість, її сльози, докори сумління, християнська сумирність красномовно доводили: ніщо не могло вирвати цього почуття з її серця, так само як і з мого. Коли я брів по прекрасній алеї, поринувши в свої роздуми, я вже мав не двадцять п'ять років, а всі п'ятдесят. Очевидно, молодик ще частіше, ніж жінка, в одну мить перескакує від тридцяти років до шістдесяти. Хоча я одразу відігнав ці ниці думки, мушу признатися, вони й далі переслідували мене. Можливо, дух, який навіяв їх, жив у замку Тюїльрі, під склепіннями королівських палат. Хто міг би в ті часи опинатися розбещеному впливу Людовіка XVIII, котрий казав, що ми пізнаємо справжні пристрасті лише в похилому віці, бо пристрасть прекрасна й несамовита, лише коли до неї домішується часточка немічності, що надає кожній насолоді того трепету, якого

спізнає гравець, роблячи останню ставку. Дійшовши до кінця алеї, я обернувся й побачив, що Анрієтта все ще стоїть під деревом, тепер уже одна. І я повернувся сказати їй останнє прощай, скроплене слізьми скрухи, що її причину я приховав. Сам того не відаючи, я лив ці щирі сльози, оплакуючи наше чудове кохання, занапащене навік, наші невинні почуття, ясні квіти юності, яким ніколи не ожити, бо потім чоловік уже не дає, а тільки бере; в своїй коханці він любить самого себе, тоді як у юності він любить кохану в самому собі; пізніше ми передаємо свої уподобання, може, і свої вади тій, що кохає нас; а в молоді роки наша коханка прищеплює нам свої чесноти й ніжні почуття; вона прилучає нас до краси своєю усмішкою й навчає відданості своїм прикладом. Горе тому, хто не мав своєї Анрієтти! Горе й тому, хто ніколи не знав якоїсь леді Дадлей! Якщо перший одружується, він не утримає своєї дружини; другого ж покине коханка. Але щасливий той, хто здобуде обох жінок в одній; щаслива та людина, кого ви покохаєте, Наталі!

Вернувшись до Парижа, ми ще більше зійшлися з Арабеллою. Незабаром ми почали, непомітно для нас самих, ламати закони світського товариства, колись обов'язкові для мене: лише за суворого дотримання цих законів світ пробачає ось такі фальшиві ситуації, в яку поставила себе леді Дадлей. Суспільство вічно силкується проникнути за запону, яка приховує справжні взаємини людей, але як тільки розкриє таємницю, вимагає суворого додержання звичайності. Коханці, змушені жити в світі, діждуться жорстокого осуду, якщо надумають перекидати бар'єри, поставлені світською добропристойністю, і не шануватимуть правил етикету; тут ідеться вже не про інших, а про них самих. Турботи про те, як підійти до своєї симпатії, пильнуючи ґречності; комедії, які ми розігруємо, і таємниці, які ми приховуємо,— вся ця стратегія щасливого кохання заповнює наше життя, оновлює бажання і не дає нам нудити світом від рутини. Але перші пристрасті марнотратні, як і самі юнаки, які вирубують усі дерева в садах своєї душі замість бережно плекати їх. Арабелла не визнавала цих міщанських поглядів і скорялася їм спочатку лише на догоду мені; але, мов той кат, який загодя обирає свою жертву, вона хотіла знеславити мене в очах усього Парижа, щоб зробити своїм sposo*. Вона кокетувала й хизувалася, бажаючи утримати мене при собі;

їй здавалися пісними наші галантні любощі, про які у світі не важилися говорити відкрито, за браком доказів, і лише шушукалися по кутках. Хіба міг я засумніватися в її коханні, бачачи, як безтямно вона робила нерозважливі вчинки, які загрожували зрадити наші взаємини? Віддавшись радощам забороненого кохання, я скоро збезнадіївся, побачивши, що порушив усі настанови Анрієтти. І тоді я зовсім пустився берега, мов той сухітник, який уже наприкінці віку не дає вислухувати своїх хворих грудей: все одно пропадати! В моєму серці завжди зоставався закамарок, до якого я не міг доторкнутися без болю; якийсь мстивий дух завжди викликав у мене думки, що на них спинятися я не смів. У листах до Анрієтти я нарікав на цю моральну недугу, чим завдавав їй нових прикрощів. "Ціною всіх жертв і втрачених скарбів я сподівалася бодай бачити вас щасливим",— говорила вона в єдиному одержаному мною листі. Але я не був щасливий! Наталі, люба, щастя досконале, воно не терпить порівнянь. Коли перший жар кохання вичах, я заходився несамохіть порівнювати цих жінок; раніше я не усвідомлював, який вони складали контраст. Усяка сильна пристрасть так прибиває нас, що спочатку ніби стирає всі гострі кути нашої вдачі і згладжує борозни, прокладені в нашій свідомості добрими чи лихими звичками; але згодом у духовній подобі коханців, котрі краще пізнали одне одного, знов виявляються втрачені вже риси; тоді кожне осуджує другого, і часто характер вступає в змагання з почуттям, породжуючи антипатії, які спричиняються до чвар і розривів, а люди поверхові ставлять на карб людському серцю зрадливість. У наших стосунках настав такий злам. Уже не так засліплений принадами леді Дадлей, я почав, так би мовити, аналізувати свої розкоші і, сам того не бажаючи, зробив висновки, невтішні для неї.

* Чоловіком (іт.).

Я відзначив насамперед, що їй бракує тієї тямовитості, яка відрізняє француженку від усякої іншої жінки і надає її коханню незрівнянного чару, за визнанням усіх, кому химерна доля судила випробувати, як люблять жінки в різних країнах. Покохавши, француженка стає іншою людиною; її кокетування потрібне лише на те, щоб оздоблювати своє

кохання; її таке небезпечне марнославство їй уже не служить, бо вона бачить свою гординю лише в беззастережній любові. Вона цілком віддається інтересам, прикрощам і симпатіям коханого: за один день вона опановує мистецтво тонких комбінацій, не гірше за досвідченого ділка, вивчає кодекс законів або осягає складну машинерію кредитних операцій, які збагачують банкіра; на вдачу вітрогонка і марнотратка, вона не допуститься жодної помилки і не змарнує жодного дуката; вона стає матір'ю, вихователькою, лікарем і в усіх своїх метаморфозах зберігає принаду щасливої жінки, в кожній дрібничці показуючи безмежне кохання. Вона поєднує в собі всі принади жінок різних країн і надає їм єдності завдяки своєму розумові, цьому щиро французькому генієві, який усе оживляє, все допускає, все виправдує, все перетворює, руйнуючи одноманітність почуття, заснованого на теперішньому часі одного-єдиного дієслова. Француженка кохає завжди, незмінно і повсякчас, кожну хвилину — і в товаристві, і зоставшись сама; в товаристві вона знаходить такий тон, що слова її лунають лише для одної людини; навіть мовчанка її говорить без слів; якщо обставини забороняють їй говорити й дивитися, вона напише свою думку на піску, по якому ступає її ніжка; на самоті вона висловлює своє кохання навіть уві сні; коротко, вона підкоряє цілий світ своєму коханню. Англійка, навпаки, підкоряє своє кохання всьому світові. Звикнувши завдяки вихованню завжди зберігати крижаний спокій і ту британську зарозумілість, про яку я вам уже казав, вона так само легко відкриває і замикає своє серце, як міцний замок англійський. Вона носить непроникну машкару і скидає її й надіває з щиро англійською незворушністю; палка, як італійка, коли її ніхто не бачить, вона вбирається в свою холодну гідність, як тільки потрапляє на люди. Найпалкіше кохана людина починає сумніватися в своєму щасті, чуючи спокійний голос, бачачи незворушне обличчя і бездоганне вміння панувати над собою, яким вирізняється кожна англійка, як тільки вийде зі свого будуара. В такі хвилини її лицемірство переходить у байдужість: англійка все забуває. І зрозуміло, коли жінка може скинути з себе кохання, як одяг, вам здається, що їй неважко його поміняти. Яку бурю піднімає в нашому серці ображене самолюбство, коли ми бачимо жінку, котра приймає, уриває і знов підхоплює кохання, наче те жіноче

рукоділля. Ці жінки надто добре панують над собою, щоб цілком віддаватися нам; вони надто підкоряються владі суспільства, щоб належати неподільно чоловікові. Там, де француженка нагороджує нас за довготерпіння ніжним поглядом, і, досадуючи на докучливих гостей, вдається до тонкої насмішки, англійка зберігає неприступну мовчанку, яка ятрить вам серце й дратує мозок. Ці жінки так звикли завше, за будь-яких обставин засідати на троні, що для більшості з них усемогутність fashion* переноситься навіть на їхні насолоди. Хто прибільшує свою чесноту, той прибільшує і кохання — такі англійки; для них декорум — це все, і водночас любов до форми не розвиває в них художнього смаку: хай би там що вони казали, різниця між протестантською та католицькою релігіями пояснює нам, чому почуття француженки затьмарює нам розсудливе й оглядне кохання англійки. Протестанство сумнівається, досліджує і вбиває віру, а тому несе смерть мистецтву і любові. Коли вищий світ наказує, світські люди повинні коритися; проте люди палахкі одразу ж тікають з нього, бо такий гніт для них нестерпний. Ви розумієте тепер, як було вражене моє самолюбство, коли я виявив, що леді Дадлей не може обходитися без світського товариства, що і їй властиві британські метаморфози; підкорятися вимогам світу для неї не було жертвою, ні, вона легко і природно носила дві несумісні личини. Коли вона кохала, вона беззастережно віддавалася коханню; ні одна жінка ні в одній країні не могла з нею зрівнятися, вона переважила б цілий гарем; але тільки-но завіса впала після цієї чарівної сцени, як від неї не зосталося і спогадів. Арабелла уже не відповідала ні на усмішку, ні на погляд; вона не була ні володаркою, ні рабинею і, ніби дружина посланника, вимушена закругляти свої фрази і рухи, дратувала вас своїм спокоєм і ранила серце церемонною добропорядністю; вона зводила кохання до простої потреби замість підносити його, пориваючись до ідеалу. Вона не виявляла ні страху, ні жалів, ні бажань; але певної години її жага спалахувала, як бенгальський вогонь, наче кваплячись надолужити згаяне. Котрій з цих двох жінок мені треба було вірити? І тут, перенісши тисячі шпильок, я зрозумів, наскільки Анрієтта відрізнялася від Арабелли. Коли пані де Морсоф на хвилину покидала мене, все довкола нагадувало про неї; коли вона йшла, згортки її сукні втішали мій зір, а коли вона поверталася, їхній

легкий шелест пестив мій слух; я відчував її ніжність навіть у повільному порухові повік, коли вона потуплювала очі; її голос, такий сумирний і чистий, лунав як тривалі пестощі; її розмова свідчила про сталість уподобань, вона завжди залишалася сама собою; вона не поділяла своєї душі на дві половини, одну полум'яну, а другу крижану; нарешті, пані де Морсоф користувалася грою свого розуму і блиском думки, щоб передавати свої почуття; її дотепні жарти розважали дітей і мене. У Арабелли, навпаки, розум не служив на те, щоб прикрашати життя, вона не старалася порадувати ним мене, її думка жила товариством і для товариства й проявлялася лише в дотепах; вона любила допікати, кусати, колоти, щипати не з бажання розважити мене, але на догоду власному уподобанню. Пані де Морсоф приховала б свою любов від усього світу, леді Арабеллі кортіло виставити свої любощі напоказ усьому Парижу, і з жахливою непослідовністю вона дбала про світські манери, катаючись зі мною перед очима в усіх по Булонському лісі67. Ця суміш зухвальства і гідності, любові й холодності завжди вражала мені серце, все ще не займане й палке воднораз; я не умів миттю перескакувати від крайнощів до крайнощів, і ці перепади гнітили мене; я ще трепетав від кохання, коли вона раптом надівала на себе личину неприступності; а якщо я вельми делікатно починав дорікати їй, вона одразу ж розпускала свого отруйного язичка, пересипаючи прибільшені вияви кохання уїдливими англійськими жартами, які я вже пробував передати. Як тільки я суперечив їй, вона розважалася тим, що ятрила мені серце і старалася принизити мене в суперечці, коротше, ліпила з мене, що хотіла, як з воску. Коли я казав їй, що слід дотримуватися міри в усьому, вона, глумлячись, доводила мої думки до абсурду. А якщо дорікав їй за вдавану холодність, вона питала, чи не хочу я, щоб вона кинулася мені на шию перед очима в усього Парижа, в Італійській опері; вона казала це цілком поважно, і, знаючи, як маркіза любить підсичувати плітки, я тремтів, як би вона не спевнила своєї погрози. Хоча вона кохала мене щиро, я ніколи не відчував в Арабеллі нічого зосередженого, глибокого, святого, як у Анрієтти; вона була невситима, як піщаний грунт під дощем. Я міг утихомирити пані де Морсоф одним поглядом або звуком свого голосу, бо вона відчувала мою душу, тоді як маркізу не міг схвилювати ні погляд, ні рукостискання, ні ніжне слово. Більше того! Для неї вчорашнє

щастя сьогодні вже не існувало; її не дивував ніякий доказ кохання; вона спізнавала таку ненаситну жадобу руху, галасу, блиску, що, мабуть, нічим не могла її втамувати,— ось що породжувало шалені пориви її кохання, але в своїх надто палких звіряннях вона пам'ятала лише про себе, але не про мене. Лист пані де Морсоф, а цей лист сяє яскравим світочем над моїм життям, показує, що ця чеснотлива жінка незмінно зберігала душу француженки і з невсипущою пильністю й постійною увагою стежила за мінливою моєю долею; цей лист допоможе вам збагнути, з якою турботливістю вона вникала в мої матеріальні справи, політичні зв'язки, моральні перемоги і з якою палкістю скрашувала мені життя як тільки могла. До всіх цих сторін мого життя леді Дадлей виявляла цілковиту байдужість, ніби стороння. Вона ніколи не розпитувала ні про мої справи, ні про мої прибутки, ні про роботу, ні про життєві труднощі, ні про друзів, ні про супротивників. Вона була марнотратна для себе, але не щедра, і, далебі, надто різко відокремлювала кохання від інших інтересів; тоді як Анрієтта — я знав це, хоча не піддавав її випробі,— щоб врятувати мене від прикрощів, пішла б на те, чого не зробила б для себе самої. Якби мене спостигло лихо, яке може вразити найбагатших і найвисокопоставленіших людей,— ми знаємо тому чимало прикладів з історії,— я звернувся б за порадами до Анрієтти, але дав би запроторити себе за грати, ні слова не сказавши леді Дадлей.

* Моди (англ.).

Досі я говорив про те, який контраст складали їхні почуття, але він проявлявся і в способі їхнього життя. У Франції розкіш віддає сутність людини, втілює її думки, відбиває поезію її душі; вона змальовує її вдачу і надає ціни найменшим турботам закоханого, оточуючи його світлом думки коханої істоти; але англійська розкіш, вигадливі принади якої зачарували мене, залишається якоюсь бездушною. Леді Дадлей не вкладала в неї душі, її розкіш створювали слуги, її було куплено за гроші. Безліч ніжних знаків уваги, виявленої мені в Клошгурді, на думку леді Арабелли, були турботою слуг; кожен челядник мав свої обов'язки. Добирати лакеїв було справою її мажордома, ніби йшлося про коней. Ця

жінка не прихилялася до своїх служників, смерть найкращого з них нітрохи її не засмутила б: за добрі гроші його замінили б іншим, таким же вишколеним. Що ж до наших ближніх, то я ні разу не бачив на її очах сліз співчуття чужому горю; її себелюбство доходило до такої наївності, що іноді здавалося просто кумедним. Цю натуру, ніби з бронзи відлиту, приховувала пурпурова мантія аристократки. Але вечорами зваблива одаліска, яка звивалася на м'яких килимах, така знадлива в своєму любовному навіженстві, швидко мирила мене з нечулою й сухою англійкою; ось чому я так повільно відкривав, на який неродючий грунт падає кинуте мною насіння, якому не судилося заврунитися. Пані де Морсоф зразу збагнула цю натуру під час їхньої короткої зустрічі; я згадав її пророчі слова. Анрієтта мала рацію в усьому, Арабеллине кохання робилося для мене нестерпним. Згодом я переконався, що в більшості жінок, чудових наїзниць, дуже мало ніжності. Мов тим амазонкам, позбавленим однієї груді, їм чогось бракує, в їхньому серці ніби лежить крижинка, але мені важко сказати, звідки вона взялася.

На ту пору, коли я уже починав відчувати тягар того ярма, коли я знудився і тілом, і душею, коли я збагнув, якої святості надає коханню щире почуття, коли мене мучили клошгурдські спогади і я, незважаючи на відстань, вдихав аромат тамтешніх троянд, відчував теплий легіт, який обвивав знайомі тераси, і слухав тьохкання тамтешніх соловейків, коли я побачив кам'янисте річище потоку, змеженіле під опалою водою, мене вразив удар грому. Я ще й нині чую відлуння того грому. Я працював у кабінеті короля, який мав поїхати о четвертій годині; герцог де Ленонкур справляв службу в палаці. Він увійшов до кабінету, і король спитав його, як ся має графиня. Я рвучко звів голову, і цей рух зрадив мене. Король, роздратований моєю гарячковістю, глипнув на мене і збирався вже сказати якийсь дотеп — на них він був неабиякий мастак.

— Сір, моя бідолашна донька вмирає,— відповів герцог.

— Може, Ваша Величність дасть мені відпустку? — спитав я зі слізьми на очах, не боячись викликати спалах монаршого гніву.

— Летіть, мілорде! — відповів він з усмішкою, вкладаючи ущипливу іронію в кожне слово і замінивши догану жартом.

Герцог, передусім придворний і лише потім батько, відпустки не просив і сів до карети, щоб супроводжувати короля. Я поїхав, не попрощавшись з леді Дадлей, якої, на щастя, не було вдома, і залишив їй цидулку, що їду з королівського наказу. Біля Круа-де-Берні я зустрів Його Величність, котрий повертався з Верр'єра. Взявши від мене букет квітів, який він упустив до своїх ніг, король кинув на мене погляд, сповнений тієї монаршої іронії, якою він умів убивати людей. "Якщо хочеш щось грати в політиці, приїзди швидше! Не марнуй часу на перемови з мерцями!" — здавалося, сказав його погляд. Герцог сумно помахав мені рукою. Дві пишні карети з запрягами на восьмеро коней, лакеями в золотих лівреях і пишним почтом промчалися, курячи, під крики: "Хай живе король!" Мені здалося, що двір потоптав тіло пані де Морсоф з тією байдужістю, з якою природа дивиться на людське горе. Хоча герцог був чудовою людиною, він, очевидно, збирався грати у віст з королівським братом, коли Його Величність піде відпочивати. Що ж до герцогині, то вона перша завдала дочці смертельного удару, написавши їй про леді Дадлей.

Блискавична моя подорож промайнула, як сон — як сон зруйнованого гравця; я був у розпачі, що мені нічого не передали. Невже сповідник пані де Морсоф був такий суворий, що заборонив приймати мене в Клошгурді? Я лаяв Жака, Мадлену, абата де Домініса — геть усіх, навіть пана де Морсофа. Коли я виїхав з Тура й піднявся на міст Сен-Совер, щоб спуститися на обсаджену тополями дорогу в Понше, якою колись милувався, блукаючи в пошуках моєї прегарної незнайомки, я зустрів пана Оріже. Він здогадався, що я їду до Клошгурда; я збагнув, що він повертається звідти. Ми обидва спинили екіпажі й вийшли на шлях: я — аби узнати від нього новини, а він — аби переказати їх мені.

— Скажіть, як здоров'я пані де Морсоф? — спитав я.

— Сумніваюся, що ви застанете її живою,— відповів він.— Вона умирає страшною смертю — від виснаження. Коли вона покликала мене в червні,

ніяка медицина уже була не в змозі боротися з хворобою; у неї виявилися ті жахливі симптоми, які вам, безперечно, описав пан де Морсоф, знайшовши їх у себе. Графиня не була тоді під скороминущим впливом душевного розладу, викликаного внутрішньою боротьбою: в такий стан може втрутитися лікар і поступово добитися покращання; не було це й гострим нападом, після якого здоров'я знову поправляється; ні, хвороба досягла такої стадії, коли наука безпорадна: це невиліковний наслідок важкого горя, як смертельна рана — результат удару кинджалом, її недуга розвинулася через відмову органа, діяльність якого так само необхідна для життя, як биття серця. Скруха замінила удар кинджала. Будьте певні. Пані де Морсоф умирає від якоїсь незнаної скрухи.

— Незнаної? — перепитав я,— її діти не хворіли тепер?

— Ні,— відповів він, поглядаючи на мене значуще,— і відтоді, як вона так тяжко захворіла, пан де Морсоф більше не мучить її. Я там уже не потрібний, при ній зостався пан Деланд з Азе; та їй нічим не допомогти, і муки її жахливі. Багата, молода, гарна, вона постарішала й вихудла, бо помирає з голоду! Ось уже сорок днів її шлунок ніби наглухо закритий і не приймає ніякої страви.

Пан Оріже міцно потиснув мені руку, ніби бажаючи мене підбадьорити.

— Кріпіться, пане,— сказав він, звівши очі до неба.

Слова його виражали жаль: він вважав, що мені також тяжко так само, як і їй; він і гадки не мав, як катували мене його слова, впиваючись у серце, наче отруєні стріли. Я знову скочив в екіпаж, обіцяючи візникові щедру винагороду, якщо він вчасно довезе мене до Клошгурда.

Незважаючи на всю мою нетерплячку, мені здалося, що ми їхали всього кілька хвилин, так я був поглинутий гіркими думками, які тислися мені в душі. Вона помирає з горя, а її діти здорові! Отже, вона помирає

через мене! І моя мучителька совість винесла мені один з найнещадніших присудів, які не дають нам спокою ціле життя, а іноді і за його межами. Яке кволе, яке безпорадне людське правосуддя! Воно судить лише явні злочини. Чому воно прирікає на смерть і ганьбу убивцю, який стинає свою жертву одним ударом, великодушно підстерігаючи її уві сні і присипляє навік або вбиває зненацька, рятуючи від агонії? Чому воно дарує щасливе життя і пошану убивці, який вливає крапля по краплі смертельну отруту в щиру душу, підточуючи її снагу й руйнуючи тіло? Скільки у нас непокараних убивць! Які ми поблажливі до пороку в шовкових рукавичках! Як легко виправдуємо ми убивство, вчинене з допомогою моральних тортур! Якась невідома мстива рука нараз відхилила переді мною мальовану завісу, за якою ховається суспільство. І я побачив численні жертви, які ви так само добре знаєте, як і я: пані де Босеан, яка за кілька днів до мого від'їзду сховалася в Нормандії, щоб там сконати! Герцогиню де Ланже, скомпрометовану в очах товариства! Леді Брендон68, яка втекла до Турені й померла в убогій хатинці, де леді Арабелла жила два тижні,— вам відома причина цієї жахливої смерті! Наша доба багата на такі події. Хто не чув про безталанну молоду жінку, яка отруїлася з ревнощів, тих ревнощів, що зараз убивають і пані де Морсоф? Хто не здригнувся, дізнавшись про долю гарної дівчини, загиблої наче ніжна квітка, згризена тлею, після двох років заміжжя,— жертви цнотливого невідання, занапащеної мерзотником, якому Ронкероль, Монріво, де Марсе досі потискують руку, бо він, бачте, підтримує їхні політичні інтриги? Хто не трепетав, слухаючи розповідь про останні хвилини жінки, яка зосталася непохитною, незважаючи на всі благання, і не побажала ніколи зустрічатися з чоловіком по тому, як вона великодушно оплатила його борги? Пані д'Еглемон побачила перед собою відкриту могилу і, хто знає, чи лишилася б вона живою, якби не клопоти мого брата? Світське товариство і наука стають спільниками цих злочинів, які у нас не підлягають судовій відповідальності. Нібито ніхто не вмирає ні з горя, ні з кохання, ні з розпуки, ні з таємних докорів, ні з марних уповань, скільки разів плеканих і знов вирваних з коренем. У сучасній мові є безліч хитрих слів, якими можна все пояснити: такі, як гастрит, перикардит і тисячі хвороб жіночих; їхні назви шепчуть одне одному на вухо, і вони правлять за перепустку на той світ для небіжчиків,

зрошених лицемірними слізьми, які швидко осушує нотарева рука. Чи криється в глибині цього нещастя якийсь незнаний нам закон? Чи повинен столітній дуб безжально встелювати землю трупом, знищуючи підлісок довкола себе для того, щоб зацiліти самому: так мільйонер поглинає сили безлічі дрібних ремісників. Чи існує хижацьке плем'я, яке п'є кров ніжних і кволих створінь? Господи! Невже я з породи тигрів? Докори сумління краяли мені серце гострими пазурями і сльози котилися з очей, коли я ввійшов в алею, що вела до Клошгурда: стояв туманний жовтневий ранок, і вітер рвав зів'яле листя з тополь, посаджених за наказом Анрієтти в цій алеї, звідки вона недавно махала мені хусточкою, ніби кличучи назад. Чи жива вона? Чи встигну я ще відчути її білі рученьки на своїй схиленій голові? За одну хвилину я спокутував усі насолоди, які спізнав з Арабеллою, і подумав, що вони дісталися мені надто дорого! Я заприсягся, що більше ніколи не побачу її, і зненавидів Англію. Хоча леді Дадлей була лише різновидом своєї породи, я суворо засудив геть усіх англійців.

Коли я ввійшов у Клошгурд, серце мені тьохнуло. Я побачив Жака, Мадлену та абата де Домініса вкляклих перед дерев'яним хрестом; його було вкопано на ділянці, що перейшла до графових угідь, як їх огороджувано: ні граф, ні графиня не захотіли зносити хреста. Побачивши дітей, що зверталися до Бога, і поважного діда, я вискочив з екіпажа і підійшов до них, серце у мене болісно стискалося, лице заливали сльози. За кілька ступнів од них стояв старий берейтор без капелюха.

— Як вона? — спитав я в абата де Домініса, поцілувавши у чоло Жака й Мадлену,— діти, не уриваючи молитви, холодно глянули на мене.

Абат підвівся, я взяв його за руку і, спираючись на нього, спитав:

— Вона ще жива?

Він повільно кивнув головою з коротким і сумним виразом.

— Говоріть, благаю вас, говоріть в ім'я всього святого! Чому ви молитеся біля цього хреста? Чому ви тут, а не біля неї? Чому її діти надворі в такий холодний ранок? Скажіть мені все, щоб я не допустився з невідання якоїсь непоправної помилки.

— Ось уже кілька днів графиня пускає до себе дітей лише в певні години,— сказав абат.— Пане,— вів далі він, помовчавши,— можливо, вам краще почекати кілька годин, перш ніж іти до пані де Морсоф; вона дуже змінилася! Її слід підготувати до цього побачення, ви можете ще загострити її страждання... Тепер смерть була б для неї благодіянням.

Я потис руку цьому божому чоловікові, який і поглядом, і голосом зцілював рани ближнього, пом'якшуючи їхній біль.

— Тут ми всі молимося за неї,— вів далі він,— бо цю святу жінку, раніше таку сумирну й ладну померти, ось уже кілька днів терзає таємний страх смерті; її очі, звернуті до тих, хто повен життя, вперше затуманює недобре, заздрісне почуття. Мені здається, що це потьмарення душі викликане не стільки боязню смерті, скільки мимовільними внутрішніми поривами, неначеб зів'ялі квіти юності п'янять її своїм болісним ароматом. Атож, злий дух змагається з небом за цю прекрасну душу. Графиня веде важку боротьбу, мов Христос на Оливній горі, і зрошує слізьми білі троянди, що оточують вінцем її голову й опадають одна по одній. Чекайте, не показуйтеся їй зараз: ви принесете до неї пишноту королівського палацу, вона побачить на вашому обличчі відблиски великопанських свят, і ви примножите її скорботу. Будьте милосердний до слабкості, яку сам Бог простив Своєму Синові, що став людиною. Яка була б наша заслуга, якби ми перемагали, не маючи ворога? Дозвольте ж її сповідникові і мені, двом дідам, хирність яких не може образити її зору, підготувати її до цього несподіваного побачення і до тих хвилювань, від яких вона відмовилася на вимогу абата Біротто. Одначе всі справи земні пов'язані незримими нитками Божественного Промислу, помітними лише втаємниченому; і якщо ви прийшли сюди, можливо, вас привела провідна зоря, що сяє у світі духовному, показуючи нам шлях і до ясел, і до могили.

Потім він оповів мені, з тією лагідною красномовністю, яка освіжає душу, наче вранішня роса, що останні півроку графині все гіршало, попри турботи доктора Оріже. Протягом двох місяців лікар приїздив щовечора до Клошгурда, намагаючись вирвати у смерті її здобич, бо графиня сказала йому: "Врятуйте мене!"

"Але зцілити тіло можна, лише коли зцілиться душа!" вигукнув якось старий лікар.

— Стан її дедалі погіршувався, і поступово сумирні речі цієї мучениці змінилися гіркими наріканнями,— мовив абат де Домініс.— Вона благає землю не відпускати її замість молити Бога взяти її до себе; але потім кається, що нарікала на управу Божу. Ці вагання катують їй серце і загострюють страшне змагання тіло і душі. Іноді перемагає тіло. "Як дорого ви мені обійшлися!" — сказала вона якось Жакові й Мадлені, відштовхуючи їх від себе. Але одразу ж, глянувши на мене, вернулася душею до Господа і сказала Мадлені благословенні слова: "Щастя ближніх стає радістю для того, хто сам уже не може бути щасливим". І голос її лунав так сумно, що сльози бризнули мені з очей. Вона оступається, це правда, але знову встає і з кожним кроком піднімається все вище, до неба.

Вражений розповідями цих вісників, випадково здибаних мною на дорозі, і передчуваючи, що всі сумні голоси, які сплітаються в спільний скорботний хор, скоро залунають погребною мелодією, лебединою піснею конаючого кохання, я вигукнув:

— Ви вірите, що ця зрізана лілея знову розквітне в небесах?

— Вона була лілеєю, коли ви її покинули,— відповів він,— але тепер ви побачите її побляклою, очищеною в горні муки і чистою, як ще схований у землі діамант. Атож, ця ясна ангелиця, ця зірка людська вийде, сяючи, з хмар, що затьмарили її, і полетить до царства світла.

Коли я з палкою вдячністю потис руку цьому богобоязливому чоловікові, з дверей будинку визирнула зовсім біла голова графа; лице його виражало подив, і він кинувся до мене, кажучи:

— Вона сказала правду! Ось і він! "Фелікс, Фелікс, ось іде Фелікс!" — скрикнула допіру пані де Морсоф. Друже мій,— вів далі він, кидаючи на мене погляди, сповнені шаленого страху,— смерть уже прийшла! Чому вона не обрала мене, божевільного діда, до якого так давно підкрадається?

Я рушив до замку, зібравши всю свою відвагу, але на порозі довгої тераси, що перетинала весь будинок і виходила в бік моріжка, мене спинив абат Біротто.

— Пані графиня просила вас поки не входити до неї,— мовив він.

Озирнувшись, я зауважив, що вбиті горем домашні снують туди-сюди, з видимим подивом виконуючи накази Манетти.

— Що тут відбувається? — спитав граф, вражений цією метушнею, потерпаючи, чи не скоїлася страшна подія, і, як завжди, легко панікуючи.

— Каприз хворої,— відповів абат.— Пані графиня не хоче приймати пана віконта в такій обстановці; вона бажає переодягтися,— навіщо їй перечити?

Манетта покликала Мадлену, і дівчинка, ненадовго зайшовши до матері, незабаром вибігла з її покою. Потім ми вийшли прогулятися вп'ятьох: Жак, його батько, двоє абатів і я — мовчки заходили по моріжку перед оселею. Я подивився на Монбазон, потім на Азе і окинув поглядом пожовклу долину, сумний вигляд якої перегукувався з почуттям, що хвилювали мене. Нараз я помітив хорошу дівчинку, яка квапливо зривала осінні квіти, щоб зібрати їх у букет. Коли я збагнув, який глибокий сенс в цій відповіді на мої давніші любовні визнання, щось перевернулося в мені,

і в очах потемніло, і я схитнувся; два абати, між якими я простував, підхопили мене і віднесли на кам'яний поясок тераси, де я кілька хвилин лежав, ніби розбитий, хоча й при тямі.

— Бідолашний Феліксе,— мовив граф,— вона суворо заборонила мені писати вам: адже вона знає, що ви її любите.

Так, я наготувався страждати, але мене пригнітила ця увага, в якій злилися всі мої спогади про колишнє щастя.

"Ось вона,— подумав я,— висхла, безплідна ланда в світлі сірого осіннього дня, і посеред неї один-єдиний розквітлий кущ, яким я милувався під час своїх прогулянок з почуттям забобонного трепету,— він заповідав мені цю скорботну годину!"

Все завмерло в маленькому маєтку, колись такому веселому й людному. Все було сумне й занедбане, все говорило про розпач. Алеї було лише наполовину розчищено, початі роботи зупинено, наймити стояли руки в боки й дивилися на замок. Хоча зараз ішло винобрання, не чути було ні шереху, ні гомону. Здавалося, виноградники збезлюдніли — така панувала довкола тиша. Ми йшли мовчки, як люди, чиє горе не виносить банальних слів, і слухали графа,— він один говорив і далі. Віддавши належне своїй любові до дружини, уже любові-звичці, граф почав, як завжди, висловлювати невдоволення й нарікати на графиню. Його дружина ніколи не турбувалася про себе і не слухалася його розумних порад; він перший помітив симптоми її хвороби: адже він вивчив їх на собі; але він боровся з недугою і сам вилікував себе, дотримуючись суворого режиму й уникаючи хвилювання. Він цілком міг би вилікувати і графиню, але хіба чоловік наважиться взяти на себе таку відповідальність, надто коли бачить, що його досвід, на жаль, геть нехтується. Всупереч його доказам графиня обрала собі за лікаря Оріже; і цей лікар, який колись так зле лікував його, тепер згубив і дружину. Якщо ця хвороба — наслідок важких прикрощів, то сам він зазнав таких знегод, які мали неминуче викликати її. А які прикрощі мала його дружина? Графиня була щаслива, ніщо її не турбувало, ніхто їй не

перечив. Завдяки його заходам і вдалим ідеям їхні статки зміцнено; він дав дружині порядкувати в Клошгурді; його діти були добре виховані, здоров'я їх не будило жодного побоювання; що ж могло спричинити її хворобу? І він просторікував далі, виливаючи своє горе в безглуздих скаргах і обвинуваченнях. Але поступово спогади знову воскресили його прихильність до цього шляхетного створіння, і кілька сльозинок скропили його досі сухі очі.

Тут підійшла Мадлена і сказала, що її мати чекає на мене. Абат Біротто рушив за нею. Дівчина трималася суворо і зосталася з батьком, сказавши, що графиня хоче побалакати зі мною наодинці, бо її втомлює коли багато людей. Цієї урочистої години я відчував і внутрішній пал, і холодний дрож, які поймають нас у вирішальні хвилини життя. Абат Біротто, один з тих людей, котрих Господь окрив своєю ласкою, наділивши лагодою і простотою, терпцем і милосердям, одвів мене набік.

— Пане,— сказав він,— я зробив усе, що було в силах людських, аби завадити побаченню. Цього вимагав порятунок душі нашої страдниці. Я думав лише про неї, а не про вас. Тепер, коли ви вступаєте до тої, бачити яку вам мали перешкодити самі ангели, знайте: я лишуся між вами, щоб оборонити її від вас, а може, й від неї самої! Шануйте її слабкість. Я прошу помилувати її не як священик, а як відданий друг, якого ви досі не знали і який хоче звільнити вас від докорів сумління. Наша люба хвора помирає від голоду і спраги. Від сьогоднішнього ранку вона в лихоманковому збудженні, яке передує жахливій смерті, і я не можу потаїти від вас, що вона ніяк не хоче розлучитися з життям. Крики її бунтівної плоті завмирають у моєму серці, викликаючи лише ніжне співчуття; але ми з абатом де Домінісом вважаємо за свій святий обов'язок приховати видовисько її духовного згасання від цього благородного сімейства, яке не впізнає в ній тепер своєї колишньої зорі провідної; бо її чоловік, діти, слуги, всі питають: "Де вона?" — так змінилася графиня. При вас її скарги набудуть нової сили. Лишіть світські помисли, проженіть марноту з серця, будьте біля неї посланцем небесним, а не земним, аби ця праведниця не померла в хвилину сумнівів, зі словами розпачу на устах.

Я нічого не відповів. Моя мовчанка приголомшила бідного сповідника. Я бачив, чув, рухався, але мені здавалося, що я десь далеко від грішної землі. "Що ж сталося? В якому стані я застану її, якщо кожен намагається мене застерегти?" Ця думка викликала в мене моторошне передчуття, тим болісніше, що я не міг його визначити; у ньому ніби злилися всі мої тривоги. Ми підійшли до її дверей, які зажурений абат розчинив переді мною. І тут я побачив Анрієтту. Вона сиділа в білій сукні на канапі біля каміна, оздобленого нашими вазами, повними квітів, квіти стояли і на столику при вікні. Глянувши на абата Біротто, який вражено озирав кімнату, таку, як колись, і прикрашену ніби на свято, я вгадав, що смертенна веліла повиносити зі спальні все, що нагадувало про хворобу. Вона зібрала всю свою снагу, щоб прибрати свою кімнату і гідно прийняти того, хто був їй зараз дорожчий над усіх на світі. Її вихудле, зеленясто-бліде личко, оточене хвилею мережива, нагадувало нерозквітлу квітку магнолії і здавалося лише замальовкою коханого обличчя, виведеного крейдою на полотні; але, щоб зрозуміти, який біль пронизав моє серце, уявіть собі, що художник завершив і оживив очі на портреті, глибоко запалі, блискучі очі, які лякали своїм вогнем на цьому вигаслому виду. Вона вже не мала тієї спокійної величі, якої надавали їй вічні перемоги над стражданням. На чолі, єдиній частині лиця ще гарної форми, лежала печать зухвалих бажань і прихованих погроз. Незважаючи на восковий відтінок змарнілого обличчя графині, ви вгадували, як її палив внутрішній вогонь, від неї так і пашіло жаром, схожим на бриніння повітря, коли над полями струмує марево. Її запалі скроні і втягнуті щоки підкреслювали внутрішню будову обличчя, а усмішка безкровних губів чимось нагадувала моторошну усмішку смерті. Сукня зі схрещеною на грудях пелериною не могла приховати худорби її колись повної постаті. Вираз на лиці говорив про те, що вона знає, як змінилася, це доводить її до розпачу. Тепер вона вже не була ні моєю прегарною Анрієттою, ні величавою і святою пані де Морсоф; вона стала істотою безіменною, і ця істота вела поєдинок з небуттям, про який мовить Боссюе; голод і невтолена жага штовхнули її на це відчайдушне змагання зі смертю. Я сів біля неї і, взявши її руку, щоб поцілувати, відчув, як від неї пашить жаром. Анрієтта вгадала мій сумний подив з зусилля, яке я зробив, щоб приховати його. І її бліді губи розтяглися над вищиреними зубами,

намагаючись скластися в одну з тих вимучених усмішок, за якими ми приховуємо і зловтіху, і нетерпляче бажання, і сп'яніння душі, і лють розчарування.

— На жаль, це смерть, любий Феліксе,— озвалася вона,— а ви не любите смерті! Та огидна смерть, що жахає всяку живу істоту і навіть душу найхоробрішого коханця. Тепер уже любов умерла, я це знала. Леді Дадлей ніколи не помітить на вашому лиці подиву від того, як вона змінилася. О, навіщо я так чекала на вас, Феліксе! А тепер, коли ви прийшли, я віддячую вам за відданість цим страшним видовищем, побачивши яке граф де Рансе69 став трапістом; я прагнула зостатися прекрасною і високою у вашій пам'яті, завжди бути вашою білою лілеєю — і от сама розбила ваші ілюзії! Щире кохання вільне від усяких розрахунків. Але не тікайте, посидіть зі мною. Пан Оріже сказав сьогодні вранці, що мені куди краще, я вернуся до життя, мене воскресять ваші погляди. А потім, коли снага почне вертатися до мене, коли я зможу знов їсти, до мене вернеться і колишня врода. Адже мені лише тридцять п'ять років, у мене ще можуть бути щасливі роки. Щастя відмолоджує, а я хочу пізнати щастя. У мене чудовий задум: ми покинемо їх у Клошгурді, а самі поїдемо до Італії.

Сльози застували мені очі; я одвернувся до вікна, немовби роздивляючись квіти. Абат Біротто швидко підступив до мене і нахилився над букетом.

— Стримайте сльози! — мовив він мені на вухо.

— Анрієтто, хіба ви більше не любите нашої долини? — спитав я, щоб пояснити, чому я відвернувся від неї.

— Люблю,— відповіла вона, пестливо припадаючи чолом до моїх губів, — але без вас вона мене пригнічує... Без тебе,— шепнула вона мені на вухо, черкнувши по ньому гарячими губами, і слова її пролунали, як легке зітхання.

Мене вжахнули ці шалені пестощі; вони сказали мені більше, ніж похмурі застереження обох абатів. Я вже встиг побороти подив, але якщо я й опанував себе, у мене не вистачило сили волі, щоб стримати дрижання, яке пробігало по моєму тілу під час усієї цієї сцени. Я слухав Анрієтту, не відповідаючи, точніше, я відповідав застиглою посмішкою і лише кивав головою, щоб не заперечувати, поводячись із нею, як мати з нерозумною дитиною. Спершу мене вразила зміна, що сталася в її вроді, але потім я побачив, що ця жінка, раніше така велична, виявляла тепер у поводженні, в голосі, манерах, поглядах і думках дитячу наївність, простодушне кокетство, жадобу руху, глибоку байдужість до всього, окрім себе і своїх бажань,— коротко, всі слабкості, притаманні дитині, якій необхідна ваша опіка. Чи буває так з усіма вмирущими? Чи скидають вони свою соціальну маску, уподібнюючись дітям, які ще не встигли її надіти? Або, перебуваючи на порозі вічності, графиня з усіх людських почуттів зберегла тільки кохання і тепер виявляла його з чарівною невинністю, на зразок Хлої70?

— Ви, як і раніше, вернете мені здоров'я, Феліксе,— озвалася вона,— та й повітря нашої долини буде для мене цілющим. Як можу я відмовитися від їжі, якщо її запропонуєте ви! Адже ви такий добрий доглядач! До того ж у вас стільки снаги і здоров'я, що ви передасте їх мені. Друже мій, скажіть же, що я не умру, що я не можу померти, не зазнавши щастя! Вони думають, що моя найважча мука — це спрага. О так! Я дуже хочу пити, любий друже. Мені боляче дивитися на води Ендру, але спрага мого серця ще болісніше. Я прагнула тебе,— вела далі вона приглушеним голосом, стискаючи мої руки в своїх гарячих руках і притягаючи мене до себе, щоб сказати ці слова на вухо.— Я вмирала від того, що тебе не було зі мною. Хіба ти не велів мені жити? І я хочу жити. Я теж хочу кататися верхи! Я хочу все звідати: паризьке життя, бали, втіхи.

Ох Наталі! Цей моторошний зойк душі, цей бунт пригнобленої плоті, силу якого годі описати, дзвенів у вухах у мене і в старого священика; скорботні ноти цього чудового голосу говорили про боротьбу всього життя, про страждання щирого, але невтоленого кохання. Графиня раптом звелася в нетерплячому пориві, наче дитина, яка тягнеться до

іграшки. Коли абат побачив, у якому стані його духовна дочка, бідолашний дід упав навколішки, склав руки докупи й заходився читати молитви.

— Так, я хочу жити! — сказала вона, змушуючи мене встати й опираючись на мою руку.— Жити справжнім життям, а не маною. Все було брехнею в моєму житті; за останні дні я перебрала в пам'яті всі ці брехливі вигадки. Чи може бути, щоб я вмерла! Адже я зовсім не жила, адже я ні разу нікого не ждала в ландах!

Вона замовкла, наче дослухаючись і вдихаючи крізь стіни незнані мені пахощі.

— Феліксе! Збирачки винограду скоро обідатимуть, а я, їхня господиня,— сказала вона з дитячою образою,— я голодна! Так і з коханням — вони щасливі, ці робітниці!

— Кіріє елейсон!* — вигукнув бідолашний абат, який, знявши руки і звівши очі вгору, голосно читав молитви.

* Господи помилуй! (Гр.)

Вона оповила мою шию руками і, палко поцілувавши, сказала, стискаючи мене в обіймах:

— Я нікому вас більше не віддам! Я хочу бути коханою, хочу шаліти, як леді Дадлей, я навчуся англійської, щоб узивати вас "my dear".

Вона кивнула мені головою, як робила колись, покидаючи мене й обіцяючи вернутися.

— Ми пообідаємо разом,— сказала вона,— я звелю Манетті...

Вона замовкла, охоплена раптовою кволістю; я підхопив її на руки і поклав одягнену на ліжко.

— Ось так ви якось уже носили мене,— промовила вона, розплющуючи очі.

Вона була легка-легесенька і вся пашіла; я відчував, як тіло її палає. Ввійшов лікар Деланд і здивовано оглянув прикрашену квітами кімнату, але моя присутність, здавалося, все йому пояснила.

— Як важко помирати, пане,— сказала йому графиня зміненим голосом.

Він присів, помацав хворій пульс, швидко звівся, сказав кілька слів на вухо священикові і вийшов; я рушив слідом.

— Що ви збираєтеся робити? — спитав я.

— Врятувати її від лютої агонії,— відповів він.— Хто міг сподіватися, що в неї збереглося стільки сил? Ми не розуміємо, як вона ще жива, знаючи перебіг її хвороби. Ось уже сорок другий день, як графиня не їсть, не п'є й не спить.

Пан Деланд покликав Манетту; абат Біротто повів мене до саду.

— Нехай порядкує лікар,— сказав він.— З допомогою Манетти він приспить її опієм. Ну от, ви чули її, чи можна думати, що вона усвідомлює цей напад шалу!..

— Ні,— відповів я,— це вже не вона.

Я отупів з болю. Та що більше я думав, то грізнішою здавалася кожна подробиця цієї сцени. Я швидко вийшов через хвіртку нижньої тераси,

спустився до річки і сів у човна, щоб сховатися від усіх і побути одному зі своїми болісними думками. Я намагався сам убити в собі силу, яка заохочувала мене жити,— тортури, схожі на ті, якими татари карали перелюбника: йому затискували в колодки руку або ногу й залишали ножа, аби він міг сам відрізати її, якщо не хотів умирати з голоду; цю саму муку терпіла тепер моя душа, кращу половину якої я мав відірвати. Моє життя теж занапащено! Розпач насував мені найдикіші думки. То я хотів померти вкупі з нею, то думав постригтися в монастир Мейєре, де недавно оселилися трапісти. В очах у мене потемніло, і я не бачив нічого довкола. Я дивився на вікна кімнати, де катувалася Анрієтта, і мені здавалося, що я бачу світло, що соталося тієї ночі, коли я віддав їй своє серце. Хіба я не мав би прийняти те просте життя, яке вона створила для мене, і зберегти їй вірність, віддаючись лише роботі і справам державним? Хіба вона не звеліла мені стати великим мужем, бажаючи врятувати від ницих і ганебних пристрастей, яким я віддавався, як і всі смертні? Хіба чистота не була тією найвищою ознакою, якої я не зумів зберегти? Кохання, як його розуміла Арабелла, нараз мені збридилося. Я звів свою обважнілу голову, питаючи себе: звідки мені тепер чекати світла і надії, задля чого мені жити? — як раптом почув легенький шум. Обернувшись до тераси, я побачив Мадлену, вона самотньо походжала перед будинком. Поки я піднімався узбіччям, щоб спитати у любої дівчинки, чому вона так холодно глянула на мене під хрестом, вона сіла на лаву; але, ледве побачивши, що я йду до замку, звелася, вдаючи, ніби не помічає мене, щоб не залишатися зі мною наодинці; рухи її були квапливі, постава красномовна. Вона ненавиділа мене, вона тікала від убивці своєї матері. Підходячи до Клошгурда, я побачив, що Мадлена стоїть на терасі нерухомо, як статуя, і дослухається до шереху моєї ходи. Жак сидів на східцях, і вся його поза передавала цілковиту байдужість, що вразила мене, ще коли ми гуляли всі разом перед оселею; але тоді я не задумався про це; так ми відкладаємо деякі думки в якийсь куточок душі, щоб повернутися до них на волі. Я зауважив, що молодики, позначені тавром смерті, звичайно байдужі до втрати близьких. І я поклав собі зазирнути в цю похмуру душу. Я хотів знати, чи поділилася Мадлена своїми думками з Жаком, чи передала і йому свою ненависть до мене.

— Ти ж бо знаєш, Жаку,— сказав я йому, щоб почати розмову,— що я буду тобі найвідданішим братом.

— Ваша дружба мені не потрібна, я скоро піду за мамою,— відповів він, кинувши на мене погляд, сповнений гнівної муки.

— Жаку! — вигукнув я.— І ти теж?

Він закашлявся і відсунувся далі від мене; потім, вернувшись, показав мені нишком закривавлену хусточку.

— Розумієте? — спитав він.

Отож кожний з них приховував свою фатальну таємницю. Я помітив згодом, що брат і сестра цураються одне одного. Як тільки Анрієтта злягла, все розвалилося в Клошгурді.

— Пані заснула,— заявила Манетта, радіючи, що графиня перестала страждати.

В ці моторошні хвилини, коли кожен знає, що неминучий кінець наближається, наші почуття роздирає сум'яття і ми чіпляємося за найскупіші радощі. Хвилини тягнуться віками, і нам хочеться вірити, що вони принесуть полегкість. Ми хочемо, щоб хворий лежав на ложі з троянд, ми хочемо перебрати на себе його муки, ми хочемо, щоб він не відчув, коли з його уст злетить останнє зітхання.

— Пан Деланд наказав прибрати квіти: вони надто збуджували нерви пані де Морсоф,— сказала Манетта.

Отже, ці квіти помутили їй розум. Вона ні в чому не провинна. Любовні зітхання землі, свято плодючості, запахущі квіти сп'янили її ароматом і, мабуть, пробудили мрії про щасливе кохання, які дрімали в ній з далеких днів юності.

— Ідіть же, пане Феліксе,— сказала мені Манетта,— ідіть подивіться на нашу пані, вона прекрасна, як янголиця.

Я повернувся до вмирущої в ту хвилину, коли сонце золотило зубчасті дахи замку Азе. Довкола панували супокій і тиша. М'яке світло заливало ліжко, на якому спочивала Анрієтта, приспана опієм. У цю хвилю її тіло нібито перестало існувати; обличчя відбивало лише сяйво душі і було ясне-яснісіньке, як чисте небо після бурі. Бланш і Анрієтта — два променисті лики однієї жінки — здавалися тим гожіші, що мої спогади, думки та уява, допомагаючи природі, воскрешали кожну рисочку її зміненого личка, яке звитяжна душа освітлювала своїм промінням, таємничо зливаючись з її тихими зітханнями. Обидва священики сиділи при її узголів'ї. Граф стояв приголомшений, відчуваючи, що крила смерті черкають це кохане створіння. Я опустився на канапу, де вона допіру сиділа. Потім ми всі перезирнулися, і в наших очах захват її небесною вродою злився зі слізьми скорботи. Її знову осяяне думкою обличчя говорило, що Бог не покинув одне з своїх найпрекрасніших творінь. Я глянув на абата де Домініса, і ми без слів повідали один одному наші мислі. Атож, ангели не покинули Анрієтти! Їхні мечі блищали над цією гордою голівкою, і до неї верталася колишня велич цноти, живий відбиток душі, яка, здавалося, гомоніла з ясними духами. Риси її обличчя просвітліли, все в ній ставало досконалішим і шляхетнішим під незримими помахами кадил її охоронців серафимів. Зеленястий відтінок її лиця, викликаний фізичними муками, змінився рівною блідістю, матовою, холодною білиною — значить, смерть близька. Ввійшли Жак і Мадлена; і всі ми стенулися, коли Мадлена побожно вклякла перед ліжком мрущої, згорнувши руки, як на молитву, і вигукнула:

— Нарешті я бачу мою матір!

Жак посміхався. Він був певен, що скоро піде за нею.

— Вона наближається до оселі небесної,— промовив абат Біротто.

Абат де Домініс поглянув на мене, ніби хотів сказати: "Адже я казав вам, що наша зоря знову зійде й засяє над нами!"

Мадлена не спускала з ока матір; вона дихала разом із нею, ловлячи її легкі зітхання — тоненьку ниточку, яка пов'язувала графиню з життям, — а ми стежили за ними з трепетом, боячись, що ця нитка от-от урветься. Мов ангел біля воріт олтаря, уклінна дівчина залишалася спокійною і палкою, дужою і сумирною. В цю мить у селі почувся благовіст. Хвилі теплого повітря, вливаючись до кімнати, приносили лагідне бамкання, яке мовило нам, що в цю годину всі християни повторюють слова, сказані ангелом жінці, котра спокутувала гріхи своєї статі. Тихого вечора звуки "Ave Maria" здалися нам небесним благословенням. Пророцтво було таке ясне, а сумна подія така близька, що ми всі залилися слізьми. Вечірні шерехи, шепіт леготу у листі, пташиний щебет, дзижчання комах, як тихий приспів, плюскіт води, жалібне кумкання болотного співака — вся природа прощалася з прекрасною лілеєю цієї долини, оплакувала її просте, світле життя. Поезія молитви і глибока поезія природи так проникливо злилися в прощальному гімні, що до наших ридань незабаром прилучилися й інші. Двері до кімнати хворої стояли отвором, але ми були такі поглинуті нашим журним спогляданняням, намагаючись навік закарбувати в пам'яті коханий образ, що не помітили за дверима уклінних домашніх, поринулих у палку молитву. Всі ці бідолашні люди, призвичаєні не втрачати надії, ще вірили, що їхня пані не піде від них, але таке виразне віщування збезнадіїло їх. На знак абата Біротто старий берейтор вийшов, аби привести панотця із Саше. Лікар стояв біля ліжка, незворушний, як сама наука, і тримав безживну руку хворої; він дав зрозуміти сповідникові: настав останній час муки цієї покликаної Господом ангелиці. Пора братися до останнього святого мирування. О дев'ятій годині вона тихо розплющила очі, глянула на нас здивовано, але сумирно, і ми знов побачили нашу святу, таку саму прехорошу, як за її кращої пори.

— Матусю, ти така прегарна, що не можеш померти, життя і здоров'я знов повертаються до тебе! — вигукнула Мадлена.

— Люба моя дитино, я житиму, але в тобі,— мовила графиня, усміхаючись.

Потім почалися нестямні обійми: мати прощалася з дітьми, і діти прощалися з матір'ю. Пан де Морсоф побожно поцілував дружину в чоло. Графиня почервоніла, глянувши на мене.

— Любий Феліксе,— сказала вона,— от, здається, єдина прикрість, якої я вам заподіяла! Та забудьте все, що вам могла сказати безталанна причинна, адже я не тямила себе!

Вона подала мені руку і, коли я взяв її, щоб поцілувати, сказала зі своєю колишньою ясною усмішкою:

— Як колись, Феліксе?

Ми вийшли з її покою й подалися до вітальні почекати, поки завершиться соборування. Я сів біля Мадлени. На людях вона мала дотримуватися ввічливості і не могла відкрито цуратися мене, але ні на кого не дивилася, і затято мовчала, ні разу не поглянувши на мене.

— Люба Мадлено,— стиха я спитав її,— чим я вас скривдив? Чому ви така холодна зі мною? Адже перед лицем смерті всі замирюються!

— Я подумки дослухаюся до того, що мовить зараз матінка,— відповіла вона з тим виразом, якого Енгр71 надав своїй "Богоматері" — скорботній Пріснодіві, ладній заступитися за грішну землю, де розіпнуть її Сина.

— І ви гудите мене в ту хвилину, коли ваша мати мене простила, навіть якщо я винний?

— Ви, завжди тільки ви!

В голосі її лунала зачаєна ненависть, затята, як у корсиканців, і непримиренна, як усі міркування людей, які ще не пізнали життя і не допускають ніякої поблажливості до того, хто ламає закони серця. Минула година в глибокій тиші.

Вислухавши останню сповідь пані де Морсоф, абат Біротто вернувся, і ми знову вступили до її покою. Спевняючи один з тих задумів, які народжуються лише у високих душах, вона попросила вбрати її в довгі шати, які мали стати їй за саван. Вона напівлежала на подушках, зворушлива в своєму каятті, з просвітленим надією лицем. Я побачив у каміні чорний попіл моїх щойно спалених листів — цю жертву вона хотіла принести лише в свою останню хвилину, як сказав мені її сповідник. Вона зустріла нас своєю знайомою усмішкою. Її омиті слізьми очі свідчили про найвище просяяння; перед нею уже відкривалася райська брама.

— Любий Феліксе,— промовила вона, взявши мене за руку і стискаючи її,— зостаньтеся! Ви повинні бути присутнім при одній з останніх сцен мого життя; вона буде така ж болісна, як і інші, але ви посідаєте в ній велике місце.

Вона подала рукою знак, і двері зачинилися. На її прохання граф сів. Ми з абатом Біротто стояли й далі. З допомогою Манетти графиня звелася, вклякла перед графом і завмерла в цій позі. Потім, коли Манетта вийшла з кімнати, графиня звела голову, схилену на коліна враженого графа.

— Я була вам вірною дружиною,— озвалася вона переривчастим голосом,— але, може, не завжди виконувала свій обов'язок; зараз я молила Господа послати мені сили, щоб просити у вас прощення за мої вчинки. Може, я надто палко віддавалася дружбі до людини не нашого сімейства, і виявляла їй увагу, яку мала виявляти тільки вам. Може, ви гнівилися на мене, коли порівнювали турботи, якими я оточувала її, з тими, що діставалися вам. Я почувала,— промовила вона тихо,— дружню прихильність, чиї глибини не знав ніхто, навіть той, хто мені її навіяв. Хоча я завжди зоставалася чеснотливою, не ламала людських законів і була

для вас бездоганною дружиною, вільні чи невільні думки часто бентежили мою душу, і я боюся тепер, що надто легко піддалася їм. Але я ніжно кохала вас, була вам покірною жоною, адже хмари, що застують іноді небо, не плямують його чистоти, і тому я прошу у вас благословення з щирою душею. Я умру без єдиної гіркої думки, якщо ви знайдете лагідне слово для вашої Бланш, матері ваших дітей, і простіть її прогріхи, які вона сама простила собі лише по тому, як покаялася перед Всевишнім судією, якому ми всі підвладні.

— Бланш! Бланш! — заволав старий, попускаючи сльози на голову дружини.— Ти хочеш убити мене? — Він підняв її з несподіваною силою, побожно поцілував у чоло і, не випускаючи з обіймів, вів далі: — Я мушу перший просити у тебе прощення! Хіба я не грубіянив часто тобі? Ти перебільшуєш свої дитячі провини!

— Можливо,— озвалася вона.— Але, друже мій, будьте поблажливий до слабкостей умирущої і заспокойте мене. Коли проб'є і ваша година, згадайте, що я покинула вас, благословляючи. Дозвольте мені залишити нашому другові цю запоруку мого глибокого почуття.— І вона показала на листа, що лежав на каміні.— Тепер він мій син приймак, от і все. Серце теж може мати заповіти: я передаю другові свою останню волю, і любий Фелікс має виконати покладений на нього святий обов'язок: маю надію, що я в ньому не помилилася, доведіть же, що я не помилилася і в вас, і дозвольте мені заповісти йому кілька думок. Я залишилася жінкою,— сказала вона, схиляючи голову з тихим смутком,— діставши прощення, я одразу ж прошу зробити мені ласку. Прочитайте його, але тільки по моїй смерті,— додала вона, подаючи мені це таємниче послання.

Помітивши, що дружина його поблідла, граф підхопив її й відніс на ліжко, ми обступили мрущу.

— Феліксе,— сказала вона,— може, я винна й перед вами. Часто завдавала вам прикрощів, дозволяючи сподіватися, що дам вам радощі, перед якими сама відступала; та тільки мужності дружини й матері я завдячую те, що можу вмерти, замирившись з усіма. Ви теж повинні мене

простити, адже ви так часто винуватили мене; але й ваші несправедливі докори втішали мене.

Абат Біротто приклав палець до губів. Графиня, ослабнувши, похилила голову; вона подала знак рукою, прохаючи впустити священика, дітей і слуг; потім владним жестом показала мені на пригніченого горем графа і дітей. Глянувши на старого, чиє божевілля було відоме лише нам з Анрієттою, теперішнього опікуна таких тендітних створінь, вона звернула до мене зір з мовчазним благанням, яке запалило в моєму серці святий вогонь. Перш ніж соборуватися, вона попросила прощення у своїх домашніх за те, що іноді бувала з ними надто сувора, заповіла їм молитися за неї й доручила кожного зокрема опіці графовій; вона благородно призналася, що в останній місяць з її уст зривалися скарги, недостойні християнки, які могли спантеличити її слуг; вона іноді відштовхувала дітей і виявляла негарні почуття; але вона пояснила свою непокору волі Божій нестерпними муками, що випали їй. Потім вона при всіх зі зворушливою щирістю подякувала абатові Біротто, який відкрив їй усю марноту земного буття. Коли вона вмовкла, почалися молитви; потім панотець із Саше причастив її. Через кілька хвилин її віддих стиснувся, очі стуманіли, та скоро знов проясніли; вона кинула на мене останній погляд і померла, оточена близькими, чуючи, можливо, скорботний хор наших ридань. Тут несподівано ми почули спів двох соловейків, що, до речі, не дивина у селі; їхні голоси ніби перегукувалися між собою, і не раз повторене, ясне і дзвінке тьохкання лунало, як ніжний заклик. У ту хвилину, коли останнє зітхання злетіло з її уст і завмерла остання мука цього страдницького життя, сильний удар струснув мною з голови до ніг. Ми з графом просиділи цілу ніч біля її смертної постелі вкупі з двома абатами та сільським панотцем, пильнуючи при світлі свічок; тепер вона лежала, спокійна, на тій постелі, де так перемучилася.

То була моя перша зустріч зі смертю. Цілу ніч я не відривав очей від Анрієтти, заворожений виразом чистоти й утихомирення, який дає нам визвіл від житейських бур, милуючись на білину цього личка, на якому я ще читав гру всіх її почуттів, але яке вже не озивалося на моє кохання.

Яка велич у цьому зимному і безмірному мовчанні! Який прегарний цей глибокий спокій! Скільки владності в цьому безрухові! Він ще мовить про минуле і відкриває запону прийдешнього. Атож, я кохав її мертву так само сильно, як і живу! На світанні, такому тоскному для тих, хто пильнує над небіжчиком, граф пішов спочити, а три священики заснули з утоми. І тоді я без свідків поцілував її в чоло з усією любов'ю, якої вона ніколи не дозволяла мені виразити їй.

Через день, свіжого осіннього ранку, ми провели графиню в останню путь. Її несли старий берейтор, батько і син Мартіно і чоловік Манетти. Ми спустилися по тому шляху, яким я так радо піднімався того дня, коли знайшов її після тривалих пошуків; ми перетнули долину Ендру і вийшли до маленького кладовища в Саше, бідного сільського цвинтаря біля церкви, на схилі пагорба; тут Анрієтта з християнського смирення веліла поховати її під простим хрестом з чорного дерева, як скромну мешканку полів, сказала вона. Коли ми спустилися в долину і я побачив сільську церкву і бідні могилки, меня охопив нестримний трепет. Гай-гай! У кожного з нас своя Голгофа, де ми залишаємо свої перші тридцять три роки життя, дістаємо в серце удар списом і відчуваємо на голові терновий вінець замість вінка з троянд; шлях на цей пагорб став моїми хресними муками. За нами сунула величезна юрма, що зійшлася, аби передати скорботу всієї долини, яку графиня нишком обсипала щедротами. Ми дізналися від Манетти, її повірниці, що, допомагаючи біднякам, Анрієтта економила на своїй одежі, коли їй не вистачало заощаджень. Вона вдягала дітей бідарів, посилала немовлятам крижмо, підсобляла молодим матерям, купувала у млині лантух збіжжя для немічного діда, давала корову убогій родині — скільки добрих діл зробила ця християнка, любляча мати і власниця замку! Бувало, вона дарувала посаг дівчині, щоб поєднати два закоханих серця, або давала гроші хлопцеві, щоб він відкупився від рекрутчини,— зворушливі подарунки жінки, яка казала: "Щастя інших — утіха для того, хто сам не може бути щасливим!" Всі ці оповіді, які третю добу передавалися від уст до уст, зібрали величезний гурт. Я йшов за домовиною з Жаком та двома абатами. За звичаєм, граф і Мадлена з нами не пішли, вони зосталися в Клошгурді самі. Манетта неодмінно побажала провести графиню.

— Бідолашна пані! Бідолашна пані! Тепер вона щаслива! — приказувала вона, обливаючись слізьми.

Коли погребна процесія звернула з дороги, розітнувся спільний зойк, звідусіль почулися ридання; здавалося, ціла долина оплакує її смерть. Церква була запруджена людом. Після панахиди ми пішли на цвинтар, де її мали закопати під чорним хрестом. Почувши, як груддя глею і щебеню загупали по вікові труни, я втратив останню мужність, захитався і попросив Мартіно підтримати мене; батько з сином узяли мене попід руки й відвели, тільки живого й теплого, до замку Саше; господарі ласкаво прийняли мене, і я залишився в них. Признаюся вам, я не хотів повертатися до Клошгурда, але мені було б надто важко і у Фрапелі, звідки було видко замок Анрієтти. Тут же я був біля неї. Я прожив кілька днів у Саше; вікна моєї кімнати виходили на ту тиху й одлюдну лощовинку, про яку я вам уже казав. На схилах цього глибокого яру ростуть двостолітні дуби, а внизу в дощ несеться бурчак. Природа тут відгукується тим глибоким і суворим роздумам, яким я хотів віддатися. За день, проведений у Клошгурді після фатальної ночі, я зрозумів, яке недоречне було б тепер моє перебування в замкові. Граф був прибитий смертю Анрієтти, та він давно чекав цієї жахливої події і в глибині душі примирився з нею, а тому іноді здавався майже байдужим. Я помічав це не раз, а коли графиня перед смертю передала мені листа, якого я ще не насмів відкрити, коли вона говорила про свою прихильність до мене, цей недовірливий чоловік всупереч моїм чеканням не окинув мене лютим поглядом. Він пояснив Анрієттині слова надзвичайною чутливістю її сумління, бо знав, яка чиста його дружина. Така байдужість, властива себелюбцям, була цілком природна. Ці дві істоти не знали достеменного шлюбу, вони зоставалися чужими і духом, і тілом, їхні серця не зливалися в постійному спілкуванні, що оновлює наші почуття; вони ніколи не ділилися ні прикрощами, ні радощами; їх не зв'язували ті міцні нитки, які, уриваючись, завдають нам тисячі ран, бо вони сплітаються з усіма фібрами нашої істоти, з усіма струнами нашого серця і радують душу, яка освятила всі ці узи. Мадленина ворожість закривала переді мною клошгурдські двері. Ця сувора дівчина не побажала стримати свою ненависть навіть над матірною домовиною, і мені було б нестерпно важко

жити між графом, який базікав би лише про себе самого, і господинею дому, яка підкреслювала б свою непереборну огиду до мене. Бути в такому становищі там, де раніше кожна квітка посилала мені вітання, де кожна приступка, здавалося, лагідно приймала мене, де балкони, карнизи, балюстради й тераси, дерева і стежини були овіяні поезією моїх спогадів; спіткати ненависть там, де все мене кохало,— ні, я не міг примиритися з цією думкою! Отож я одразу прийняв рішення. Леле! Такий був кінець найпалкішого кохання, яке коли-небудь знало серце людське! Сторонні, мабуть, зганьбили б моє поводження, але перед судом свого сумління я був праведник. Ось чим закінчуються найпрекрасніші почуття і найглибші драми нашої юності. Всі ми виходимо в дорогу вранці-рано, як я з Тура до Клошгурда, щоб завоювати весь світ, з серцем, спраглим кохання; потім, коли наші душевні багатства проходять через горно випробувань, коли ми стикаємося з людьми і подіями, все довкола нас непомітно дрібніє, і ми знаходимо лише лелітки золота в купі пустої породи. Таке життя! Життя без прикрас: великі задуми і вбога дійсність. Я довго міркував про свою долю, питаючи себе, що ж я робитиму по тому, як безжальна смерть скосила всі квіти моєї душі. І я надумав присвятити себе політиці й науці, ступити на звивистий шлях честолюбства, прогнати жінок зі свого життя, стати державним мужем, холодним і байдужим, і залишитися вірним ясній ангелиці, яку я кохав. Думки мої полетіли геть-геть, а очі були все ще прикуті до могутніх дубів з золотими кронами і ніби відлитими з бронзи стовбурами, дубів, чиє листя поспіталося в пишний візерунок; я питав себе, чи не була Анрієттина чеснота лише невіданням і чи так я провинився в її смерті. Я намагався боротися з докорами сумління. Нарешті ясного осіннього дня, одного з таких чарівних у Турені днів, коли небо шле нам свою останню усмішку, я прочитав листа, якого за Анрієттиним заповітом мав розкрити лише по її смерті. Міркуйте самі, що я пережив, читаючи його!

ЛИСТ ПАНІ ДЕ МОРСОФ

ВІКОНТОВІ ФЕЛІКСОВІ ДЕ ВАНДЕНЕСУ

"Феліксе, мій друже палко коханий, тепер я мушу відкрити вам своє серце не тільки, щоб показати, як сильно я вас кохаю, але головне, на те, щоб ви знали, які глибокі й незцілимі заподіяні вами рани, і збагнули, які великі повинності покладають вони на вас. Тепер, коли я падаю, втомлена тернистим шляхом, знесилена ударами, одержаними в боротьбі, жінка, на щастя, вже вмерла в мені, лишилася тільки мати. Ви побачите, любий, чому ви стали головною причиною моїх страждань. Якщо раніше я радо приймала ваші удари, то сьогодні я умираю від останньої заподіяної вами рани; але є незбагненна втіха у свідомості, що умираєш від руки коханого. Незабаром муки знесилять мене, і я користуюся останнім світлом мого ще не потьмареного розуму, щоб знову благати вас: заступіть біля дітей те серце, якого ви їх позбавили. Якби я менше вас кохала, я владно поклала б на вас цей обов'язок; але я волію, щоб ви самі взяли його на себе з почуття святого каяття і вважали його за продовження вашого кохання; адже до нашого кохання повсякчас домішувалися думки, сповнені каяття й страху перед спокутою. А я знаю, що ми все ще кохаємо одне одного. Ваша провина не мала б таких згубних наслідків, якби я не відвела вам такого великого місця у моєму серці. Хіба я не казала вам, що я ревнива? Така ревнива, що можу померти від ревнощів? І от я умираю. Але не журіться, ви людських законів не переступили. Церква устами одного з найвірніших своїх служників сказала мені, що Бог милостивий до тих, хто зрікся чуттєвих бажань з Його направи. Коханий, узнайте ж усе, я не потаю від вас ні єдиної думки. Те, що я в останню хвилину повідаю Господу, повинні знати і ви, адже ви володар мого серця, як Він володар небес. До свята на честь герцога Ангулемського, єдиного свята, де я була присутня, я зоставалася, попри роки подружнього життя, в тому невіданні, яке надає жіночій душі ангельської краси. Я була матір'ю — нехай, але я не спізнала дозволенних радощів кохання. Як могло те статися? Не знаю, не знаю також, яка невідома сила раптово все перевернула в мені. Ви не забули ваших поцілунків? Вони вдерлися в моє життя, лишивши глибокий слід у моїй душі; жар вашої крові запалив мою кров, ваша молодість пробудила мою молодість, ваші бажання проникли до мого серця. Я гордо підвелася, але в мені спалахнуло почуття, якому немає назви жодною мовою, бо діти не знають слів, щоб передати народження світла в їхніх

очах і подих життя у них на устах. Так, це була луна, що відбила звук, промінь світла, що прорізав пітьму, поштовх, що дав рух усесвіту,— відчуття таке ж миттєве, як усі ці явища, але в сто крат прекрасніше, бо то було пробудження душі! Я зненацька збагнула, що в житті існує незнана мені таємниця, якась сила, ще прекрасніша, ніж думка, в якій зливаються всі думки, всі сили, цілий світ у єдиному почутті двох істот. Я відчувала себе матір'ю лише наполовину. Ця блискавка упала в моє серце і підпалила жагу, яка дрімала в ньому невідомо для мене; я раптом збагнула, що хотіла сказати моя тітка, котра вигукнула, цілуючи мене в чоло: "Бідолашна Анрієтта!" Коли я вернулася до Клошгурда, весна, перше листячко, аромати квітів, білі хмарки, Ендр, погідне небо — все говорило зі мною досі не знайомою мені мовою і вливало в душу частку того життя, що ви вдмухнули в мої почуття. Може, ви забули ті страшні поцілунки, але я ніколи не могла прогнати їх з пам'яті; від них я умираю. Атож, щоразу, коли я зустрічала вас потім, я знов відчувала їхнє полум'я; трепет охоплював мене від одного погляду на вас, від одного передчуття, що я скоро вас побачу. Ні час, ні моя воля не могли перемогти цих владних поривів. Я несамохіть питала себе: "Які ж любовні розкоші?" Наші зустрічні погляди, ваші поштиві поцілунки, що горіли в мене на руках, ніжні інтонації вашого голосу, доторк до вашої руки, на яку я опиралася,— словом, кожний дріб'язок так хвилював мене, так збурював мої почуття, що очі мої туманіли, і в вухах шуміло. Ох, якби в таку хвилину, коли я старалася бути особливо холодною, ви обняли мене, я вмерла б від щастя! Іноді я прагнула, щоб ви мене взяли ґвалтом, але одразу гнала молитвою ці лихі думки. Коли діти вимовляли "Фелікс", кров гарячим потоком бухала мені до голови; я наставляла сильця моїй безталанній Мадлені, щоб змушувати її повторювати ваше ймення, так я любила це солодке відчуття. Що мені ще сказати? Навіть ваше письмо таїло в собі такий чар, що я розглядала ваші листи, як милуються портретом. Коли з першого ж дня ви здобули наді мною якусь фатальну владу, ви розумієте, мій друже, що вона стала безмежною, коли я навчилася читати у вашій душі. Який захват поймав мене, коли я відкрила, що ви чистий душею, правдивий і щирий, маєте безліч високих прикмет, здатний на великі справи і вже пройшли через багато випроб! Мужчина і дитина, боязкий і мужній! Яку радість я відчувала,

довідавшись, що ми були обоє змолоду приречені на ті самі муки! Від того вечора, коли ми довірилися одне одному, я збагнула, що помру, якщо втрачу вас, і втримала вас біля себе з егоїзму. Пан де ла Берж повірив, що розлука з вами уб'є мене, і це зворушило його, бо він умів читати в моїй душі. Він зміркував, що я необхідна дітям і графові, і не наполягав, щоб я перестала зустрічатися з вами, бо я пообіцяла йому лишитися чистою і в помислах, і у вчинках. "Ми не вільні в наших помислах,— сказав він,— але ми приборкуємо їх, наражаючи себе на важкі випробування".— "Досить мені дати волю думкам, і я пропала! — відповіла я.— Врятуйте мене від самої себе! Зробіть, щоб він не покидав мене і щоб я лишилася чистою!" Суворий дід злагіднів, побачивши таку щиросердість. "Ви можете любити його як сина, призначивши йому вашу доньку",— сказав він. Я мужньо згодилася на життя, сповнене муки, щоб не втратити вас; і я любила ці муки, бачачи, що нам судилося разом зазнавати тих самих страждань. Боже милий! Я залишалася спокійною, була вірною моєму чоловікові, Феліксе, і не давала вам і кроку ступити у вашому ж таки власному королівстві! Ця велика любов вдмухнула в мене нову силу, і я дивилася на всі причіпки пана де Морсофа як на спокуту і переносила їх з гордістю, вважаючи карою за мої гріховні бажання. Раніше я ремствувала, відтоді, як ви ввійшли в моє життя, до мене вернулася бадьорість духу, і це мало благодатний вплив на пана де Морсофа. Якби не та сила, яку ви влили в мене, я б давно знемоглася від тягаря родинного життя, я вам розповідала про нього. Якщо ви часто бували винні у допущених мною помилках, то так само часто допомагали мені виконувати свій обов'язок. Так само вийшло і з моїми турботами про дітей: я боялася, що позбавила їх частки своєї прихильності, і мені завжди здавалося, що я недостатньо опікуюся ними. Життя моє стало суцільною мукою, але я любила цю муку. Я відчувала, що стала не такою турботливою матір'ю, не такою доброчесною дружиною, і каяття мучило моє серце; боячись не виконати своїх обов'язків, я раз у раз збільшувала їх. Щоб не піддатися спокусі, я поставила між собою і вами Мадлену, призначивши вас одне одному, і намагалася звести між нами нездоланну перешкоду. Марні спроби! Ніщо не могло пригасити полум'я, яке ви запалювали в мені. Зі мною поряд або далеко від мене, ви мали ту саму владу. Я стала більше любити Мадлену, ніж Жака, бо вона мала стати

вашою. Але і їй я поступилася вами після затятої боротьби. Я казала собі, що коли зустріла вас, то мала всього двадцять вісім років, а ви майже двадцять два, і намагалася скоротити відстань між нами, віддаючись нездійсненним мріям. Ох Феліксе, я роблю ці визнання, щоб звільнити вас від докорів сумління, а може, й на те, щоб показати вам, що я не була незворушною, що я поділяла з вами всі жорстокі муки любовні, і Арабелла ні в чому не переважала мене! Я теж одна з дочок грішного кодла, яких так кохають чоловіки. Певного часу боротьба моя була така важка, що я плакала цілі ночі поспіль; у мене почало падати волосся. Потім я подарувала його вам. Ви пам'ятаєте хворобу пана де Морсофа? Тоді велич вашої душі не тільки не піднесла, але принизила мене. Лишенько! В ті дні я прагнула віддатися вам у віддяку за вашу великодушність, але це навіженство тривало недовго. Господь допоміг мені позбутися його під час меси, на якій ви не захотіли бути присутнім. Жакова хвороба і Мадленине нездужання я взяла за кару Божу: Бог захотів вернути до себе заблудлу вівцю. Потім ваша любов до цієї англійки відкрила мені таємницю, якої я й сама не відала. Я кохала вас ще дужче, ніж думала. Я страждала не за Мадлену. Безнастанні тривоги мого нерадісного життя, жорстока боротьба, яку я вела з собою, не маючи іншої підпори, окрім віри,— все це підготувало недугу, від якої я помираю. Останній страшний удар довершив руїнницький вплив колишніх хворобливих нападів, що про них я нікому не казала. Я бачила в смерті єдине розв'язання цієї прихованої трагедії. За два місяці, що минули від того дня, як я довідалася від матері про ваші взаємини з леді Дадлей, і до вашого приїзду, я пережила ціле життя, моторошне життя, повне ревнощів і нестямної злості. Я ладна була летіти до Парижа, я прагнула крові, я бажала смерті цій жінці, мене не зворушували навіть пестощі дітей. Молитви, колись живлющий бальзам для моєї душі, уже не зцілювали її. Ревнощі завдали мені смертельної рани. Одначе лице моє здавалося спокійним. Так, ця жорстока боротьба зосталася таємницею поміж Богом і мною, Коли я переконалася, що ви кохаєте мене не менше, ніж я вас, що ви зрадили мене лише плоттю, але лишилися вірні в помислах, я знову воскресла... та було вже пізно! Бог простер наді мною свою милосердну десницю, як видно, пожалівши створіння, правдиве перед собою, правдиве перед вами і таке близьке в молитвах до райської

брами. Так, коханий, Господь змилувався наді мною, пан де Морсоф, мабуть, простить мене, а ви, чи будете ви поблажливий до мене? Чи почуєте ви голос, що лунає з могили? Чи виправите нещастя, в якому завинили ми обоє, може, ви навіть менше, ніж я? Ви знаєте, про що я хочу просити вас. Будьте біля пана де Морсофа, як сестра-жалібниця біля хворого, говоріть з ним, любіть його, бо ніхто його не любитиме. Будьте посередником між ним і його дітьми, яким раніше була я. Вам недовго доведеться виконувати цей обов'язок: Жак скоро покине отчий дім і вирушить до дідуся в Париж, де ви обіцяли мені керувати ним серед житейських бур. Мадлена вийде заміж; ох, аби ви змогли завоювати її серце! Вона моє відбиття, але до того ж вона сильна, у неї є воля, якої мені бракувало, енергія, необхідна для подруги чоловіка, покликаного брати участь у політичній боротьбі, вона розумна й проникліва. Якщо доля поєднає вас, вона буде щасливіша за свою матір. І, набувши таким чином права вести далі мою клошгурдську справу, ви виправите помилки, які я не зуміла спокутувати, хоча їх мені прощено на небі і на землі, бо я вірю, що Бог милостивий і простив мене. Ви бачите, я лишилася егоїсткою, але хіба це не доводить моєї безмежної любові! Я хочу, щоб ви любили мене в моїх близьких. Я не могла належати вам, але заповідаю вам мої думки та обов'язки. Якщо ви надто любите мене, щоб уволити мою волю, якщо не захочете одружитися з Мадленою, то все ж заспокойте мою душу, зробіть життя пана де Морсофа по змозі щасливим.

Прощавай, кохана дитино мого серця! Я шлю тобі останнє прощай, ще повна життя, з ясним розумом; це прощай мовить тобі душа, котрій ти дав такі великі радощі, що не повинен катувати себе за те нещастя, до якого вони привели; я кажу "нещастя", думаючи, що ви кохаєте мене, бо йду до місця останнього спочиву, склавши жертву обов'язку, не без жалю, і це жахає мене! Але Богові відомо, чи виконала я Його святі закони, не ламаючи їхнього духу. Так, я часто оступалася, але ні разу не впала, і якщо моїм помилкам можна знайти виправдання, то воно полягає у великій силі спокус, що оточували мене. Я стану перед Всевишнім з такою самою трепетною покорою, як коли б не встояла в

борні. Ще раз прощай! Вчора я сказала прощай і нашій прегарній долині, де я скоро спочиватиму і куди ти часто приходитимеш. Обіцяєш?

Анрієтта"

Коли переді мною розкрилися невідомі мені глибини цього життя, освітленого останнім сяйвом, я поринув у безодню роздумів. Моя егоїстична полуда спала. То вона страждала так само, як і я, більше, ніж я: адже вона померла. Вона вірила, що всі любитимуть її друга; вона була така поглинута любов'ю, що гадки не мала, як її дочка ненавидить мене. Цей останній доказ її ніжної любові завдав мені гострого болю. Бідолашна Анрієтта, вона хотіла віддати мені Клошгурд і свою доньку!

Наталі! Від того дня, такого похмурого для мого життя, коли я вперше ступив на кладовище, за домовиною моєї благородної Анрієтти, яку ви також знаєте тепер, сонце втратило для мене свій жар і світло, ніч стала похмуріша, мої рухи згубили жвавість, а думка обважніла. Є близькі, яких ми кладемо в сиру землю, але є особливо дорогі нам істоти, яких ми ховаємо в своєму серці і спогади про них зливаються з кожним його биттям; думки про них постійні, як наш подих, вони живуть у нас, дотримуючись закону метапсихозу, якому підкоряється любов. Її душа живе в моїй душі. Коли я роблю щось гарне, коли мовлю шляхетні слова, це вона говорить, вона робить; все, що маю я гарного, від неї; так лілея сповнює повітря своїм ароматом. Ущипливість, злість, все, що ви ганите в мені, йде від мене самого. Тепер, Наталі, коли очі мої застує мла і я відвертаю їх від землі, підносячи до неба, коли мої уста відповідають мовчанням на ваші слова й турботи, не питайте мене більше: "Про що ви замислилися?"

Люба Наталі, я на якийсь час урвав свої записки: надто вже схвилювали мене спогади. Тепер я мушу описати вам події, які сталися після цього нещастя, багато місця вони не заберуть у моїй повісті. Коли життя минає в русі і в дії, його недовго розповідати, але коли воно полягає у високих переживаннях душі, його не передати кількома словами. Анрієттин лист запалив надію в моєму серці. В житейському

морі, серед уламків корабля я помітив тихий острів, до якого лаштувався причалити. Лишитися у Клошгурді біля Мадлени, присвятити їй своє життя — ось доля, яка могла втихомирити всі тривоги, що мучили моє серце; але треба було пізнати щирі Мадленині почуття. До того ж треба було попрощатися з графом. Отож я вирушив до Клошгурда і на терасі спіткав пана де Морсофа. Ми довго гуляли з ним перед будинком. Спершу він говорив зі мною про графиню як людина, свідома всього тягаря втрати, яка зруйнувала її домашнє вогнище. Але, вислухавши його перші гіркі скарги, я помітив, що він більше стурбований прийдешнім, ніж теперішнім. Він боявся доньки, котра не мала, за його словами, лагоди, якою вирізнялася матір. Тверда удача Мадлени, в якій до знадливих рис її матері домішувалося щось непохитне, лякала старого, призвичаєного до ніжної турботливості Анрієтти: він угадував у Мадлені сильну волю, яку ніщо не може зм'якшити. В цій безповоротній утраті його втішала тільки певність, що він скоро піде за дружиною: хвилювання і прикрощі останніх днів загострили його хворобу і оживили приспані болячки; боротьба, яка, безперечно, скоро почнеться між його авторитетом і авторитетом дочки, майбутньої господині дому, приведе до того, що він печально завершить свої дні, бо там, де він долав дружину, йому доведеться поступитися доньці. До того ж син його скоро поїде, а дочка вийде заміж, і невідомо ще, якого зятя пошле йому доля. Хоча він і говорив про скору смерть, але відчував себе самотнім, занедбаним на довгі роки.

Він цілу годину говорив лише про себе, прохаючи мене про дружбу, в пам'ять його дружини, і переді мною виразно вималювалася велична постать Вигнанця, одного з найцікавіших типів нашої доби. Зовні він здавався кволим і зламаним, але цупко тримався за життя, завдяки поміркованості його звичок і сільському побуту. Зараз, коли я пишу вам, він ще живий. Мадлена, вийшовши на терасу, помітила нас, але не спустилася; вона кілька разів входила і виходила з дому, показуючи мені свою зневагу. Я мав побалакати з нею і, пославшись на те, що графиня просила мене передати їй свою останню волю, попросив графа покликати дочку, бо я не мав іншої змоги її побачити; граф привів її і лишив нас удвох на терасі.

— Люба Мадлено,— почав я,— мені треба побалакати з вами, і найкраще саме тут, де ваша мати говорила зі мною, коли їй траплялося нарікати не так на мене, як на життєві знегоди. Мені відомі ваші думки, але чи не лаєте ви мене, не розуміючи моїх учинків? Життя моє і щастя нерозривно пов'язані з тутешніми місцями, ви знаєте це — і проганяєте мене своєю холодністю, яка раптом замінила нашу братню дружбу, що її смерть мала б скріпити спільним горем. Люба Мадлено, в будь-яку хвилину я віддав би за вас життя, не сподіваючись ні на яку віддяку і навіть без вашого відома,— так сильно любимо ми дітей тих, хто керував нами в житті; аби ви знали, які наміри виношувала ваша обожнювана матінка протягом семи років, ви, мабуть, змінили б свої почуття, але я не хочу скористатися цією перевагою. Єдине, про що я благаю вас,— не позбавляйте мене права приходити сюди, вдихати повітря цієї тераси й терпеливо чекати, коли зміняться ваші погляди на життя, поки ж я постараюся їх не займати. Я шаную скорботу, яка відокремлює вас од мене, бо й вона позбавила мене здатності тверезо оцінювати обставини, в яких я опинився. Свята, що дивиться на нас з небес, схвалить мою стриманість і покору, з якою я прошу вас лише бути справедливою до мене і не піддаватися лихим почуттям. Я надто люблю вас, незважаючи на вашу неприязнь, щоб розкрити графові план, який він прийняв би з захватом. Лишайтеся вільною. А згодом подумайте про те, що нікого на світі ви не узнаєте так добре, як знаєте мене, що ні одна людина не буде така віддана вам, як я...

До цієї хвилини Мадлена слухала, потупивши зір, але тут вона спинила мене рухом руки.

— Пане,— сказала вона тремтячим від хвилювання голосом,— я також знаю усі ваші думки; але мої почуття до вас ніколи не зміняться, і я краще кинуся в Ендр, ніж зв'яжу з вами свою долю. Я не стану говорити вам про себе, але якщо ймення моєї матері має ще владу над вами, то її іменем прошу вас ніколи не бувати у Клошгурді, поки я тут. Сам ваш вигляд викликає у мене сум'яття, і я ніколи не зможу його подолати.

І, уклонившись мені з гідністю, вона відвернулася й повільно побрела до замку, не озираючись, незворушна, якою лише одного разу була її мати, але безжальна. Прозірливий дівочий погляд проник, хоча й з запізненням, в серце матері, і, може, Мадленина ненависть до того, хто здавався їй лиходієм, ще зросла: адже вона була мимовільною його спільницею. Тут усе загинуло. Мадлена ненавиділа мене, не бажаючи зрозуміти, чи був я винуватцем, чи жертвою цього лиха; можливо, вона однаково зненавиділа б нас обох, свою матір і мене, якби ми були щасливі. Отож від ясного замку моїх сподівань лишилися самі руїни. Мені одному було дано охопити поглядом життя цієї великої непоціненої жінки, я один осягнув таємницю її почуттів, я один пізнав глибину її душі: ні її батько, ні матір, ні чоловік, ні діти — ніхто не розумів її. Як дивно! Я порпаюся в цій купі попелу, і мені дає втіху перегрібати її перед вами; всі ми можемо знайти тут часточки наших найкоштовніших скарбів. Скільки родин мають свою Анрієтту! Скільки вдячних створінь покидають нашу землю, не спіткавши на своєму шляху проникливого спостерігача, який вивчив би їхнє серце і зміряв усю його глибочінь! Таке життя людське; часто матері не знають своєї дитини, як і дитина — своєї матері; те саме буває з подружжям, коханцями та братами! Чи міг я знати, що прийде день, коли над батьковою домовиною я судитимуся з Шарлем де Ванденесом, зі своїм братом, чиїм успіхам я стільки сприяв! Боже мій, яка повчальна буває найпростіша історія! Коли Мадлена зникла в замкових дверях, я вернувся, пригноблений, попрощатися з графом і вирушити до Парижа; я дибав правим берегом Ендру, яким колись уперше прийшов до цієї долини. З журбою в серці минув я мальовниче селище Пон-де-Рюан. Одначе тепер я став багатий, я здобув успіхи в політичному житті і вже не був стомленим бідним мандрівцем, який блукав тут 1814 року. В ту пору серце моє було сповнене бажань, а сьогодні повне сліз; тоді мені треба було всього добитися в житті, тепер його було спустошено. Я був ще молодий, мені минуло двадцять дев'ять років, але серце моє зів'яло. Збігло лише кілька років, і дивовижний краєвид утратив свої яскраві барви, а життя здавалося мені препоганим. Ви можете зрозуміти, що я відчув, коли обернувся й побачив на терасі Мадлену.

Пойнятий глибокою зажурою, я не думав про те, куди і навіщо я їду. Я був далекий від думок про леді Дадлей, коли, сам того не помітивши, ввійшов на подвір'я її дому. Зробивши цю помилку, я вже не міг відступити. Ми жили з нею по-дружньому, і тепер, беручись сходами, я сумно міркував про всі прикрощі, які спричинить розрив із нею. Ви знаєте характер і спосіб життя леді Дадлей і зрозумієте, яка недоречна була моя поява, коли мажордом ввів мене в подорожньому костюмі до вітальні, де Арабелла в пишному вбранні сиділа з п'ятьма гостями. Лорд Дадлей, один з найвидатніших державних діячів Англії, стояв перед каміном, поважний, холодний, зарозумілий, з тим насмішкуватим виразом, з яким він виступає в парламенті; він посміхнувся, почувши моє ймення. Біля Арабелли були її сини, напрочуд схожі на де Марсе, одного з позашлюбних дітей старого лорда; сам де Марсе також був присутній тут і сидів поряд з маркізою на маленькій канапі. Побачивши мене, Арабелла одразу прибрала пихатого вигляду, пильно роздивляючись мого подорожного кашкета, і кожним порухом, здавалося, питала, що мені тут треба. Вона зміряла мене зневажливим поглядом, мовбито їй відрекомендували сільського дворянина. Наша близькість, вічне кохання, присяги й запевнення, що вона помре, якщо я покину її, дивовижні чари Арміди72 — все зникло, як сон! Можна було подумати, що я ніколи не торкався до її руки, що я був сторонньою людиною і вона навіть не знайома зі мною. Незважаючи на те, що я вже набув витримки дипломата, я був здивований, та і кожний би здивувався на моєму місці. Де Марсе єхидно посміхався, з підкресленою увагою роздивляючись свої черевики. Я швидко вирішив, як поводитися. Від усякої іншої жінки я прийняв би відставку без ремства; але я був уражений, побачивши цю героїню, яка запевняла, що помре з кохання, і тут же насміялася з такої смерті, і я захотів відповісти зухвальством на зухвальство. Вона знала про лихо, що скоїлося з леді Брендон; нагадати Арабеллі про неї — означало ударити в її серце кинджалом, хоча Від цього могло зламатися його лезо.

— Пані,— сказав я,— маю надію, ви пробачите мені за несподіване вторгнення, коли довідаєтеся, що я прибув із Турені і що леді Брендон дала мені до вас доручення, яке не терпить зволікання. Я боявся, що ви

вирушите до Ланкаширу і я можу вас не застати; але якщо ви зостаєтеся в Парижі, я ждатиму тієї години, коли ви зволите прийняти мене.

Вона нахилила голову, і я вийшов. Від того дня я зустрічаю її тільки в товаристві, ми обмінюємося люб'язними уклонами, а іноді й шпильками. Я нагадую їй про невтішних жінок з Ланкаширу, а вона мені про француженок, у яких розпач викликає шлункові хвороби. Завдяки її старанням я придбав смертельного ворога в особі де Марсе, якому вона виявляє палку симпатію. А я кажу, що вона поєдналася з двома поколіннями. Отож я зазнав цілковитої поразки. Тепер я заходився здійснювати план, задуманий мною в Саше. Я з головою поринув у роботу, мене поглинула наука, література і політика. Після піднесення на трон Карла X73 я взявся до дипломатії, бо мою давню посаду за покійного короля скасовано. Я поклав собі не зважати ні на одну жінку, хай би яка прегарна, прерозумна чи віддана вона була. Це рішення я здійснив цілком; я набув незвичайної ясності розуму, величезної працездатності і збагнув, як багато сил ми марнуємо на жінок, які дарують натомість лише кілька солодких слів. Але всі мої наміри провалилися: ви знаєте, як і чому.

Люба Наталі, я розповів вам своє життя без утаювання і без прикрас, ніби говорив з самим собою; відкривши перед вами своє серце, яке в ту пору вас ще не знало; може, я несамохіть зачепив якусь струну у вашій чуйній і ревнивій душі, але те, що розгнівало б жінку звичайну, для вас, я певен, стане ще однією причиною, щоб кохати мене. Жінці обраній суджена висока роль біля стражденного і хворого серця: вона стає сестрою-жалібницею і гоїть його рани, робиться матір'ю і все прощає своїй дитині. Страждають не лише великі поети й художники; люди, які живуть задля своєї країни, задля майбутнього народів, розширюючи коло їхніх думок і пристрастей, часто почувають себе безконечно самотніми. Вони потребують любові чистої й відданої істоти; повірте, вони уміють цінувати велич люблячої душі жіночої. Завтра я довідаюся, чи була моя любов до вас помилкою.

"ПАНОВІ ГРАФОВІ ФЕЛІКСОВІ ДЕ ВАНДЕНЕСУ

Любий графе, ви отримали від безталанної пані де Морсоф листа, який, за вашими словами, допоміг вам ввійти в світське товариство, йому ви завдячуєте ваше високе становище. Дозвольте ж мені завершити ваше виховання. Ради Бога, позбудьтеся огидної звички: не наслідуйте вдови, яка вічно мовить про свого першого чоловіка і дорікає другому чеснотами небіжчиковими. Я француженка, любий графе; я рада б одружитися з чоловіком, якого покохаю, але, далебі, я не можу одружитися з пані де Морсоф. Прочитавши ваші записки з тією цікавістю, якої вони заслуговують,— а ви знаєте, як я цікавлюся вами,— я подумала, що ви дуже остогидли леді Дадлей, повсякчас підносячи перед нею над усяку міру досконалість пані де Морсоф, і заподіяли великого горя графині, катуючи її описами кохання англійки. Ви були нетактовний і зі мною, бідолашним створінням,— адже я не маю інших заслуг, окрім тієї, що подобаюся вам; ви дали мені зрозуміти, що я не вмію вас кохати ні як Анрієтта, ні як Арабелла. Я визнаю свої хиби й добре їх знаю сама, але навіщо так брутально нагадувати мені про них? Знаєте, кого мені жаль найбільше? Четвертої жінки, яку ви покохаєте. Їй уже доведеться вести боротьбу з трьома попередніми, і тому мені хочеться, на благо і вам, і їй, застерегти вас од небезпеки: начувайтеся, у вас страшна пам'ять! Я зрікаюся морочливої честі кохати вас: на те треба мати забагато вартостей, і католицьких, і англіканських, до того ж я не схильна боротися з привидами. Чесноти вашої клошгурдської страстотерпиці можуть налякати найпевнішу себе жінку, і ваша безстрашна амазонка остуджує найпалкіші сподівання на щастя. Ні одна жінка, хоч як би вона намагалася, не може надіятися дати вам такі радощі, які давала Арабелла. Ні розумом, ні серцем ви не в змозі побороти своїх спогадів. Ви забули, що верхи часто їздимо й ми. Я не зуміла вернути сонцю жар, утрачений ним після смерті вашої святої Анрієтти, і біля мене вас, як і колись, обсипатиме мороз. Друже мій,— бо ви назавжди зостанетеся мені другом,— утримуйтеся надалі від таких визнань: вони відкривають ваше розчароване серце, відлякують кохання і змушують жінку сумніватися в самій собі. Кохання, любий графе, живе лишень довірою. Жінка, яка перше ніж вимовити слово чи скочити в сідло, почне думати, що сказала б небесна Анрієтта або скільки грації виявила б вершниця Арабелла, ця жінка, запевняю вас, відчує, як у неї

німіє язик і тремтять коліна. Признаюся, мені захотілося дістати кілька ваших хвилюючих букетів, але ви їх більше не збираєте. Тепер є багато речей, яких ви не важитеся робити, багато думок і радощів, які померли для вас. Ні одна жінка, повірте, не захоче вічно стикатися у вашому серці з покійницею, котру ви зберігаєте в ньому. Ви просите мене кохати вас з християнського милосердя. Не приховаю, я можу багато чого робити з милосердя, все що заманеться — але тільки не кохати.

Іноді ви нудитеся і навіваєте нудьгу на інших, ви називаєте вашу журбу меланхолією,— що ж, справа ваша, але ви стаєте нестерпний для тієї, хто вас кохає, і насуваєте їй найпохмуріші роздуми. Я надто часто бачила між нами могилу вашої святої; я багато думала, я себе знаю і можу прямо сказати, що не хочу померти, як вона. Якщо ви втомили леді Дадлей, жінку незвичайну, то боюся, що, не маючи її непогамовної жаги, я охолону ще швидше, ніж вона. Зречемося кохання, адже ви можете бути щасливий, лише поділяючи його з померлою, і залишимося друзями — така моя воля. Як, любий графе, на зорі життя ви зустріли чарівну жінку, бездоганну коханку, яка опікувалася вашою долею, зробила вас пером, нестямно кохала вас і просила у вас тільки вірності, а ви завдали їй такого горя, що вона померла! Але ж це жахіття! Серед найпалкіших і найнещасніших молодиків, які оббивають паризьку бруківку, плекаючи амбітні мрії, ні один не відмовився б шануватися десять років, навіть за половину тих ласк, на які ви відповіли чорною невдячністю! Коли вас так палко кохають, чого ще можна бажати?

Безталанна жінка! Як вона страждала, а ви, вимовивши кілька сентиментальних фраз над її могилою, думаєте, що вже по всьому. Ось яка віддяка чекає, мабуть, і мою ніжність! Дякую, любий графе, але я не хочу мати суперниці ні в цьому світі, ні в потойбічному. Якщо у вас на сумлінні такі злочини, то про них, принаймні, не слід говорити. Я поставила вам необачне питання: я вчинила як жінка, цікава Євина дочка; вам же треба було зважити, який відгук викличе ваша відповідь. Ви мали мене ошукати, згодом я була б вам за це вдячна. Невже ви не знаєте, в чому головна вартість чоловіків, які мають успіх у жінок? Вони великодушно клянуться нам, що нікого не кохали, окрім нас, і що ми —

їхнє перше кохання. Ваші наміри нездійсненні. Подумайте, друже мій, чи можна бути одночасно пані де Морсоф і леді Дадлей, адже це все одно що поєднати воду з вогнем! Ви, певне, жінок не знаєте! Вони завжди лишаються самими собою і зберігають хиби, властиві їхній статі. Ви зустрілися з леді Дадлей надто рано, щоб її поцінувати, і все лихе, що ви про неї говорите, мені здається помстою вашого ображеного самолюбства; ви зрозуміли пані де Морсоф надто пізно, і покарали одну за те, що вона не була другою; що ж буде зі мною: адже я ні та, ні друга?

Я так кохаю вас, що багато міркувала про ваше прийдешнє, адже я вас щиро люблю. Я бачила у вас рицаря Сумного Образу, і ви завжди глибоко зворушували мене: я вірила в сталість меланхолійних людей; але я й гадки не мала, що, ледве вступивши в світ, ви убили найпрекраснішу і найцнотливішу жінку на крузі земнім. І от я питала себе: що ж вам залишається робити? Я довго обмірковувала вашу долю. І зрозуміла, мій друже, що вам слід одружитися з такою собі пані Шенді74, яка не знає ні кохання, ні гри пристрастей; її не бентежитиме ні леді Дадлей, ні пані де Морсоф, вона зостанеться байдужою в ті години, коли вас гризтиме нудьга, яку ви називаєте меланхолією, і коли ви сумні, як негодяний день; вона буде для вас тією бездоганною сестрою-жалібницею, яка вам потрібна. Але кохати, трепетати від одного слова, уміти дочекатися щастя, його ловити, переживати бурю пристрастей, радіти кожній примсі коханої жінки — ні, любий графе, це не для вас!! Ви надто суворо дотримувалися порад ангела-охоронця: ви так ретельно уникали молодих жінок, що зовсім не знаєте їх. Пані де Морсоф правильно вчинила, що зразу так високо поставила вас, ви підбурили б проти себе всіх жінок і нічого б не досягли. Тепер вам уже пізно брати уроки, аби навчитися говорити нам те, що нам приємно чути, аби вчасно хизуватися своїми чеснотами і захоплюватися нашими слабкостями, коли нам здумається їх показати. Ми не такі дурні, як вам здається: коли ми кохаємо, ми ставимо нашого обранця над усе. Коли пропадає наша віра у вашу вищість, пропадає і наше кохання. Лестячи нам, ви лестите самим собі. Якщо ви збираєтеся і далі з'являтися в світі й цінуєте жіноче товариство, старанно приховуйте все, що ви мені розповіли: жінки не люблять кидати насіння свого кохання на кам'янистий грунт і роздавати

свої пестощі, щоб утішити хвору душу. Всяка жінка одразу помітить сухість вашого серця, і ви ніколи не будете щасливий. Лише небагато з них будуть такі правдиві, що скажуть вам те саме, що кажу я, і такі доброзичливі, що підуть від вас без образи, запропонувавши вам свою дружбу, як зробила сьогодні та, яка щиро вважає себе вашою відданою приятелькою.

Наталі де Манервіль"

Париж, жовтень 1835 року

==========

Примітки

склала Олена Алексєєнко

Роман почав друкуватися в журналі "Ревю де Парі" в листопаді-грудні 1835 р. Потім публікацію тексту було припинено. Окремою книжкою роман з'явився в червні 1836 р. В 1839 р. вийшло його друге видання. В 1844 р. "Лілею долини" було включено до "Сцен провінційного життя" першого видання "Людської комедії".

Історія публікації "Лілеї долини" досить складна. Появі роману окремою книжкою передував розрив між Бальзаком та Бюлозом, редактором "Ревю де Парі", який завершився судовим процесом. Без відома автора Бюлоз перепродав першу частину тексту журналові "Ревю етранжер", який виходив французькою мовою в Петербурзі. В Росії початок роману побачив світ у жовтні 1835 р., тобто раніше, ніж у Парижі. Роботу над текстом ще не було остаточно завершено. З першої коректури, наприклад, випав лист пані де Морсоф до Фелікса де Ванденеса. Довідавшись про незаконну акцію редактора, Бальзак відмовився друкувати продовження роману в "Ревю де Парі". Бюлоз учинив позов. 20 травня 1836 р. почався судовий розгляд справи, який

закінчився 3 червня. Позов Бюлоза було визнано необгрунтованим. 4 червня в газеті "Кронік де Парі" з'явилася стаття Бальзака "До історії процесу, який виник у зв'язку з "Лілеєю долини". Згодом ця розвідка стала передмовою до першого видання роману 1836 р.

Задум написати "Лілею долини" з'явився у Бальзака після появи в червні 1834 р. книжки Ш. О. Сент-Бева "Любострастя". Герой твору відмовлявся від свого почуття, яке вважав аморальним, знаходячи заспокоєння в релігії. Ця психологічна колізія зацікавила Бальзака, і в жовтні цього ж року він розпочав твір про історію кохання пані де Морсоф і Фелікса де Ванденеса. Роман вилився у нього відразу.

Книжку написано у незвичній для Бальзака манері. Підкреслено психологічний характер конфлікту потребував особливих форм художньої виразності. Бальзак зупиняється на жанрі роману-сповіді. Цей тип роману був надзвичайно популярним ще у XVIII сторіччі. До нього звертались такі майстри слова, як Гете, Ж. Ж. Руссо, Річардсон. Сповідальність давала можливість розкривати характери героїв у всій їхній складності, змальовувати їхні внутрішні переживання, зображувати навколишній світ через ставлення героїв до нього. Використання художнього досвіду минулого сторіччя надає бальзаківському твору своєрідного забарвлення. "Лілея долини" вражає вишуканістю психологічного малюнка, піднесеним, навіть патетичним характером оповіді, наявністю в романі елементів сентименталізму. Сам Бальзак, до речі, згадував у листі до Евеліни Ганської (11 жовтня 1835 р.), що інколи під час роботи над текстом орієнтувався на стиль католицького письменника XVIII ст. Массільйоне.

В центрі оповіді — яскравий психологічний дует Фелікса де Ванденеса та пані де Морсоф. Крок за кроком спостерігає письменник за зародженням їхнього кохання, зупиняється на перипетіях складного почуття героїв, в якому чуттєвість поєднується з материнською ніжністю, а самовідданість першого кохання невіддільна від юнацького егоїзму. Ліричність фабули зумовила особливу роль пейзажних описів, що загалом не є типовим для художньої манери Бальзака. Дія відбувається в затінку

усипаних піском алей маєтку Морсофів, під час збирання винограду чи каштанів. Герої блукають серед полів і лук, вдихаючи хмільні пахощі весни, пливуть на човні, підставляючи вітру збуджені обличчя. Гожа долина Ендру перетворюється майже на театральну декорацію, на тлі якої розігрується драматична історія нещасливого кохання героїв. Використовує письменник і світлові ефекти: яскраве сонячне світло, мінливість місячних променів. Цю особливу поетичну принадність світу ми бачимо очима головного героя роману Фелікса де Ванденеса, закоханого мрійника.

Фелікс де Ванденес є одним з бальзаківських "героїв, що повертаються". В "Лілеї долини" зображено початок його життєвого шляху. Самітне дитинство, брак материнської ніжності, сувора одноманітність ораторіанського колежу сприяли розвиткові в характері героя мрійливості, схильності до самозаглиблення. Зустріч з пані де Морсоф змінила його життя. Фелікс, ще майже дитина, віддається першому коханню з усією пристрасністю своєї натури, про яку навіть він сам раніше не мав уявлення. В його почутті до пані де Морсоф поєднуються туга за материнським теплом, страх перед самотністю, невиразна ще жага чуттєвих насолод. Фелікс обожнює Анрієтту з майже релігійною екзальтацією. Однак, приголомшений незбагненністю нових почуттів, герой зосереджується передусім на своїх власних переживаннях. Його пристрасть не позбавлена егоїстичності. Юнак не розуміє пані де Морсоф, самобутність натури якої так і залишається для нього нерозгаданою. Феліксове кохання потребує ідилічної замкненості Клошгурда. За його межами героя очікують інші переживання, інший життєвий досвід.

Про Фелікса де Ванденеса ми дізнаємось із інших творів "Людської комедії". Про вплив на героя леді Дадлі (Дадлей) мова йде в "Шлюбній угоді". Шлюб Фелікса де Ванденеса і Марі Анжеліки де Гранвіль є темою "Дочки Єви". В романі "Втрачені ілюзії" згадується про Фелікса як про одного з королівських секретарів. Зустрічається його ім'я і в інших творах Бальзака.

На відміну від Фелікса де Ванденеса, пані де Морсоф є героїнею лише "Лілеї долини". В загальному контексті "Людської комедії" ім'я її майже не зустрічається. Образ Анрієтти де Морсоф незвичний для Бальзака, а проте надзвичайно цікавий. Закладений у письменникові особливий хист до психологізму призвів до того, що первісні грані образу, що мав бути втіленням католицького ідеалу доброчесності, незмірно розширилися. Релігійна символіка справді має питому вагу в творі. Навіть порівняння героїні з цнотливою лілеєю, білою квіткою Діви Марії, підкреслює саме цей аспект образу. Не слід, однак, нехтувати і таку деталь: оповідачем у романі виступає юнак, нещодавно ще учень колежу ораторіанців, для якого мислення релігійними символами є звичним.

Щира релігійність притаманна і Анрієтті де Морсоф. Саме у вірі господиня Клошгурда через брак щастя знаходила супокій. Розповідаючи про кохання пані де Морсоф до Фелікса де Ванденеса, Бальзак змальовує надзвичайно вірогідну психологічну ситуацію. Передісторія героїні не багата на події: сумне дитинство в домі Ленонкурів, шлюб з паном де Морсофом, що не приніс їй щастя. Всю свою нерозтрачену ніжність пані де Морсоф віддає кволим дітям, піклування про яких стало сенсом її життя. Юні літа Фелікса, його безпорадність і наївність пробуджують у душі Анрієтти співчуття до хлопця, на якого вона поширює свої материнські почуття. Героїня беззахисна перед коханням саме тому, що не вірить у можливість переродження ніжності в пристрасть. Покохавши Фелікса, пані де Морсоф мужньо опирається коханню, намагається зректися своїх почуттів заради дітей та безпорадного чоловіка, відповідальність за долі яких вона відчуває. Лише передсмертний монолог героїні виявляє весь трагізм і напруженість боротьби, що точилася в її душі.

Пов'язаність "Лілеї долини" з масивом "Людської комедії" Бальзак закріплює за допомогою певних сюжетів та "героїв, що повертаються". Історія пана де Морсофа, наприклад, стає приводом до зображення дворянської еміграції. Перебування Фелікса у Парижі дає нагоду торкнутися теми "паризького життя". Крім Фелікса, "героями, що

повертаються" стають у романі духівник пані де Морсоф абат Біротто, головний герой "Турського священика", леді Дадлі та ін.

1. Клариса Гарлоу потребувала докладного листування.— Роман англійського письменника Семюела Річардсона (1689-1761) "Клариса Гарлоу, або Історія молодої леді" побудовано у формі листування. Головна героїня твору Клариса стала жертвою спокусника-аристократа Ловласа.

2. Жіль Блаз зажадав "Я".— Роман французького письменника А. Р. Лесажа (1668-1747) "Історія Жіля Блаза з Сантільяни" написано за традицією шахрайського роману у формі сповіді головного героя, який інколи виступає виразником авторських поглядів.

3. Коли якийсь поет і замахнеться на таке подвійне життя...— В автобіографічному творі французького просвітителя Жана Жака Руссо (1712-1778) "Сповідь" створено яскравий психологічний портрет письменника. Об'єктом самоаналізу є і суперечність психологічного складу автора-героя, яку Руссо пояснює винятковістю своєї натури, своєю надзвичайною емоційністю.

4. ...викрасти з в'язниці Тампль королеву Марію Антуанетту.— Марія Антуанетта (1755-1793) — французька королева, дружина Людовіка XVI. Після повалення монархії заарештована, перебувала у в'язниці Тампль. Страчена під час якобінської диктатури.

5. Марат Жан Поль (1743-1793) — діяч Великої французької революції, один з вождів якобінців.

6. ...Тальма у "Британику" — Тальма Франсуа Жозеф (1763-1828) — видатний французький актор класицистичного театру. Роль Нерона в трагедії Расіна "Британик" — одна з найвідоміших в його творчому доробку.

7. ...казково-прекрасний світ Пале-Рояля.— Пале-Рояль — палац у Парижі, розташований біля Лувра. Оточений садом, в якому за тих часів було багато ресторанів та крамниць.

8. Людовік XV (1710-1774) — король Франції з династії Бурбонів.

9. ...Б'янка Капелло в день своєї втечі.— Йдеться про дочку венеційського патриція (XVI ст.), яка втекла з дому зі своїм коханцем. Потім дружина герцога Франсіско Медічі.

10. ...огрядний, як Людовік XVIII...— Король Франції Людовік XVIII (1755-1824) відзначався черевоугодництвом та огрядною статурою.

11. ...стара Франція захоплено вітала повернення законної династії Бурбонів.— 30 березня 1814р. війська союзників вступили до Парижа. Наполеон I підписав акт зречення. На французький трон повернулися Бурбони. Королем став Людовік XVIII, брат страченого Людовіка XVI.

12. Людовік XI (1423-1483) — король Франції з 1461 р.

13. Бальї — до Французької революції королівський урядовець у провінції, який виконував адміністративні та суддівські функції.

14. Комітет громадського порятунку — орган Конвенту в роки Великої французької революції. Восени 1793 р. був головним органом якобінської диктатури.

15. Фідій (2-3 чверть V ст. до н. е) — скульптор Давньої Греції. Його статую Зевса було зараховано до семи чудес світу.

16. Морган — Пострах морів.— Морган Генрі Джон (1635-1688) — англійський флібустьєр. Грабував іспанські колонії у Вест-Індії, пізніше губернатор Ямайки.

17. "Котідьєн" — ультрароялістська газета, заснована 1792 р.

18. Буль Шарль Андре (1642-1732) — французький ебеніст, виготовляв художні дерев'яні вироби з інкрустацією.

19. Генріх IV (1553-1610) — король Наварри з 1562 р., Франції з 1589 р. Перший король Франції з династії Бурбонів.

20. Реставрація — період повторного панування династії Бурбонів у Франції (1814-1830).

21. ...військо принца Конде...— Йдеться про армію французьких емігрантів, сформовану в Кобленці принцом Конде. Конде Луї Жозеф (1736-1818) — родич (з молодшої парості Бурбонів) страченого короля Людовіка XVI та графа д'Артуа, майбутнього короля Карла X.

22. ...Сен-Мартен, на прізвисько Філософ Недовідомий.— Сен-Мартен Луї Клод (1743-1803) — французький філософ-містик.

23. Ілюмінізм — релігійно-містична течія, що проповідувала моральну чистоту. Ілюмініст засуджували офіційну церкву, створювали таємні товариства, які з XVIII ст. поширилися в Західній Європі.

24. Квакери — члени християнської протестантської секти, заснованої 1650 р. в Англії.

25. ...бездольного кастільського лицаря...— Йдеться про Дон Кіхота, героя роману Сервантеса.

26. Ельбей, Боншан і Шаретт — ватажки вандейського повстання. Боншан Шарль (1760-1793) — загинув у сутичці біля Шалі. Шаретт де ла Контрі Франсуа — страчений 1796 р. за злочини проти Республіки.

27. "Пісня над піснями" — збірка давньоєврейських ліричних пісень, яку включено до канону Біблії, авторство приписується Соломонові.

28. Епіктет (бл. 50-138) — римський філософ-стоїк. Стверджував пріоритет внутрішньої свободи людини над зовнішніми обставинами її життя

29. Боссюе Жак Бенінь (1627-1704), єпископ — французький політичний і церковний діяч, історик і письменник. Був ідеологом абсолютизму.

30. ...красномовством Ісайї...— Ісайя — за біблійними переказами, один з давньоєврейських пророків, автор "Книги пророка Ісайї". Уславився своїм красномовством.

31. ...арфі Йова, з якої я добував такі різкі звуки...— Йов — біблійний персонаж, на якого за волею Бога посипались нещастя та страждання. Йов, хоча й оплакував свою сумну долю, не втратив віри в мудрість Божого Промислу.

32. ...так Марія Магдалина умастила пахощами ноги Ісусові.— В Біблії оповідається про те, як блудниця Марія Магдалина у пориві каяття змастила ноги Ісуса мирром і витерла їх своїм волоссям. Згодом стала однією з його найревніших послідовниць.

33. Хіба може воскреснути кохання Лаури і Петрарки? — Історія кохання італійського поета Франческа Петрарки (1304-1374) до Лаури, що стало уособленням чистого кохання, оспіване в його "Канцоньєре".

34. Рафаель з Урбіно — славетний італійський художник і архітектор Рафаель Санті (1483-1520).

35. Хартія — Конституційна хартія була підписана 4 червня 1818 р. Людовіком XVIII. За конституцією влада короля обмежувалася двома палатами — палатою перів і палатою депутатів.

36. ...аби потрапити зі своїми братами Христовими в рай...— Під час переслідування перших християн багато з них померло мученицькою смертю, розірвані дикими звірами на аренах.

37. ...застосував у почуттях теорію панотця Кастеля...— Кастель Луї Бертран (1688-1757) — автор теорії спорідненості звуку та кольору, викладеної в книзі "Нові дослідження в галузі оптики та акустики".

38. Дан — стародавнє місто в Палестині.

39. ...підказав Рабле вакхічну форму його великої книги.— Роман Франсуа Рабле (1494-1553) "Гаргантюа і Пантагрюель" просякнуто народним духом, пафосом ствердження повноти земного буття. Своєю життєрадісністю книга нібито відтворює особливий настрій осіннього свята збирання врожаю.

40. Лафонтен Жан — французький письменник (1621-1695).

41. Янус — у грецькій міфології бог входу і виходу. Зображували з двома обличчями, з яких одне вважалося зверненим у минуле, друге — в майбутнє. Вислів "дволикий Янус" вживається для характеристики лицемірної людини.

42. ...величну Хуану...— Хуана — героїня повісті Бальзака "Марана".

43. ...чим була Беатріче для поета-флорентинця і бездоганна Лаура для поета-венеційця...— Маються на увазі історії кохання автора "Божественної комедії" Данте Аліг'єрі (1265-1321) до Беатріче та Петрарки до Лаури. До речі, Петрарка народився в місті Ареццо, а його

батьки були флорентинцями. У Венеції поет провів лише останні роки свого життя.

44. Коліньї Гаспар де (1519-1572) — французький політичний діяч, адмірал, один з вождів гугенотів. Загинув під час масової різанини гугенотів католиками Варфоломіївської ночі 24 серпня 1572 р.

45. Ніобея (Ніоба) — у грецькій міфології дружина фіванського царя Амфіона. Пишалася тим, що мала 12 дітей і зневажала богиню Латону, в якої їх було лише двоє. Діти богині Аполлон і Артеміда помстилися за образу матері і повбивали стрілами дітей Ніоби. Образ Ніоби став символом матері-страдниці.

46. Левіти — служителі релігійного культу в давніх євреїв. За біблійною легендою — сини Левія і всі їхні нащадки, на яких була покладена служба у Храмі.

47. ...на зразок корони Макбета.— Макбет, герой однойменної трагедії Шекспіра, убив короля Дункана і захопив його трон. Заради корони він чинить один злочин за другим.

48. ...далека від боягузливої поблажливості Філінта, як, і від терпкої чесноти Альцеста.— Альцест і Філінт — герої комедії Мольєра "Мізантроп" (1660). Альцест — головний герой комедії, прихильник суворої доброчесності. Його друг Філінт обстоює ідеї "золотої середини", більш поблажливий до людських вад, схильний до компромісів.

49. Як сказав один з наших сучасників...— Мається на увазі Талейран Шарль Моріс (1754-1838) — політик і державний діяч. Міністр закордонних справ у 1797-99 рр. за часів Директорії і в 1799-1807 рр. у період Консульства та імперії Наполеона I.

50. ...покарати Бонапарта за кров герцога Енгієнського...— Герцог Енгієнський (1772-1804) походив з роду Конде. Емігрував під час

революції. За наказом Наполеона I заарештований і страчений 1804 р. за участь у повстанні Кадудаля, одного з ватажків руху шуанів.

51. Віденський конгрес (1814-15 рр.) — завершив війну коаліції європейських держав проти наполеонівської Франції. Провідну роль на конгресі відігравали Росія, Великобританія і Австрія, що виступали за відновлення колишніх династій та боротьбу проти революційних та визвольних рухів.

52. ...поезії запахущої, як троянда Франгістану.— Мається на увазі поема класика персько-таджицької літератури Сааді "Гулістан" ("Сад троянд").

53. ...Лафоре давала поради Мольєрові...— Лафоре — служниця Мольєра, якій він читав свої комедії, перш ніж запропонувати їх театрові.

54. ...дотримувався в цьому поглядів Людовіка XV...— Король Франції Людовік XV (1710-1774) мав численних фавориток, найвідомішими серед яких були маркіза де Помпадур та графиня дю Баррі.

55. Трапісти — чернечий орден з надзвичайно суворим статутом.

56. ...мрії Платона, знаної всім, чия молодість була осяяна щасливим коханням? — Платон (428/7-348/7 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст. Трактував кохання як спорідненість душ.

57. Вергілій Марон Публій (70-19 до н. е.) — римський поет, автор епічної поеми "Енеїда".

58. ...а не як Франческа да Ріміні кохала Паоло...— Любов Франчески да Ріміні до Паоло, брата її чоловіка Джанчотто Малатести, про яку розповідає Данте Аліг'єрі в "Божественній комедії", є зразком нездоланної любовної жаги.

59. Принц де ля Пе Мануель Годой (1767-1851) — фаворит королеви Марії Луїзи, дружини іспанського короля Карла IV. Народне повстання 17-18 березня 1808 р. змусило Годоя емігрувати до Франції.

60. Після одруження герцога Беррійського...— Мається на увазі одруження герцога Беррійського Шарля Фердінанда (1778-1820), небожа Людовіка XVIII, з старшою дочкою сіцілійського короля Франца I Кароліною Фернандою Луїзою.

61. Бернадотт Жан Батіст (1763-1844) — республіканський генерал, згодом наполеонівський маршал і король Швеції Карл XIV.

62. Дідона — цариця Карфагена. Покохала троянського героя Енея, а коли той її покинув, закололась його мечем. Про кохання Дідони й Енея розповідається в одній з пісень "Енеїди" Вергілія.

63. ...вразив голос небесний, який віщував Святому Павлові.— Мається на увазі біблійна оповідь про навернення апостола Павла. До цього він мав найменння Савл і був ревним переслідувачем християн. Та по дорозі до Дамаска він почув голос з неба: "Савле! Савле! За що ти гониш Мене?", розкаявся і згодом перейшов у християнську віру.

64. ...зачесаної під вродливицю Фероньєр...— Тобто гладко зачесане волосся з пов'язкою на лобі, прикрашеною коштовностями. Зачіска має таку назву за картиною Леонардо да Вінчі.

65. Коли Агар волала в пустелі...— Біблійна оповідь. Агар — рабиня-єгиптянка, яка зачала від Авраама і була вигнана його дружиною Сарою в пустелю. За велінням ангела, який врятував її від спраги, повернулась додому і народила Авраамові сина Ізмаїла.

66. Єремія — біблійний пророк. Провіщав майбутнє підкорення Іудеї Вавілоном та зруйнування Єрусалима.

67. Булонський ліс — улюблене місце прогулянок парижан.

68. Пані де Босеан, герцогиня де Ланже, леді Брендон — персонажі "Людської комедії".

69. ...граф де Рансе став трапістом...— Рансе Домінік Арман Жан де, граф (1626-1700) — засновник ордену трапістів. До прийняття сану вів розпутне життя.

70. Хлоя — героїня любовно-ідилічного роману "Дафніс і Хлоя" давньогрецького письменника Лонга (бл. II-III ст.).

71. Енгр Жан Огюст Домінік (1780-1867) — французький художник-класицист, учень Ж. Л. Давіда. В написаних ним численних образах Богоматері відчуваються окремі риси романтичного мистецтва.

72. Арміда — прекрасна чарівниця, персонаж поеми італійського поета Торквато Тассо (1544-1595) "Визволений Єрусалим". Арміда покохала лицаря Рінальдо й перенесла його на острів у чарівні сади.

73. Карл X (1757-1836) — король Франції з 1824 р. Молодший брат Людовіка XVI. Скинутий Липневою революцією 1830 р.

74. Пані Шенді — персонаж роману англійського письменника Лоренса Стерна (1713-1768) "Життя і погляди Трістрама Шенді, джентльмена".